

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів.

За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються в електронному вигляді. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі doc або rtf. До дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту повинна бути підписана автором. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

3. Посилання у тексті зазначаються у квадратних дужках. Наприклад, [3, с.25].

4. Джерела та література у списку та бібліографічний опис робіт подаються згідно з вимогами ВАК України (Бюлетень ВАК України. - 2009. - №5 та 2010. - №3).

5. Відомості про автора подаються окремим файлом. До тексту додаються:

а) резюме українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків), які повинні містити прізвище та ініціали автора, а також назву статті цими мовами;

б) ілюстрації приймаються тільки графічні, роздруковані на окремих аркушах, та в електронному варіанті.

6. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

7. **Обов'язково слід заповнити і підписати Угоду про передачу авторських прав і надіслати її на поштову адресу редакції журналу або у відсканованому вигляді на електронну поштову скриньку (бланк Угоди додається у кінці журналу)**

Адреса редакції:

40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, Г-1101

Електронна пошта: starsergo@bigmir.net

Тел. +38(066)3465953, +38(050)9862780

АРХІВОЗНАВСТВО

ПАПАКІН Г.В.

**ОСОБЛИВОСТІ ГЕРМЕНЕВТИЧНОГО АНАЛІЗУ ДЖЕРЕЛ
З ІСТОРІЇ ОУН І УПА**

У статті йдеться про застосування методу герменевтики до аналізу джерел з історії Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, радянських каральних органів.

Специфіка джерельної бази українського визвольного руху середини ХХ ст. вимагає задля всебічного її розкриття особливих наукових підходів до наявних історичних пам'яток, насамперед у сенсі виявлення всього їхнього змісту - як очевидного, так і прихованого, значення, отриманих наслідків та всього кола подій, що розгорталися навколо них. Засадничі умови конспіративного створення і побутування таких джерел, обов'язкового їх шифрування/кодування, віддаленість від нас у часі, іноді і в просторі, позірنا заідеологізованість документів різної провінієнції - все це у сукупності робить необхідним застосування герменевтичного інструментарію для аналізу наявної джерельної бази діяльності ОУН та УПА.

Але, насамперед, кілька слів про саму згадану науку. Герменевтика, або, за первинним визначенням - *“мистецтво пояснювати й повідомляти нам те, що сказано іншими й що надійшло до нас від попередніх поколінь”* [1], виглядає відносно новою наукою з більш ніж тисячолітнім емпіричним корінням, побудованим на тлумаченні міфів і Святого переказу. За два останні століття свого існування вона суттєво піднялася над своїм первісним прагматичним предметом - забезпечення чи полегшення розуміння літературних творів здебільшого духовної тематики, здобула відповідного статусу і пройшла значний наукоформуєчий шлях. Створився цілий комплекс герменевтичних наук, або, користуючись висловом видатного французького герменевтика Поля Рікьора - *“віяловий звід герменевтик”*.

Одну з них - історичну герменевтику, прийнято вважати наукою про з'ясування змісту понять, термінів, мовних зворотів, що випали з ужитку або набули іншого значення, визначення справжнього змісту джерел у випадках, коли цей зміст прихований, розробку методики вивчення та інтерпретації смислу текстів, науково обґрунтованих технічних прийомів відновлення початкової редакції тексту історичної пам'ятки тощо [2]. Згадана наука робить наголос на внутрішньому актові *“розуміння джерела”*, а не на традиційному аналізові зовнішніх ознак та змісту або науковій критиці щодо достовірності пам'ятки. Поруч з цим, як нам здається, варто говорити також про окрему від історичної герменевтики джерельну її галузь. Головна їх відмінність полягає у тому, що історична герменевтика розглядає джерело як *“проміжний матеріал”*, фактично сировину для дослідження історичних процесів. Для джерельної герменевтики конкретна історична пам'ятка, її прочитання, розуміння, тлумачення виступають стрижнем наукового процесу. У нашому випадку постає проблема змістовного прочитання історичних джерел, народжених добою Другої світової війни й українських визвольних змагань середини ХХ ст., адекватного донесення їх сенсу до нашого сучасника.

При цьому слід враховувати, що будь-яка пам'ятка: архівний документ, спогади, щоденники, масові джерела, створені на задоволення певних потреб свого конкретного часу, потребують спеціального підходу для адекватного розуміння і тлумачення: стосовно обставин, які їх народили, сенсу, який містився й який закладався у них, тих наслідків, що мала викликати їхня поява, та які у дійсності сталися.

Надалі спробуємо виділити основні засади герменевтичного підходу до джерел узагалі та історичних пам'яток українських визвольних змагань середини ХХ ст. зокрема. Насамперед, такий підхід відрізняється абсолютним новим ставленням до розуміння історичного джерела і тим навіть суперечить традиційному історизму. Герменевтика закликає не механічно долати історичну відстань між нами і давньою подією, а робити час основою розуміння. На думку Г.-Г. Гадамера, *“Время в самую первую очередь не пропасть, над которой надо построить мост, коль скоро она разделяет и удаляет одно от другого; это на деле основа события, в каком коренится наше сегодняшнее понимание. Поэтому нам и не надо преодолевать временную дистанцию, лишь согласно наивной предпосылке историзма люди переносятся в дух времени, мыслят понятиями и представлениями эпохи, а не своими собственными, и так приближаются к исторической объективности”* [3].

Основним і суттєвим елементом герменевтичного інструментарію є увага не тільки до тексту історичної пам'ятки, але й до причин її появи, її *“орієнтації”*. Зокрема, Гадамер в есе *“Про істинність слова”* наголошує на обов'язку історика, крім загальної критичної оцінки вагомості джерела, враховувати його цільову установку (*“зобов'язання”*): *“якощо историк не интерпретирует текст з точки зору його “зобов'язувальності”, він не може адекватно використати текст для такої критики. Як каже герменевтика, кожен текст має свою орієнтацію, враховуючи яку текст і слід інтерпретувати”* [4]. Інший відомий герменевт Поль Рікмор в есе *“Подвійний сенс як герменевтична та семантична проблема”* теж приділив окрему увагу *“герменевтиці текстів”*: *“Для толкователя именно текст обладает множественным смыслом; проблема множественного смысла существует для него только при условии, если мы принимаем во внимание такую совокупность, в которой соединены между собой события, персонажи, институты, природные и исторические реальности; это целое “хозяйство”, значащая совокупность, готовые к переносу исторического смысла в духовную сферу”* [5].

Слід взяти до уваги думку Рікмора стосовно засадничого обов'язку історика - необхідності *“запитування джерела”*: *“Воссоздавать, опираясь на документы, событие или, скорее, цепь событий, либо ситуацию, либо институт значит следовать объективности особого рода, впрочем, от этого не менее неопровержимой, чем любая другая: ведь такое воссоздание предполагает, что документ подвергается вопрошанию, его заставляют говорить; что историк, окрыленный тем, что сталкивается лицом к лицу с его смыслом, вырабатывает собственную рабочую гипотезу; такое исследование одновременно поднимает след до уровня документа, обладающего означивающей силой, и прошлое - до уровня исторического факта. Документ не является таковым до тех пор, пока историк не озаботится тем, чтобы задать ему вопрос и тем самым, если так можно выразиться, обосновать его предшествование, опираясь на собственное наблюдение; действуя так, он созидает исторические факты”* [6]. На наш погляд, саме такий підхід є визначальним для заявленої теми - вміти запитати історичну пам'ятку, правильно зрозуміти її відповідь, а потім - адекватно донести таку

відповідь до інших. Тут варто керуватися зауваженнями Поля Рікьора: *“... всякое чтение текста само по себе связано с quid, с вопросом о том, “с какой целью” он был написан, и всегда осуществляется внутри того или иного общества, той или иной традиции или того или иного течения живой мысли, которые имеют свои предпосылки и выдвигают собственные требования”* [7].

У рамках джерелознавчої герменевтики абсолютно закономірною нам видається розмова про прихований (неявний) або невиявлений сенс документа, який вимагає поглибленого дослідження тексту як такого, а разом з тим - і всього контексту, з'ясування конкретних обставин створення, побутування, оприлюднення (або навпаки - неоприлюднення) і подальшої архівної долі історичного джерела. Адже традиційна публікація архівних документів віддалених епох шляхом простого прочитання, зовнішньої наукової критики і відтворення друком є, по суті, *“лише відчуженим обличчям нашого істинного буття в історії”* або *“повідомлення померлого змісту”* (за Гадамером).

Наступним плідним напрямком *“привою”* герменевтики може стати адаптація її засобів щодо поглибленого тлумачення сенсу пам'ятки. Керуватися тут потрібно вказівками Гадамера: *“Тот, кто хочет понять текст, постоянно осуществляет набрасывание смысла. Как только в тексте начинает проявляться какой-то смысл, он делает предварительным набросок смысла всего текста в целом. Но этот первый смысл проявляется в свою очередь лишь потому, что мы с самого начала читаем текст, ожидая найти в нем тот или иной определенный смысл. Понимание того, что содержится в тексте, и заключается в разработке такого предварительного наброска, который, разумеется, подвергается постоянному пересмотру при дальнейшем углублении в смысл текста”* [8].

Нам слід запозичити і ставлення герменевтики до слова, поняття як до певного символу і знаку, а не лише вербальної форми. Тут доцільно врахувати думку Поля Рікьора: *“Я называю символом всякую структуру значения, где один смысл, - прямой, первичный, буквальный, означает одновременно и другой смысл, косвенный, вторичный, инносказательный, который может быть понят лишь через первый. Этот круг выражений с двойным смыслом составляет собственно герменевтическое поле. В связи с этим понятие интерпретации получает вполне определенное значение: я предлагаю придать ему такое же широкое толкование, что и символу; интерпретация, скажем мы, это работа мышления, которая состоит в расшифровке смысла, стоящего за очевидным смыслом, в раскрытии уровней значения, заключенных в буквальном значении; я сохраняю, таким образом, начальную ссылку на экзегезу, то есть на интерпретацию скрытых смыслов. Так символ и интерпретация становятся соотносительными понятиями: интерпретация имеет место там, где есть многосложный смысл, и именно в интерпретации обнаруживается множественность смыслов”* [9].

Герменевтичний підхід до вивчення джерельної бази українських визвольних змагань вочевидь матиме позитивні наслідки. Адже, прагнучи не лише дослівно *“прочитати”* джерело, створене за доби Другої світової війни, досить віддаленої від нас, писане тогочасною мовою і в тогочасних термінах, а сприйняти, зрозуміти, інтерпретувати його повноцінно і всебічно, у колі всіх дотичних зв'язків, ми не можемо обійтися без застосування герменевтичного інструментарію.

На підтвердження нашої думки спробуємо використати такий підхід до кількох джерел з історії українського визвольного руху середини ХХ ст. різної провінційності - як повстанської, так і супротивників ОУН.

Перший приклад - уже згадане нами Розпорядження в земельній справі ГК УПА від 15 серпня 1943 р., відповідно до якого скасовувалася колгоспна система (як відомо, збережена і нацистськими окупантами), уся інша земельна посілість (фільварки, польські колонії), а запроваджувалася приватна селянська власність на землю - по всій території, контрольованої УПА [10].

Ставлячи питання *“чому?”* і *“накидаючи сенс перед прочитанням”* для розкриття справжнього змісту цього акту, слід перш за все виявити мету, засадничу спрямованість, причину появи документа. Відповідь у цьому сенсі буде дуже простою - УПА являла собою переважно селянську армію, що об'єднала повсталих мешканців села, доведених до крайньої межі відчаю спочатку насильствами нацистської окупаційної адміністрації, а потім - і радянської, з якою повернулися колгоспи, розкуркулення, примусове вилучення вирощених селянами продуктів. Тому крок з оголошення повної приватної власності на землю від імені Головного командування селянської армії був логічним та прогнозованим.

Але проблема авторства документа не була такою простою. Засадниче УПА створювалася як мілітарна організація задля вирішення військово-оборонних завдань. Тому лише декілька документів ГК, прийнятих у літку - на початку осені 1943 р., свідчать про перебирання нею державних функцій. Крім згаданого розпорядження, таку саме преамбулу: *“розпорядження ГК УПА як найвищої й одинок-суверенної влади на звільнених землях України”* мав акт від 1 вересня щодо встановлення цивільної адміністрації на терені. Таким чином, можна побачити в названому акті насамперед крок до реалізації постанов Третього надзвичайного збору ОУН(Б), який відбувся у серпні 1943 р. Зокрема, у них містилося це визначення УПА як *“найвищої і єдиної суверенної влади в Україні”*. З іншого боку, очевидно, варто говорити і про наочну демонстрацію прагнення Головного командира УПА Д.Клячківського (*“Клима Савура”*) обійняти верховне керівництво не лише всіма повстанськими відділами, але і претензії на організацію всього громадського життя на контрольованій ними території Волині та Полісся: на західноукраїнських теренах, які входили до генерал-губернаторства Галичина, УПА в той час не діяла. Більш того, відсутність жодної згадки про ОУН(Б) як партійної організації, що опікувалася політичним і цивільним життям на місцях, про українських націоналістів взагалі, декларація про зверхність УПА над громадськими управами - органами української влади, що їх мали створювати місцеві мешканці, свідчить про наявність певного тертя між ГК і Проводом ОУН. Пригадаймо, що О.Луцький, який інспектував УПА від імені останнього у червні-липні 1943 р., наголошував на необхідності зміни Головного командира саме тому, що той намагався підпорядкувати собі все ОУНівське підпілля на Волині і Поліссі [11]. Така заміна сталася пізніше, восени 1943 р., і з призначенням Головним командиром Р.Шухевича взаємини повстанців та ОУН були нарешті внормовані: армія визнала політичний провід Організації, як і керівництво нею всім політичним, господарським, організаційним життям запілля. Клячківський залишився командиром найбільшого військового об'єднання повстанців *“УПА-Північ”* до самої своєї загибелі у лютому 1945 р.

Крім того, привертає увагу і чітко позначені у розпорядженні реалії українсько-польського протистояння на Волині. Хоча поляки згадуються всього у двох пунктах документа, тим ні менш ці згадки стають знаковими. Розпорядження не визнавало жодних прав польського населення на землю: вона оголошена *“добром Українського народу”*, до складу якого поляки не відносилися. Спеціально сказано і про польські

колонії, які були вагомим фактором, що забезпечував економічну присутність і організаційну згуртованість польського населення. Вони проголошувалися поза законом, отже, і населення звідти мало бути виселене, а земля - перейти у розпорядження українських селян. Нарешті, у розпорядженні йшлося і про жертви польського терору, внаслідок якого гинули цілі родини. Тут можна побачити один з конкретних проявів антипольського налаштування УПА, яке при тодішньому командирі проявлялося як в конкретних операціях відділів, так і в політичному житті. Наступний головний повстанський командир Р.Шухевич, виконуючи настанови Третього Надзвичайного великого збору ОУН, зайняв більш зважену позицію, намагаючись принаймні не роздмухувати цей глибоко закоріненний етнічний конфлікт.

Щодо часу випуску розпорядження, то слід врахувати те, що збільшення активності УПА саме влітку 1943 р. констатували як німецькі, так і радянські джерела. Зокрема, у червневому спецповідомленні УШПР згадується 20 тис. повстанців, які мали на озброєнні кулемети, міномети і навіть легкі гармати. Планомірні заходи УПА з опанування північно-західного регіону України призвели до фактичної втрати нацистською окупаційною адміністрацією контролю над Володимирщиною, Горохівщиною, Ковельщиною, Костопольщиною, Кременеччиною та Сарненщиною. Тоді виникали цілі *"підпільні республіки"*, як Антоновецька, Колківська та ін. Все це створило умови становлення міцного запілля повстанців, можливостей щодо збирання і накопичення потрібних для збройної боротьби сил і ресурсів. На тлі таких успіхів розпорядження ГК у земельній справі було спрямовано, з одного боку, на заохочення українців до вступу в УПА як до військово-політичної структури, що надала їм землю, з іншого - на створення сировинних ресурсів для всенародної боротьби з окупантами.

З приводу термінології, яка використовувалася у розпорядженні, варто зазначити насамперед уживання понять *"московські большевики"* та *"німці"* як рівнозначних, що означають окупантів українських земель; новий земельний устрій вводився на звільнених від них теренах. Разом з тим документ чомусь не підкреслював, що *"запроваджена большевиками"* колгоспна система практично повністю була збережена нацистами під назвою громадських та державних господарств (принаймні тимчасово, за директивою А.Розенберга, райхсміністра окупованих східних територій). У той же час окупаційна адміністрація всіляко блокувала відродження приватної власності на землю. Знаковим поняттям у документі була *"земельна норма"*, відповідно до якої наділялися одноосібні господарства. У розпорядженні вона не була жодним чином окреслена: *"така кількість землі, яка, з одної сторони, давала б змогу провадити вповні самовистарчальне господарство, а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї"*. Така невизначеність може засвідчувати декларативний характер самого розпорядження. Вживався і термін *"артіль"* - для позначення господарства, яке мали вести селяни, котрі бажали зберегти колективну форму обробітку землі, а також для *"машинно-тракторних станцій"*, які становили сукупну власність даного району. Але жодної конкретики щодо правових підстав їх діяльності в стислому тексті розпорядження немає. Все це свідчило, що понятійний апарат земельної реформи не був досконало опрацьований чільниками УПА, а її виконання - забезпечене як з організаційного, так і з юридичного боків. Насправді розпорядження в земельній справі народилося й існувало як суто декларативний документ. Принаймні немає достеменних свідчень щодо широкого запровадження створення громадських управ, земельних комісій, чи навіть про створення Дирекції лісів, або про видавання селянам певних актів на власність (такої процедури в

розпорядженні навіть не передбачалося). Тому можна стверджувати, що приватна власність на землю на контрольованих УПА теренах існувала лише де-факто, там, де селянство його запровадило з власної ініціативи, але де-юре з боку існуючих зародків української національної влади (як військово-політичної, так і цивільної) не було належним чином легалізовано.

Застосування герменевтичних підходів до аналізу документів з історії ОУН та УПА радянської провінційності варто розглянути на іншому прикладі - доповідній записці військового прокурора військ МВС Українського округу полковника юстиції Кошарського *“О фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т. н. спецгруп МГБ”* від 15 лютого 1949 р., адресованій першому секретареві ЦК КП(б)У М.Хрущову [12]. Перше *“запитання”*, яке можна задати документу - мета написання. Які цілі переслідував автор, людина, інтегрована до комуністичної репресивної системи, оприлюднюючи (навіть для обмеженого кола радянських високопосадовців в Україні) гостру інформацію про злочини *“спецгруп МГБ”*, базовану на конкретних фактах? Таке питання виявляється досить складним.

Не можна стверджувати, що Кошарського якимось чином обурила загальна практика створення таких *“спецгруп”*. З самого тексту документа стає зрозумілим, що прокурор підтримував будь-які заходи МДБ у цьому напрямку, наголошуючи, що у боротьбі з українським націоналізмом *“хороши все средства и нужны хитрость и изворотливость”*. Серед таких засобів *“спецгрупи”* посіли своє місце, були досить поширеними у повоєнні роки. Так, за даними наркома внутрішніх справ УРСР Рясного, влітку 1945 р. на Західній Україні діяло 156 псевдобандерівських боївок з особовим складом 1783 особи. Більш того, значна кількість ОУНівців, які піддалися на радянську амністію, потім використовувалися (після *“перевірки на виконання завдань ліквідації бандитизму”*, тобто *“пов'язування кров'ю”*) у таких групах. Їх роль у *“ліквідації оунівського бандитизму”* неодноразово відзначалася партійно-державним керівництвом УРСР та СРСР - аж до вручення державних нагород організаторам і навіть рядовим учасникам. Завданням таких груп зазвичай було: *“...действуя под видом банд УПА, выявят места нахождения руководства и главарей ОУН и УПА, захватывают их или физически уничтожат”*. Тому описані Кошарським злочини псевдобандерівців були повсякденням їх діяльності: провокація, грабунки, насильства, примушення до фальшивих зізнань у співпраці з підпіллям, страти мирних громадян.

Задля справедливості слід наголосити, що СБ ОУН так само мала на озброєнні тактику створення фальшивих загонів. Діяли вони, зрозуміло, вже під іменем представників радянської каральної системи - загонів НКВС/НКДБ, внутрішніх військ, винищувальних батальйонів (під *“маскою совєтів”*). Для здійснення подібного *“камуфлювання”* проводився широкий збір радянської військової уніформи, нагород, особистих документів тощо [13]. Таким чином СБ виявляла зрадників, секретних співробітників НКВС, чинила розправу над колаборантами, комуністами, представниками радянських органів і активістами.

На наш погляд, не варто пояснювати народження згаданого документа лише конкурентними змаганнями МВС, МДБ, каральних і прокурорських органів, як це зробив перший публікатор доповідної І.Білас [14]. Упродовж 1945-1947 рр. справа керівництва спецгрупами з колишніх повстанців дійсно вислизнула з рук НКВС/МВС. Пригадаємо, що з лютого 1947 р. завдання остаточного придушення національного руху на Західній Україні було повністю покладено на МДБ УРСР. Керівництво

МВС УРСР упродовж наступних років кілька разів намагалося аргументувати повернення йому основних функцій боротьби з УПА, проте не мало успіху. Але, на нашу думку, 1949 р. ця конкуренція ще не могла так відкрито вилитися у документ, який фактично розкривав найбрудніші методи радянських каральних органів у боротьбі з українським повстанським рухом.

Ще менш реальною причиною могли б бути сподівання на зацікавленість найвищого партійного керівника УРСР у наведенні *“соціалістичної законності”* у цій сфері. Досить згадати ініціативу самого М.Хрущова, датовану листопадом 1944 р., стосовно запровадження прилюдних повішань бандерівців *“з метою застрашення бандитів”*, спрощення процедури винесення смертних вироків повстанцям за допомогою *“трійок”* у західних областях (партсекретар, начальник управління НКВС та облпрокурор), створення військово-польових судів при внутрішніх військах НКВС, оголошену у листі на ім'я Й.Сталіна. З певних міркувань ці пропозиції не знайшла підтримки у союзному центрі навіть у Л.Берії. Людина, яка прагнула до таких позаправових методів боротьби з народним рухом, навряд чи вважала заходи МДБ незаконними.

Справжня причина появи такого документа, на наш погляд, містилася у реальному фактові виходу *“легендованих боївок”*, *“легендованих проводів”* з-під контролю радянської репресивної системи, яка їх породила, але виявилася не в змозі стримати. Кошарський з цього приводу слушно зауважував: *“...кто может поручиться, что “обработанные” таким провокационным путем лица не уйдут из-под контроля органов МГБ и не совершат террористический акт, диверсию или иное злодеяние”*. Створювалася досить парадоксальна ситуація: *“Выступая в роли украинских националистов, участники спецбоевок идут дальше по линии искусственного, провокационного создания антисоветского националистического подполья”*. Представник радянського карального апарату переймався реаліями політичного терору, що його роздмухував *“легендований рух”*, а ще більше наслідками, які він міг мати. Адже *“спецбоївки”* МГБ були досить чисельними, їх учасники - абсолютно позбавленими будь-яких моральних гальм, а керівництво - заради кар'єри здатним на найгучніші авантюри. Крім того, занепокоєння радянських чинників викликав і факт розкриття перед місцевим населенням справжнього обличчя учасників спецгруп - адже поширювалася інформація про те, що насильствами, знущаннями, грабунками, провокаціями і навіть убивствами під маскою УПА займаються насправді працівники каральних органів. Тому військовий прокурор побачив слушну нагоду, в традиціях більшовицької партії, оголосити такі дії перегінами на місцях, покарати низових виконавців, ліквідувати всю систему *“спецбоївок”* МДБ, а разом з тим - ще раз звернути увагу на необхідність повернути МВС функції боротьби з УПА.

Наведеними причинами, на наш погляд, пояснюється і час написання доповідної, адже 1948-1949 рр., в умовах очевидного зменшення чисельності і спаду активності національного руху, коли повстанці прагнули перейти в глибоке підпілля, розбитися на дрібні групи по 2-3 особи, оминати зустрічі з підрозділами внутрішніх військ [15], вже не було такої нагальної потреби у діяльності спецзагонів. Навпаки, вони могли лише підживлювати антирадянські настрої, опосередковано демонструючи активність повстанців, неефективність заходів каральних органів з їх остаточної ліквідації.

Деякі слова про побутування документа. Він був створений як *“совершенно секретный”*, тобто такий, що існував у кількох лічених примірниках (відомо принаймні про два: з архівів ЦК КП(б)У та КДБ УРСР; очевидно, що в архіві Внутрішніх військ

МВС СРСР має зберігатися відпуск), і не повинен був поширюватися поза обмеженим колом адресатів. Це свідчить, що фактам кримінальних і провокативних дій спецгруп МДБ зовсім не збиралися надавати широкий розголос, а навпаки, приховати як саме існування таких груп, так і жахливі наслідки їх дій. Найкращий спосіб такого приховування автор документа вбачав у їх ліквідації, але, очевидно, що такий захід мав здійснитися без жодного оприлюднення відомостей щодо них.

Терміносистема, вживана у документів привертає насамперед увагу позначенням “бандитизм”. Як відомо, весь український визвольний рух, а тим більше діяльність УПА, в радянській ідеології та практиці таврувався саме так, і навіть як “українсько-німецький бандитизм”. Найперше, що кидається в очі - відмова від довіску “німецький” - очевидно, що 1949 р. про це вже навіть з офіційної точки зору не варто було говорити, адже жоден німець у лавах УПА чи у мережі ОУН не був виявлений. По-друге, вкрай важливо з’ясувати, чим відрізнявся в очах військового прокурора “бандитизм” спецгруп від “бандитизму УПА”. Достатньо навести одну цитату: “Из приведенных выше примеров видно, что действия т.н. спецгруп МГБ носят ярко выраженный бандитский (Підкреслення наше. - Авт.) антисоветский характер и, разумеется, не могут быть оправданы никакими оперативными соображениями. Не располагая достаточными материалами, т.н. спецгруппы МГБ действуют вслепую, в результате чего жертвой их произвола часто являются люди, не причастные к украинско-бандитскому (Підкреслення наше. - Авт.) националистическому подполью”. Отже, військовий прокурор МВС не бачив принципової різниці між обома “бандитизмами”, насамперед тому, очевидно, що в його очах члени спецгруп та повстанці були одними й тими людьми. Перші відрізнялися від других лише тим, що були умовно амністовані й слугували “гострою зброєю” в руках МДБ.

Тут на перший план в оцінці згаданого документа висувуються питання моральні. Адже ті повстанці, які з’являлися “з повинною”, були вже зломлені відсутністю чіткої перспективи руху в умовах перемоги російських більшовиків, перебували під впливом радянської пропаганди, повірили її обіцянкам щодо амністії. Насправді замість декларованого щирого прощення вони були поставлені перед вибором - або йти у в’язницю чи на заслання, або ж допомагати цій владі нищити своїх колишніх провідників, товаришів, односельців, знайомих. Зрозуміло, що ті, котрі пройшли обов’язкове “випробування кров’ю”, перебуваючи водночас під загрозою смерті від радянських і націоналістичних спецслужб, утратили патріотичний дух, сумління, віру, всі моральні гальма, не отримавши замість цього нових комуністичних переконань. Вони були готові до будь-яких дій: вбивати, гвалтувати, грабувати, знущатися над населенням і провокувати його за наказом радянського керівництва. Про цей розкладовий вплив практики радянських спецгруп завжди треба пам’ятати, проводячи герменевтичний аналіз доповідної Кошарного.

Нарешті, останнє - це подальша доля колишніх УПівців, членів псевдобойовок. Відомо, що певна частина їх - особи, які потрапили до повстанських рук, була без жалю знищена СБ ОУН. Що було з іншими - навіть нагородженими радянськими медалями і орденами - нам невідомо. Можна лише спрогнозувати, що частина з них була ліквідована самими каральними органами, адже відповідні статті звинувачення для них уже були сформульовані, а проаналізований вище документ вимальовував шлях для покарання членів таких бойовок також за “порушення соціалістичної законності”. Це був найкращий спосіб назавжди закрити рота цим “чорноробам” боротьби з українським націоналізмом, приховати всі факти самого існування і провокативної діяльності псевдобойовок, створених НКВС/МДБ.

Застосування герменевтичних принципів до аналізу історичного джерела німецького походження варто, на наш погляд, використати звіт імперського шефа таємної поліції та СД від 3 липня 1941 р. щодо політичної ситуації на теренах СРСР, зокрема, в Генерал-губернаторстві “Галичина”. Значення цього документа є надзвичайним - адже саме він став першою реакцією вищих офіційних нацистських структур на проголошення Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р., здійсненого ОУН(Б). Радянська і сучасна російська історіографія традиційно звинувачувала бандерівців у колаборації з окупаційною адміністрацією, більш того, у здійсненні нею керівництва всіма кроками ОУН, тому згаданий документ є надзвичайно цікавим. Ще одна проблема, пов’язана з ним - мовна, адже він складений, зрозуміло, німецькою мовою, і переклад викликає певні труднощі, неоднозначне тлумачення вживаних термінів, насамперед юридичного характеру. Текст німецькою (з мікрофотокопії, яка зберігається в Національному архіві США і була скопійована з оригінальних документів архіву Гестапо), опублікований у 21 томі американсько-канадійської серії “*Літопису УПА*” за редакцією П.Потічного [16]. Український переклад опублікований уже двічі. Першу публікацію здійснив В.Косик, користуючись оригіналом документа з фондів відділу Бундесархіву в Берліні [17]; згодом оприлюднений ним текст був передрукований у підготовленій групою істориків та археографів (О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В.Сергійчук, О.Шаталіна) збірці документів “*ОУН в 1941 році*” [18].

У зв’язку з надзвичайною важливістю документа подаємо наш переклад з тексту, вміщеного у “*Літопису УПА*”, т.21 (висловлюємо подяку за його підготовку О.Лісняк):

*“Голові Охоронної поліції та Служби безпеки Берлін, 3 липня 1941 р.
Важливе донесення про СРСР № 11.*

1) Політичний огляд.

б) у Генерал-губернаторстві.

ст. 2-4 (повний текст)

Айнзайцгрупа Б доповіла 2 та 3 липня 1941 р. про спробу націонал-українців, прихильників Бандери проголошенням Української Республіки та створенням міліції поставити німецькі служби перед здійсненим фактом.

Більше того, група Бандери останнім часом розвинула дуже активну діяльність шляхом розповсюдження листівок і т.ін.

В одній з таких листівок йдеться, між іншим, про те, що український визвольний рух зараз потерпає від німецької поліції так саме, як раніше потерпав від польської.

Потім Бандера, як лідер українського визвольного руху, створив Український національний комітет, при чому він, як стало зрозуміло, об’єднав майже всі еміграційні групи, які мали як світоглядні, так і політичні протиріччя. Лише група-ОУН під проводом полковника у відставці Мельника та група-УНО під керівництвом підполковника у відставці Омельченка не приєдналися.

Враховуючи підвищену активність, особливо групи Бандери, різним провідним українським емігрантам заборонено залишати місце перебування.

Не дивлячись на це, частина цих емігрантів нібито за дорученням служб Райху направлялася до Генерал-губернаторства.

Таким чином стає зрозумілим, що кожна емігрантська група хоче перевершити іншу в своїй діяльності, і з 2 липня 1941 були прийняті наступні заходи:

1. Різні політично свідомі українські емігранти були ув’язнені під слово “чесні”, особливо у Генерал-губернаторстві, серед них і Степан Бандера.

2. Від керівників українських емігрантських організацій, які живуть в Райху, під загрозою посилення поліційних заходів, знову вимагати усіма засобами піклуватися про те, щоб їхні члени дотримувалися наданих вказівок.

3. Усі українці, які знаходяться в Генерал-губернаторстві, але офіційно проживають в іншому місці, повинні негайно виїхати з території Генерал-губернаторства та повернутися до своїх домівок; у іншому випадку на них чекає арешт”.

Піддаючи герменевтичному аналізу цей документ, насамперед звертаємо увагу на час та обставини його народження. Від проголошення Акту про відновлення Української держави пройшло всього три дні. Але за цей час нацистські поліцейські органи Генерал-губернаторства, навіть не запитуючи вищі інстанції, а, значить, діючи у межах визначеної для них компетенції, встигли вжити рішучих заходів з подолання створеної Актом політичної кризи. Вони миттєво здійснили превентивне затримання всіх впливових українських національних діячів, заборонили українцям залишати місця свого проживання на підвладній нацистам території, вислали з території Генерал-губернаторства всіх, хто приїхав з надією взяти участь у розбудові новоствореної держави, запровадили відповідальність керівників емігрантських організацій за дії їх членів. Таким чином, усе українське життя на території Генерал-губернаторства було взято під суворий поліцейський контроль, з уведенням системи заручництва (затримані “під слово честі” діячі та керівники національних організацій були справжніми заручниками). Інформування Берліна було здійснено вже постфактум, задля дотримання існуючого порядку звітування і за наслідками вжитих заходів. Зрозуміло, що всі ці репресії свідчать про відсутність жодної узгодженості в діях між націоналістами й окупантами (принаймні на рівні керівництва Генерал-губернаторства, дистрикту “Галичина” і таємної поліції). Інакше взагалі у такому повідомленні, тим більше позначеному як “важливе”, не було б ніякого сенсу. Згаданий документ також служить переконливим доказом того, що спроба відновлення Української держави була ініційована активістами ОУН(Б) та організованої ними громадськості, які намагалися, використовуючи словацький та хорватський приклади проголошення національних держав після розвалу Чехословаччини й Югославії, поставити Берлін перед доконаним фактом відродження незалежної, але союзної нацистському Райху України. Підставою для такого союзу була давно відома у світовій політиці теза: “Ворог мого ворогу - мій союзник”.

Після придушення такої спроби діяльність ОУН набувала виразний антинімецький характер - уже порівняння в листівках дій німецької та польської поліції проти націоналістів є показовим. Адже не забуватимемо, що ОУН не визнавала легітимність польської влади на західноукраїнських землях, завжди вважала її окупаційною. Знак рівняння між діями поліції обох режимів логічно означав і визнання нацистської влади такою самою - звичайно, у завуальованій формі, лише натяком, але цілком зрозумілим прозорим натяком. Цей поки що неголосний мотив у пропаганді ОУН(Б) був дуже важливим.

Говорити про її перехід на відкрито антинацистські позиції поки що неможливо. Але переконливим є доконаний відхід від заявленого хоча б в Акті відновлення державної незалежності союзницького ставлення до нацистського Райху. Це підтверджувалося і таким документом, як звернення Проводу ОУН(Б) до членів крайового представництва “Організаційна справа й координація праці ексекутиви” від 31 липня 1941 р., в якому констатувалося “наше наскрізь вороже ставлення” до

заходів окупаційної адміністрації з адміністративного поділу українських земель: створення окремого дистрикту *“Галичина”* у Краківському генерал-губернаторстві та райхскомісаріату *“Україна”* [19].

Оскільки оригінал документа писаний німецькою мовою, то виникає додатковий герменевтичний аспект - проблема його перекладу сучасною українською. В існуючому перекладі наявні деякі другорядні помилки. Зокрема, підполковник у відставці Тиміш Омельченко, керівник Українського національного об'єднання (Берлін) названий старшим лейтенантом. У цілому ж він адекватно (за винятком нюансів, які ми підкреслили у нашому перекладі) передає зміст німецького документа, особливо поняття *“ув'язнення під слово честі”*, яке радянські та деякі українські історики розуміли як *“почесне ув'язнення”* чи *“взяття під почесну варту”*. На жаль, такої думки дотримувався і А.Кентій [20]. Натомість В.Косик авторитетно роз'яснив, що в реаліях німецької каральної політики термін *“Ehrenhaft”* означав *“домашній арешт із зобов'язанням на слово честі не покидати дому чи околиці”* [21]. У даному контексті це поняття виступає певним символом, знаком тієї епохи (за Рікбором), яке сучасному читачу, навіть кваліфікованому досліднику, важко зрозуміти. Саме цим герменевтичний аналіз відрізняється від простого *“читання”*: адже він *“спрямовується очікуванням змісту цілого і, зрештою, реалізується у змістовному розкритті цілого через окреме”* [22].

Понятійно-знакова система згаданого документа просякнута ворожим ставленням до українського національного руху взагалі і бандерівської ОУН зокрема. Жоден з термінів щодо них не вжитий у позитивному значенні. Українці, в очах авторів документа - якщо не прямі вороги, то принаймні непевний елемент, який ось-ось перетвориться на супротивників, до котрих вже вжито превентивних каральних заходів. Якщо ж такі акції поки виглядають досить ліберальними, як-от домашній арешт, то система заручництва надає можливість за будь-якої слушної нагоди негайно перейти до більш жорстоких акцій: адже всі українські діячі перебувають під пильним поліцейським наглядом і несуть повну відповідальність за дії своїх прибічників. Усе це повністю підтверджує констатацію А.Кентія, адже *“засвідчує вороже наставлення нацистського керівництва до української політичної еміграції, небажання рахуватися з нею як з політичною силою в поході на Схід”* [23]. З іншого боку, самий тон інформації спростовує подальшу тезу відомого знавця історії ОУН: *“Нацисти, хоч і з деяким обмеженням, і надалі використовували членів Організації у своїх інтересах, розглядаючи Акт від 30 червня 1941 р. як прикрий епізод, а не різкий поворот ОУН, насамперед бандерівців, проти політики рейху на Сході”* [24]. Адже аналізований нами документ ніде не свідчить про визнання Акту *“прикрий епізодом”*, а говорить про зміну засадничої політики ОУН(Б) щодо окупантів.

Слід підкреслити також достатню ефективність вжитих гестапо заходів - унаслідок ізоляції керівників національного руху в Україні одразу відчувалася значна розгубленість місцевих керівників. Зокрема, в інформаційно-аналітичному *“Черговому звіті з дня 6.8.1941”* Краєвого проводу ОУН(Б) вказувалося, що загальна атмосфера не сприяє розвитку руху, членів організації на провінції арештовують і розстрілюють, і відчувається відсутність в Україні провідників, адже наявні лідери не наважуються на відповідальні рішення, до числа яких і належить ставлення до дій окупаційної адміністрації [25].

Ще одним важливим аспектом аналізованого документа є підкреслення нацистськими спостерігачами другої складової державотворчих зусиль ОУН(Б) - намагання самостійно створити місцеві адміністрації, насамперед відділи міліції.

А.Кентій відзначає, що “бандерівці дуже енергійно взялися за справи”, швидко створивши місцеві органи влади на Львівщині та Станіславщині [26]. Нацистським владним структурам, насамперед гестапо, це не сподобалося. Характерно, що вже 11 липня 1941 р. начальник оперативного тилу групи німецьких армій “Центр”, які оперували в Україні, видав “особливі інструкції з українського питання”, де створення допоміжної української поліції дозволялося лише під пильним контролем з боку німецьких армійських чинників, на командні посади рекомендувалося призначати колишніх військовослужбовців австрійської та польської армій, а політичну діяльність українців належало всіляко стримувати [27]. Зрозуміло, що така інструкція була спрямована насамперед проти бандерівського впливу на створювані органи підтримування порядку. До того ж в одній з наступних аналогічних інструкцій, оприлюдненій командуванням 11-ї німецької армії у листопаді 1941 р., взагалі було заборонено приймати до складу допоміжної поліції бандерівців (як і комуністів).

Слід відмітити, що не сподобалися нацистським чинникам об'єднавчі акції ОУН(Б) щодо згуртування українських національних сил для відновлення державності. Дійсно, дуже багато представників української громадськості вітали проголошення Акту від 30 червня, а також створення Українського національного комітету, який об'єднав представників багатьох політичних сил еміграції та Західної України. Підтримав акт своїм авторитетом і митрополит Андрій Шептицький; схвально оцінювали державотворчу активність ОУН(Б) також окремі діячі української еміграції іншої політичної орієнтації, як от С.Довгаль (УПСР) [28].

Навпаки, за неприєднання до згаданих акцій мельниківці навіть отримали від нацистської влади певні політичні преференції, зокрема, ставлення до них як до офіційних представників українського національного руху в Райху. Про це не йшлося у повідомленні таємної поліції, але підкреслення виділення ОУН(М) з числа інших українських організацій засвідчило особливе ставлення нацистських чинників до цієї політичної сили.

Як ми побачили на прикладі герменевтичного аналізу документів різної провінієнції, такий підхід стає плідним засобом розкриття змісту і сенсу історичного джерела з урахуванням обставин його походження, побутування, подій, що мали місце завдяки створенню цього джерела, а також у колі інших документів, тобто в усіх супутніх зв'язках пам'ятки, що дозволяють оцінити її значення і донести до сучасників її справжній сенс.

1. Гадамер Г. Естетика і герменевтика // Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика: Вибрані твори. - К.: “Юніверс”, 2001. - С.11.

2. Див.: Квіт С. Герменевтика історична // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. - К.: “Либідь”, 2008. - С.156-157.

3. Гадамер Г. Язык и понимание // Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. - М.: “Искусство”, 1991. - С.79.

4. Гадамер Г.-Г. Про істинність слова // Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. - С.34.

5. Рикер П. Конфликт интерпретаций (Очерки о герменевтике). - М., 1995. - С.97-98.

6. Там же. - С.38-39.

7. Там же. - С.10.

8. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. - М.: “Прогресс”, 1988. - С.318.

9. Рикер П. Конфликт интерпретаций. - С.18.

10. Літопис УПА. Нова серія. - Т.2: Волинь і Полісся: УПА і запілля, 1943-1944. - К., Торонто, 1999. - С.4-5.

11. Див.: Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. - Т.2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942-1956. - К., 2008. - С.70.

12. ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.68, арк.2-10. Опубл.: Білас І. Репресивно-каральна система

в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. - Кн.2. - К.: "Либідь" - "Військо України", 1994. - С.469-477.

13. Див.: *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб: Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА: 1920-1945. - К.: Генеза, 2006. - С.214-216.

14. Див.: *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. - Кн.1. - К.: "Либідь" - "Військо України", 1994. - С.174-175.

15. *Кентій А.В.* Збройний чин українських націоналістів. - Т.2. - С.350.

16. УПА в світлі німецьких документів. Кн.3: червень 1941 - травень 1943. - Літопис УПА, Т.21. - Торонто: Вид. "Літопис УПА", 1991. - С.49-50.

17. *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). - Т.1. - Львів, 1997. - С.100-101.

18. ОУН в 1941 році. Документи в 2-х ч. - Ч.1 / Упорядн. *О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В.Сергійчук*. - К.: Інститут історії України НАН України, 2006. - С.273-274.

19. ЦДАВО України, ф.3831, оп.1, спр.40, арк.2.

20. *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів. - Т.1. - С.227.

21. *Косик В.* Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: Боротьба Москви проти українського націоналізму, 1933-1943. Дослідження методів боротьби. - Львів: Галицька видавнича спілка, 2009. - С.127.

22. *Гадамер Г.-І.* Актуальність прекрасного // *Гадамер Г.-І.* Герменевтика і поетика. - С.75.

23. *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів. - Т.1. Від Української військової організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942. - К., 2005. - С.227.

24. Там саме. - С.228.

25. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.20, арк.11.

26. *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів. - Т.1. - С.216.

27. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.147, арк.43.

28. Див.: *Українська політична еміграція. 1919-1945: Документи і матеріали*. - К.: Парламентське вид., 2008. - С.667.

Папакин Г.В. Особенности герменевтического анализа источников по истории ОУН и УПА.

В статье рассказывается о применении метода герменевтики к анализу источников по истории Организации украинских националистов, Украинской повстанческой армии и советских карательных органов.

Papakin G.V. Features hermeneutic analysis of the sources on the history of the OUN and UPA

The article describes the application of the method of hermeneutics to the analysis of sources on the history of the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army, Soviet repressive organs.

Отримано 20.02.2011

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

РОГОЗОВСЬКА А.В., РОМАНЮК І.М.

**ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОДІЛЛЯ В КОНТЕКСТІ
БИТВИ НА СИНІХ ВОДАХ 1362 р.**

У статті розглядаються питання української історіографії з історії Поділля XIV-XV ст.

Здобуття Україною державної незалежності і кардинальні зміни в її суспільстві відкрили нові перспективи для розвитку історичного пошуку. Низка проблем, які раніше вважалися дріб'язковими або не перспективними, привертає сьогодні інтерес дослідників. Історія Подільської землі мало досліджена інтегрально, здебільшого минуле краю висвітлювалось поверхнево, хоча історія цього краю мислиться як невід'ємна частина регіональних досліджень середньовічної України. Підвалини даного дослідження вітчизняної історії, як відомо, були закладені ще В. Антоновичем [1, с.622] та М. Грушевським [7, с.82].

Формування Поділля як особливої історико-географічної та соціально-економічної категорії не висвітлене належним чином. Як політична одиниця цей регіон мав більше самостійності, ніж інші українські землі у середні віки. Сьогодні історія Поділля привертає увагу багатьох дослідників. Тому цілком слушно на основі нового прочитання відомих джерел переглянути надбання історичної науки на згаданих теренах, оскільки від вивчення одиничних явищ в історії залежить і розкриття суті історії України в цілому.

Поділля (Подільська земля) - історико-географічна область України, що займає басейн межириччя Південного Бугу і лівих приток Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Одеської і невеликі частини Івано-Франківської та Львівської областей. Найдавніші згадки терміна "Поділля" зустрічаються в низці наративних пам'яток. Як назва краю слово Поділля ("Podola") вжито під 1331 р. у хроніці Мацея Стрийковського та в описі Станіслава Сарницького [13, с.7]. "Хроніка Литовська та Жмойтська" дає звітку про "Подоля" під 1332 р. [11, с.43].

Походження назви Поділля визначали й обставини формування регіону. В науковій літературі існують різні версії щодо тлумачення слова "Поділля". За однією, Подільська земля отримала назву від географічного розташування. На Поділлі рельєф місцевості знижується і відповідно цей регіон є ніби низом, долом, подолом. Іншу версію висунув Я. Дашкевич: "... назва "Поділля" означає не "діл у порівнянні з горою", "нижній край", а "територію, розташовану в долах і поруч із ними", іншими словами, це "край долин" [9, с.58].

Для кращого розуміння історико-географічної сутності терміну Поділля необхідно розглянути адміністративно-територіальні одиниці, що передували появі на карті цієї історичної області. Хронологічно найдавнішою була Болохівська земля. Вона займала межириччя Південного Бугу, Случі та Тетерева. Центром Болохівської землі було м. Болохів, що знаходилось, як вважають, неподалік м. Любар Житомирської області [4, с.24].

Болохівська земля відома ще з часів феодальної роздробленості Київської Русі. Вчені визначають нижній хронологічний рубіж її існування 50-ми роками XII ст. У XIII ст. галицькі князі споряджали на болохівців каральні експедиції з метою підкорення, а монгольські хани спалювали та плундрували землю. У 50-60-ті роки XIII ст. Болохівську землю розорював хан Бурундай, після чого почався занепад краю [4, с.26].

Інша прачастина майбутнього Поділля у XIII ст. називалася Пониззя. Вона займала межиріччя Серету, Збручу, Смотрича, Ушиці та Калюсу при їх впаданні в р.Дністер та охоплювала міста Микулин на Сереті, Студеницю, Ушицю, Каліус, Кучельмин, Бакоту. Північна межа Пониззя проходила приблизно по лінії сучасних м.Бар - смт. Солобківці - м.Гусятин [3, с.51].

Деякі дослідники вважають, що до складу Поділля увійшло також літописне місто Кам'янець. На їхню думку, теперішній Кам'янець-Подільський, що розташований на території давнього Пониззя, ідентифікується з літописним Кам'янцем [8, с.137]. Дійсно, з одного боку, археологічні дослідження показують, що на місці Кам'янця-Подільського існувало поселення ще з VIII ст., а з другого - (як зазначає Білецька О.В.) Іпатіївський літопис містить топонім Кам'янець стосовно до XIII ст. *“Батыю же, - повідомляє літопис, - вземлю градъ Києвъ и слышавишу ему о Даниле яко въ Угрехъ есть, поиде самъ Володимеру и приде къ городу Колодаяжъну, и постави порока 12 и не може разбити стены, и начать перемовливать люди, они же послушавше злого съвета его, передашася и сами избити быта. И приде Каменцю Изяславлю, взять я...”* [4, с.37].

Таким чином, розглянуто дві окремі частини подільського краю. Вони здобули свою ідентичність ще за часів Київської Русі. За цієї ж доби землі набули власних назв; тут навіть встигла утворитися помітна мережа міст.

Відправним моментом для політичної історії подільського регіону є битва на р.Синя Вода (1363 р.). В результаті цієї битви до складу Великого князівства Литовського увійшла Понизька земля з вказаними містами: *“...и напервеи нашили собе твержю на реце на Смотричи, ... тутъ пак собе нарядили городъ Смотричи... а оу другомъ месте были черници оу горе, а в томъ месте нарядили городъ Бакотоу. И ловячи в ловехъ пригодилося имъ, каако оугонили много олений в тот остров, где ныне Каменецьское место лежитъ. И посекиши лесъ оумоуровали городъ Каменець, а с того вси городы Полоцькия оумедровали и всю землю Подольскоую осели”* [4, с.37].

У вітчизняній історіографії з часів В.Антоновича поширилось вірне уявлення про те, що після Синьоводської битви влада Литви на південному-сході поширилась аж до гирла однойменної ріки. За версією М.Грушевського, літописну Синю Воду треба шукати десь між Вінницею і Хмельником [7, с.82]. Якщо погодитись з версією М.Грушевського, то первісне вкорінення литовської влади відбувалося на невеликому просторі, оскільки всі ці землі знаходились в межах старовинних Пониззя і Брацлавщини. Хоч версія М.Грушевського і логічна, вона все ж неприйнятна. У той же час здається сумнівною можливість того, що литовці зуміли негайно взяти під свій контроль таку велику територію. Спочатку, мабуть, вони заволоділи тільки літописними Смотричем, Бакотою та Кам'янцем і таким чином контролювали, швидше за все, лише невелику частину майбутнього Поділля.

Проте Білецька О.В. битву на Синіх Водах хоч і визначає як чинник, який зумовив заснування нових міст, але виключно за часів Вітовта на півдні України - *“С підстави думати, що за Вітовта спочатку були засновані три опорних пункти, два з яких - Синя Вода і Вітовтів Брід локалізуються на території Первомайського району Миколаївської області, а одне - Саврань - на території Савранського району Одеської області”* [5, с.51-53].

Подільські землі завжди привертали увагу дослідників, тому вивчення краю почалося досить давно. Перші кроки робили ще середньовічні літописці та хроністи. Збереглося тільки декілька літописних звісток про визначну битву для Поділля - битву на Синіх Водах 1362 р. Розгром трьох ординських князів, тогочасних спадкоємних

володарів Подільської землі, військом великого князя литовського Ольгерда у битві біля Синіх Вод уперше згадується в літописній оповіді *“Про Поділля”* [16, с.9]. Ім’я автора цієї писемної пам’ятки залишилося невідомим. Певним є те, що він мав причетність до вищих урядово-бюрократичних кіл Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського й написав свій твір на початку 1430-х років у розпал польсько-литовського воєнного конфлікту, в ході якого обидві сторони розв’язували політичну проблему: кому саме - Польському королівству чи Великому князівству Литовському - належатиме вся Подільська земля.

Перші загальні трактати, які можна вважати історичними працями в сучасному розумінні, з’являються у XVIII ст. Майже одночасно з ними на межі XVIII-XIX ст. добу вивчення історії краю відкривають ранні романтики. Їм були притаманні пильна увага до витоків національної історії, краєзнавства і водночас певна ідеалізація середньовіччя та барвистий стиль викладу.

В працях М.Карамзіна (1766-1826) було започатковано фундаментальну роботу зі збирання, первинної джерелознавчої обробки та публікації документів. Накопичена істориком документація та проведена дипломатична робота залишили у спадщину наступним дослідникам чимало цінних напрацювань і вдало поставлених проблем. Саме він запропонував початкову постановку комплексу хронологічних, політичних, династичних та історико-географічних питань, що не втратили актуальності дотепер. Чимало уваги по дослідженню Поділля приділяв Юзеф Ролле, який працював дещо пізніше (1829-1894). У 1880 р. він видав тритомну працю *“Подільські замки на мулянтських кресах”*, започаткувавши тим самим вивчення фортифікаційних споруд. Ю.Ролле був першим з місцевих дослідників, хто звернув увагу на необхідність залучення до наукового обігу старовірменських текстів. За його сприяння на польську мову була перекладена дуже важлива для відтворення історії григоріанської конфесії на Поділлі грамота барона Сінана від 1389 р.

Паралельно з дослідженнями православних істориків офіційного спрямування, розпочався творчий шлях видатного українського історика В.Антоновича (1834-1908). У 1880-х роках професор Київського університету св.Володимира В.Б.Антонович увів у науковий обіг власну синьоводську концепцію [1, с.654]. Історикуні належить пріоритет у науковій розробці таких питань синьоводської проблеми, як визначення дати самої битви, локалізація її місця, з’ясування її безпосереднього результату. Він же дав аргументовані відповіді на кілька важливих питань, дотичних до синьоводської проблеми, як, наприклад, визначення територіального складу Подільської землі в другій половині XIV ст., володіння орди та форми залежності від неї місцевого населення. Безпосереднє відношення до вивчення Поділля має робота *“Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда”* [2, с.658], захищена В.Антоновичем як докторська дисертація у 1878 р. В.Антонович був першим з українських істориків, хто визначив битву на р.Синя Вода 1362 роком.

Дослідженням історії середньовічного Поділля займався учень В.Антоновича - славетний український історик Михайло Грушевський (1866-1934). На сторінках своїх численних праць М.Грушевський приділяв багато уваги подільській тематиці. Серед них історико-географічні реалії краю, датування перших документів, пов’язаних з діяльністю князів Коріятовичів, хронологічне визначення та локалізація битви на р.Синя Вода, правовий статус раннього Поділля. Творчість М.Грушевського відкрила ще цілу низку зовсім нових аспектів у вивченні Поділля. Зокрема, він першим почав досліджувати шляхетські роди Барського староства.

Література про Поділля, що з'явилася у ХХ ст., дуже численна і нараховує декілька сотень найменувань. Однак цей видимий статок не свідчить про те, що край вивчався комплексно і рівномірно. Зокрема, в радянський період на регіональному рівні поступово втрачалися традиції серйозної роботи з першоджерелом, і в його рукописному, і в стародрукованому варіанті, як на слов'янських, так і на інших мовах (латинській, германських та ін.). На цьому тлі помітно виділяються праці Б.Грекова, Я.Дашкевича, Н.Яковенко, М.Крикуна. ХХ ст. характеризується розвитком історіографії Поділля, так би мовити, вишир. Мається на увазі досить інтенсивний розвиток археологічних, етнологічних, нумізматичних пошуків на нових методологічних і технічних засадах. Важливою стороною поділлязнавства стає вивчення мережі замків, їх господарської та політичної ролі протягом середньовіччя. Найбільш масштабними із цих нововведень були археологічні обстеження Подільської землі.

На початку 30-х років ХХ ст. вітчизняні академічні обласні студії з історії середньовічного Поділля були надовго перервані, за винятком хіба що джерелознавчих досліджень. Причини були різні: складності вивчення старовинних текстів, відсутність цілісних документальних комплексів, наявність у джерельному матеріалі значних тематичних лакун. Іншим чинником катастрофічного характеру була Друга світова війна. Отож, від середини 30-х до 50-х років у СРСР вивченню подільської минувшини майже не приділялося уваги. Єдиний значний виняток становить доробок В.Отамановського [12, с.462]. Його кандидатська дисертація *“Вінниця як тип українського міста Південного Побужжя XIV-XVI ст.”* була захищена у 1946 р. у Московському університеті. Проблематика його праць центрована навколо міського права, виводила вивчення соціально-економічної історії регіону на новий рівень і вирізнялася оригінальними підходами.

Кінець ХХ ст. ознаменувався активними дослідженнями з історії України. Постає питання всебічного та глибокого вивчення минулого держави для створення власної історичної концепції державотворення. Одним із авторів, чиї праці присвячені історії України часів Литовської доби є Ф.М.Шабульдо. Його перу належить монографія *“Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского”* (1987), ряд наукових статей та розвідок. Автор досліджує політичну історію України та країн Центрально-Східної Європи у XIV-XV ст. Ф.М.Шабульдо поділяє думку, що похід Ольгерда на південь і сама Сливська битва 1362 р. мала визвольний характер, але була лише складовою широкомасштабної воєнної кампанії 1362 р. Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського проти Золотої Орди [15, с.4]. В даному дослідженні автор приходить до висновків, що більша частина Сіверщини і Переяславщини разом із Коршевим на Тихій Сосні були інкорпоровані до складу Литовського князівства [15, с.10]. Загалом праці автора містять цінну історіографічну інформацію з історії Поділля.

На сьогодні не багато істориків працюють над висвітленням проблем історії середньовічного Поділля в цілому, адже завдання це ускладнюється тим, що більшість недосліджених джерел вимагають знання певної іноземної мови. Тому цікавою, з точки зору висвітлення історії Поділля із закордонних джерел, є праця науковця Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова - О.В.Білецької [5]. На основі залучення широкого кола вітчизняних та зарубіжних джерел у монографії досліджено становлення історичної області України, Поділля, другої половини XIV - першої половини XV ст., з'ясовується сутність терміну *“Поділля”* в історико-географічному та історико-етнографічному контекстах, висвітлюється діяльність східноєвропейських володарів та їх васалів щодо Поділля, вивчення адміністративно-територіального

устрою краю, соціальна стратифікація суспільства, земельні надання в регіоні, господарство, торгівля, гроші та грошовий обіг.

Великого розмаху набувають краєзнавчі дослідження з історії Поділля. Більшість краєзнавців беруть початки історії заснування того чи іншого містечка на Поділлі від битви на Синіх Водах. Цікавими з цієї точки зору є погляди А.Годзика. Дослідник у своїй праці розглядає історію Вінниччини в контексті битви. Він наголошує, що відбулась битва на річці Снивода, поряд з Чорним Шляхом, що починався від Перекопу, йшов до Умані і Дашева, звідти через Липовець - Калинівку на Хмільник і далі до Тернополя і Львова [6, с.137-138]. Автор також наголошує на тому, що м.Хмільник був взятий Ольгердом, що було б не можливе, якби битва відбувалась на р.Синюха. Що ж стосується селища, поблизу якого відбувалося боїще, то А.Годзик вважає село Павлівку і лісовий масив Хоминка місцем битви: *“на прекрасному узвишші Павлівського поля з давніх-давен височить Велика Могила. Мій прадід розповідав, що там поховані козаки, які загинули в битві з татарами”* [6, с.138]. На нашу думку, таке припущення має право на існування, адже історія не знає інших битв у цих краях ні до 1362 р., ні після. Але варто розуміти, що припущення не є доказом, тому дану гіпотезу варто перевіряти і доводити фактично.

Близькою до гіпотези А.Годзика є підхід М.Дороша - випускника історичного факультету Вінницького державного педагогічного інституту ім. М.Остозького (нині - ВДПУ ім. М.Коцюбинського), краєзнавця, директора Воронівської ЗОШ Хмільницького району Вінницької області. М.Дорош також вважає, що місцем битви є р.Снивода, але поблизу с.Воронівці. На території Воронівця нині існує 2 насипи землі - могильники. Він упевнений, що саме тут відбулися основні бої з монголо-татарами восени 1362 р., а в цих курганах ховали загиблих [10, с.5]. Але, знову ж таки, провідні історики цього підтвердити не можуть. Нещодавно М.Дорош опублікував власну працю *“Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли”*, яка відбиває погляди історика, основні ж посилання автор робить на праці М.Грушевського та В.Антоновича.

В активну полеміку з М.Дорошем та А.Годзиком вступає краєзнавець із с.Уладівка Літинського району Вінницької області П.Ткачук. Автор стверджує, що у 1362 р. битва між татаро-монголами та військами Ольгерда відбулась поблизу м.Уланів на р.Снивода, оскільки за літописом битва відбулася на *“Улановской пустоши”* [14, с.4]. Дослідник доводить, що Хмільник, Вінниця, Брацлав вже існували у 1331 р. Така інформація на нашу думку не є достовірною, оскільки остаточна дата заснування міста Вінниця нез'ясована, є версії та припущення, що місто засноване приблизно у час битви на Синіх Водах 1362 р.

Варто сказати, що на сучасному етапі дослідження даної проблеми в історії Поділля суттєвих змін не відбулось. Першість серед тих, кого цікавить дана тема займають не професійні історики із досвідом, а краєзнавці, серед яких вже стало звичкою відносити своє рідне селище до переліку місць, де могла б бути Сниводська битва. Як правило, такі дослідження з'являються напередодні святкування річниць певних подій.

Яскравим прикладом цього є дослідження В.М.Щербатюка. На його думку, *“висвітлення питання місця битви має важливе значення в дослідженні подій історії Лисяниці, оскільки битва відбулася й на території цього краю. В такому випадку згадка про події на Лисянській землі переносяться на 117-118 років назад від часу першої згадки про край - с.Джурджинці (нині с.Журжинці) 1480 р. і датується 1362, або 1363 рр. Тобто, якщо ми у 1993 р. відзначали 400 р. з часу першої згадки про*

Лисянку, у 2000 р. маємо 520 р. з часу першої згадки про с.Журжинці, то вже через два роки будемо відзначати 640 р. з часу першої згадки про події на легендарній Лисянській землі - битву на Синіх Водах" [17]. Як бачимо, краєзнавці "лаштують" історію під власні думки і наука набуває суто суб'єктивного характеру.

Таким чином, історіографія подільського краю розвивалася в межах напрямків, властивих взагалі європейській історіографії. Біля витоків її знаходилися церковні та світські ерудити. Наступний щабель посідали історики романтичного напрямку. Сукупність поставлених ними проблем охоплювала такі сфери історіописання: хронологія найважливіших подій (проблема Синьоводської битви), історико-географічні межі краю (ідентифікація кордонів і окремих історичних областей), генеалогія і церковне життя. Сучасне ж історіописання краю характеризується розвитком краєзнавчої гілки. Дослідники міст та містечок Поділля висвітлюють одиничні події історії краю, шукають спільні та відмінні тенденції розвитку Поділля у порівнянні з іншими історичними регіонами України та Європи в цілому. Такий метод переосмислення історії від одиничного до загального в кінцевому результаті повинен об'єктивно висвітлити минуле України.

1. Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1995. - С.622-744.
2. Антонович В.Б. Очерки истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1995. - С.622-744.
3. Антонович-Мельник К. // Енциклопедія Українознавства / Під ред. В.Кубійовича. - Львів. - 1993. - Т.1. - С.51.
4. Білецька О.В. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. - Одеса, 2004. - С.24.
5. Білецька О. Поділля в другій половині XIV - першій половині XVст: політичні та соціально-економічний аспекти. - Одеса, 2004. - С.51-53.
6. Годзик А. Від іга до іга, або за вісімнадцять літ до Куликової битви // Київ. - 1996. - №1-2. - С.137-138.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.4. - К., 1993. - С.82.
8. Гуменюк С.К. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського // Український історичний журнал. - 1966. - №1. - С.135-137.
9. Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. - К.-Л., 1990. - С.58-60.
10. Дорош М. Ще раз про битву на Синій воді - Сниводі // Хочу все знати. - 10 лютого. - 2007. - С.5.
11. Котляр М.Ф. Галицька Русь у другій половині XIV - першій половині XVст. - К., 1968. - С.43.
12. Отамановський В. Вінниця в XIV-XVII століттях. Історичне дослідження. - Вінниця, 1993. - 462 с.
13. Ткачук П. Битва з татарами сталася на Сниводі // Подолія. - 1996. - 15 жовтня. - С.4.
14. Шабульдо Ф. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. - 1996. - №2. - С.4.
15. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. - К., 2005. - С.9.
16. Щербатюк В.М. Битва на Синіх Водах - незвідана сторінка в історії Лисянщини. - Режим доступу: www.newhistory./45678/56ua.

Рогозовская А.В., Ромانيук И.М. Историография истории средневекового Подолья
В статье рассматриваются вопросы украинской историографии Подолья в XIV-XV в.

Rogozovskaja A.V., Romanyuk I.M. Historiography of the history of medieval Podolia

The questions of Ukrainian historiography Podolia in XIV-XV centuries.

Отримано 22.04.2011

ЛУНЯК Є.М.

ПРАЦІ П'ЄРА ШЕВАЛЬЄ ЯК ПЕРШІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У ФРАНЦІЇ

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з Україною в XVII ст. Автор простежує еволюцію французьких історичних досліджень про Україну. Здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України, праці П'єра Шевальє "Історія війни козаків проти Польщі" (1663).

Серед французьких авторів середини XVII ст. найбільш докладно картини національно-визвольної війни українського народу під проводом Хмельницького висвітлено у праці П'єра Шевальє "Історія війни козаків проти Польщі", яка була написана в другій половині 1650-х рр. і вийшла друком у Парижі в 1663 р. Свого часу побіжний аналіз цього твору робився в працях Дмитра Наливайка [1] та Ярослава Дашкевича [2]. Велика заслуга належить Абраму Барабою, Олександру Бевзо та Юрію Назаренку, які у 1960 р. підготували це видання до друку в українському перекладі. Ця праця пізніше була перевидана у 1993 р. [3]. Однак детального новітнього аналізу цього твору вітчизняна історіографія, на жаль, не має. Робота Шевальє заслуговує на велику увагу українських дослідників не лише, як важливий документ епохи, але й по суті перше історичне дослідження не лише у Франції, але і взагалі у Західній Європі, присвячене Хмельниччині, що ознаменувало собою початок історіографії цього питання.

Розглядаючи історію появи даного твору, слід зазначити, що спочатку скорочений його варіант було надруковано як частину двотомного збірника "Повідомлення про різні цікаві мандрівки, що не були опубліковані і передаються повністю або частково з оригінальних писань мандрівників французьких, іспанських, німецьких, португальських, голландських, перських, арабських та інших", підготовленого видатним французьким науковцем, дипломатом, картографом, перекладачем і письменником Мелькіседеком Тевено (бл. 1620-1692), відомим, зокрема, як винахідник ватерпаса та один з перших популяризаторів філософії Конфуція у Європі. Згаданий двотомник набув великої популярності і витримав кілька перевидань.

Про великий інтерес французів до перебігу військових дій в Україні та особи козацького лідера промовисто свідчить те, що Тевено розмістив нарис Шевальє під гучною назвою "Повідомлення про козаків та життя Хмельницького", щоправда, без позначення імені автора, на самому початку свого об'ємного двотомника (перший том має понад 800 сторінок, а другий - більше 700) [4]. Без сумніву, ім'я українського гетьмана, постать якого мала привернути увагу читача, у Франції тоді було настільки відомим в освічених колах, що не потребувало додаткових пояснень. Збірник Тевено з нарисом Шевальє був відомий Вольтеру, який, зацікавившись історією козаків, відвів їм значне місце на сторінках своїх праць.

Читацький попит на працю Шевальє виявився таким великим, що вже в тому ж 1663 р. він видає свою більш повну "Історію війни козаків проти Польщі" власним коштом, як окреме видання, а в 1668 р. відбувається нове перевидання цієї роботи [5]. У 1672 р. його книгу було перекладено й опубліковано англійською мовою. В Парижі цей твір Шевальє перевидався ще кілька разів, зокрема, у 1858 р., коли інтерес французької публіки до нашої країни та козаків був підігрітий щойно

закінченою війною у Криму та в 2001 р. на фоні зацікавлення французів Україною, як нещодавно утвореною новою самостійною державою у Європі [6].

Власне кажучи, книга, видана Шевальє, складається з трьох окремих трактатів, присвячених розкриттю визначеної теми. Два з них - *“Слово про країну, звичаї, уряд, походження та релігію козаків”* і *“Слово про татар перекопських”* - складають першу частину книги й мають здебільшого компілятивний характер з праць французьких і польських авторів, а власне *“Історія війни козаків проти Польщі”* подається в другій і є оригінальним та найбільш об'ємним твором.

Не втрачаючи популярність впродовж століть, праця Шевальє в контексті українознавства певною мірою конкурує з боплановим *“Описом України”*. До *“Історії війни козаків проти Польщі”* неодноразово зверталися у своїх дослідженнях польські, російські та українські науковці, починаючи з XVIII ст. Наприклад, саме цей твір був одним з головних джерел для створення історичних нарисів Петра Симоновського (*“Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой - Бишенга, латинской - Безольди, французской - Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года”*), Олександра Ригельмана (*“Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как-то: черкасские или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, а от сих яицкие, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские и проч. козаки, как равно и слободские полки. Собрано и составлено через труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана, 1785-1786 года”*) та Дмитра Бантиша-Каменського (*“История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытнаго состояния сего края”*, 1822) тощо.

Разом з тим, необхідно відмітити, що, незважаючи на скромніший обсяг, менш популярне *“Повідомлення про козаків”* є більш змістовним у хронологічному плані, оскільки доводить події визвольної війни до 1655 р., тоді як *“Історія війни козаків проти Польщі”* Шевальє закінчується лише 1652 р. Однак згадана відмінність не є суттєвою, оскільки події 1653-1655 рр. в першому творі подані стисло й уривчасто, тоді як другий має чітку композицію викладу та більш насичений інформаційно.

Про самого Шевальє, який першим з французьких дослідників найбільш детально висвітлював події Хмельниччини і який з гордістю називав себе *“козацьким історіографом”* [7], відомо небагато. Прізвище Шевальє (Chevalier - *“кавалер”*, *“вершник”*) є дуже поширеним у Франції. Серед носіїв цього прізвища згадується, якийсь П'єр, народжений в 1600 р., батьками якого були Жан Шевальє (1575-1635) та його дружина Перотін, у дівоцтві Траші (1580-1612) [8]. Важко сказати, чи був саме це майбутній *“козацький історіограф”*, чи просто людина, що мала подібне ім'я, проте припущення про тотожність цих двох осіб є досить вірогідно. Про дослідника козацтва відомо, що він у 1645 р. брав участь у вербуванні козаків на службу до юного короля Людовика XIV за дорученням уряду кардинала Мазаріні і був одним з членів військової та дипломатичної місії Ніколя-Леонора де Флесселя, графа де Брежі (бл. 1615-1689), який відповідав за виконання цього важливого для своєї держави доручення. Саме до цього високопосадовця адресував свій твір про козаків Шевальє. До речі, саме в передмові, зверненої до графа де Брежі, зазначено про відвідування Хмельницьким Франції. Шевальє відзначає, що *“Хмельницький приходив з глибин Русі до Франції”*

[9]. Козацький загін, набраний французькими емісарами, відзначився в 1646 р. при штурмі Дюнкерка. У 1648-1654 рр., тобто у часи розпаду українсько-польської війни, Шевальє був секретарем французького посольства в Польщі, а отже був у курсі всіх перипетій, пов'язаних з ходом війни на Україні.

Серед головних джерел твору Шевальє, крім свідчень, зібраних ним особисто, насамперед, слід виділити *“Опис України”* Боплана, на слова якого в тексті кілька разів посилається сам автор і запозичення матеріалів з праці якого досить помітні (згадки про хворобу *“гостець”*, опис чорноморських походів козаків, повідомлення про нальоти на Україну мошки та сарани, свідчення про існування в Києві університету). Ймовірно, він був знайомий і з працею Жана Ле Лабурера *“Повідомлення про подорож королеви Польщі”*, бо можна побачити інформативні збіги між їхніми творами при описах повстань Підкови, Наливайка та Павлюка. Зокрема, страту Підкови він датує помилково 1587-м роком, як і Лабурер, а назву козаків аналогічно тому виводить від слова *“коза”* [10].

Визначаючи себе як *“козацького історіографа”*, а свою книгу історичним дослідженням, Шевальє в той же час, слідує традиціям тогочасної літератури, намагався писати так, щоб не допустити перетворення свого твору на *“неприємне читання (la lecture desagréable)”* і максимально зацікавити потенційних читачів своїм оригінальним матеріалом [11].

Важливістю праці Шевальє є те, що він подає детальну інформацію не лише про перебіг військових дій, але і наводить тексти оригінальних документів тієї епохи, зокрема, умови Зборівського та Білоцерківського мирних договорів, польсько-татарські угоди під Зборовом і Жванцем (остання згадана у *“Повідомленні про козаків”*). Згадує автор і про активну дипломатію Хмельницького, спрямовану, в першу чергу, на встановлення дружніх взаємин з Кримським ханством, Московським царством, Високою Портою та Молдавським князівством.

Шевальє постійно вживає у своїх творах про козаків поняття *“Україна”*. Це слово тоді вже міцно асоціювалося в Європі з козаками і по суті означало *“козацьку країну”*. Шевальє конкретизує географічні межі цієї території у *“Повідомленні про козаків”* наступним чином: *“Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає [тут є примітка автора чи редактора “мовою Русі” - Є.Л.] окраїну, кордон (Frontiere). Це вся територія, що простяглася поза Волинню, Руссю та Поділлям і яка є населеною протягом шестидесяти років. Під час останньої війни вони також стали господарями Чорної Русі”* [12]. В *“Історії війни козаків проти Польщі”* ця інформація наводиться дещо інакше: *“Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна, кордон (Frontiere). Це вся територія, що простяглася поза Волинню та Поділлям і складає частину Київського та Брацлавського воєводств. Останніми роками вони стали господарями цих областей, а також частини Чорної Русі, яку згодом змушені були залишити”* [13].

Шевальє розмежовує поняття *“Русь”* і *“Україна”*. Наприклад, *“Україна є дуже родючою країною, так само як Русь та Поділля”* [14]. Хоча чіткої відмінності між цими термінами автор не бачить, змішуючи їх між собою. Оскільки Україною він вважає територію козацької держави, історіограф розуміє, що значний масив цих земель історично носив назву Русь, тому, наприклад, Хмельницький походив *“з глибин Русі”*, джерелом поповнення козацтва були *“добровольці з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі”*, мовою козаків була *“рутенська”*, а сама Хмельниччина уявлялась йому *“повстанням козаків і селян Русі”* [15]. Відповідно, етнічну

приналежність повсталих козаків і селян Шевальє визначає традиційним поняттям “русини” чи “руські люди” (les Russes). Інколи українські землі він об’єднує під узагальнюючою назвою Чорної чи Південної Русі (la Russie Noire ou Meridionale), як це бачимо і в творі Лабурера [16]. В той же час, описуючи козацькі володіння, Шевальє включає в них досить широкий географічний ареал. Серед головних рік цієї країни він називає Дніпро, Буг, Дністер, Десну, Рось, Горинь, Случ і Стир, а її найголовніші міста перелічує в “Повідомленні про козаків” наступним чином: “Київ - давня столиця Русі, де перебуває осідок воєводи та митрополита грецької церкви, а також є університет, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин (який є останнім місцем на боці Малої Татарії), Ямпіль над Дністром, Брацлав на півдні воєводства, Чернігів - інший центр воєводства на кордонах Московії” [17]. В “Історії війни козаків проти Польщі” до цього переліку козацьких міст він додає також Кодак, Вінницю, Умань, Переяслав, Лубни, Паволоч і Фастів [18]. Таким чином, своїм описом автор охоплює основний масив земель, що входять до сучасної України.

Використовуючи українську термінологію, Шевальє ставив собі за мету відображення місцевої лексики в її справжньому звучанні. Він наголошував, що, на відміну від багатьох своїх земляків, намагався подавати складні для французів імена людей та назви міст і річок так, як вони звучать насправді, уникаючи перекручень [19]. Шевальє, зокрема, дорікає видавцям двотомного збірника за редакцією Тевено за те, що вони припустилися численних друкарських помилок при наведенні слов’янських власних назв, але, як зазначає сам історіограф, “провину друкаря можна пробачити, бо він, найімовірніше, не розуміє ні польської, ні рутенської мови” [20]. Саме тому, видаючи незабаром свою “Історію війни козаків проти Польщі”, Шевальє намагався виправити ці термінологічні хиби. В якості зразка відмінного написання одних і тих самих власних імен у цих двох творах, можна навести такі приклади: ім’я козацького отамана Сави Кононовича, вбитого повсталими козаками в 1637 р., в “Повідомленні про козаків” подано як *Sawaltonowick*, а в назві *Lzerin*, вміщеній тут, досить не просто побачити гетьманську столицю Чигирин. Відповідно, ці поняття в “Історії війни козаків проти Польщі” мають наступний вигляд - *Sawakonowicz* та *Czehrin* [21].

Загалом, можна визнати, що з цим завданням автор упорався добре і більшість наведених ним у своїй книзі слов’янських імен та топонімів вгадується досить легко.

Важливою особливістю творів Шевальє є чітке розуміння, що “козаки - це тільки військо, а не нація, як багато хто вважав” [22]. Автор добре розуміє, що козаки - це лише одна з соціальних верств українського населення. Щоб зробити розуміння їхньої сутності доступнішим для французів, він порівнює їх з вільними стрільцями часів Карла VII та Жанни д’Арк [23].

До речі, саме Шевальє першим серед французьких історіографів справедливо відмічає важливу роль у “козацькій війні” українського селянства, як основної та найбільш чисельної верстви тогочасного населення. Він постійно підкреслює розмах селянських повстань, спровокованих шляхетськими кривдами, на Україні й активну участь ополчення, набраного з селян, в усіх битвах цієї війни. Шевальє постійно наголошує на тому, що Хмельницький повинен був рахуватися з інтересами селян, які складали левову частку його чисельного війська та були головною базою його забезпечення. По суті, подану ним картину “козацької війни” правильніше назвати козацько-селянською війною.

До безперечних заслуг Шевальє слід віднести те, що він фактично першим у французькій історіографії подав життєпис “козацького генерала” Богдана

Хмельницького (Bogdan Kmielniski), якого називав “Кромвелем, що вдруге з’явився на Русі (*un Cromwel reproduit en Russie*)”. Шевальє зазначав, що гетьман і фактичний володар України є “не менш честюлюбним, хоробрим і вправним у політиці”, ніж англійський лорд-протектор [24]. Безумовно, біографічні свідчення про Хмельницького, наведені Шевальє, є короткими, фрагментарними та схематичними. Водночас вони дозволяли на заході краще зрозуміти особистість козацького лідера.

В узагальненому вигляді біографія Хмельницького подається в працях Шевальє наступним чином. “Козацький генерал”, ім’я якого означає Теодор, тобто “божій дар” (ця примітка зроблена в книзі самим автором [25]), належав до найвищої козацької еліти, яку дуже високо цінував уряд Речі Посполитої й особисто король. Через конфлікт із польським шляхтичем Чаплинським, який сплюндрував його маєток, забрав собі його дружину та наказав побити кийками сина, Хмельницький, не маючи змоги відплатити кривднику, вирушив на Січ, де почав збирати навколо себе обурених козаків і селян, щоб здійснити свою помсту. На допомогу він запросив татар на чолі з Тугай-беєм [26].

Цікаво відзначити, що початковий етап повстання Шевальє не розглядає, як виступ козаків проти Речі Посполитої, припускаючи, що Хмельницький підтримував секретний зв’язок з Владиславом IV і підбурення ним козаків мало на меті здійснення таємного королівського плану, спрямованого на розв’язання війни з Туреччиною. У відповідний час козацьке військо мало з’єднатися з армією короля та вирушити проти турків і татар [27]. Зауважимо, що саме таку концепцію початку “козацької війни” обстоював й інший французький історик того часу П’єр Лінаж де Восьєнн [28].

Однак польська шляхта вирішила остаточно розібратися з козаками, це і призвело до нищівної війни на Україні, а врешті-решт і до катастрофічних наслідків для самої Речі Посполитої.

Хмельницький у творах Шевальє виглядає мудрим політиком, талановитим стратегом і вмілим дипломатом. Козацько-селянське військо, очолюване ним, завжди завдавало поразок полякам. Єдина програна козаками битва під Берестечком припала на час відсутності гетьмана у війську. Завдяки дипломатичному хисту Хмельницькому вдавалося підтримувати активні зв’язки з Польщею, Кримом, Московією, Туреччиною, Молдавією, Валахією та Трансільванією. Вміло граючи на протиріччях великих держав, він намагався відстояти інтереси своєї країни. По суті, українському гетьману вдалося утворити на сході Європи нову потужну державу, рахуватися з якою змушені були всі сусідні правителі.

Шевальє достатньо докладно висвітлює полівекторні намагання обачливого Хмельницького добитися від султана визнання “Руського князівства” під протекторатом Порти, водночас отримати підтримку від московського царя-єдиновірця, укласти й зміцнити союз з кримським ханом і молдавським господарем, і все це не розриваючи взаємин з двором польського короля.

Не обходить увагою Шевальє і найближчих сподвижників Хмельницького. Так, історіограф відзначає велику роль на початковому етапі війни Максима Кривоноса (Czryvonos), “іншого козацького ватажка, людини невідомого походження, але сміливої та страшенно жорстокої (*autre chef des Cosaques, homme de neant, mais hardy & horriblement cruel*)” [29]. Серед низки інших відомих козацьких полководців і сподвижників Хмельницького, згаданих Шевальє, можна назвати “одного з найголовніших козацьких начальників” Матвія Гладкого (Hladki), Іллю Голоту (Helie Holota), Степана Пободайла (Estienne Podobaylo), Михайла-Станислава Кричевського,

“польського шляхтича” (Crziczewski, gentilhomme polonnois), “генерал-майора” Данила Нечая (Niesza), “офіцера, якого всі боялися за лють” Филона Джеджалія (Dziadzieli), гетьманського “секретаря” та “головного радника” Івана Виговського (Wihovski), “генерала” Мартина Небабу (Niebaba), “козацького полковника” Гаркушу (Orkussa) тощо [30]. Найбільше уваги автор приділяє “генералу” Богуну (Bohun), який викликав його симпатії своїми полководницькими здібностями й особливо вмілою організацією козацької оборони під Берестечком після зради та відступу татар і зникнення Хмельницького. Лише прикре непорозуміння, яке призвело до паніки та сум’яття в козацькому таборі, а зрештою і до хаотичної втечі, не дозволили цьому вправному воєначальнику вберегти повністю своє військо від поразки [31].

До речі, саме в “Історії війни козаків проти Польщі” наводиться героїчний епізод оборони під Берестечком, який став легендарним, про трьохсот козаків, що скупчилися на острові посеред болота, відбиваючи всі атаки поляків, доки всі не полягли. Останній з цих відчайдухів, прострелений чотирнадцятьма кулями, боронився впродовж трьох годин, захищаючись лише косою, викликавши захоплення всіх присутніх і навіть самого короля, котрий пропонував йому життя, якщо той припинить свій безглуздий опір, на що козак відповів, що воліє померти у бою, як справжній воїн, і був простромлений списом якогось німецького найманця [32].

“Історія війни козаків проти Польщі” обривається досить раптово - подіями, пов’язаними з укладанням Білоцерківського договору та смертю великого коронного гетьмана Миколи Потоцького (20 листопада 1651 р.). Хоча “козацька війна” цим, зрозуміло, не завершилася. Цілком очевидно, що автор мав намір написати згодом більш розширений твір, який би охоплював події пізнішого часу. Про цей задум повідомляв сам Шевальє у передньому слові до читача, зауважуючи, що володіє необхідними джерельними свідченнями [33]. Про те, які події мав би охопити новий твір Шевальє, можемо судити з відомостей, поданих ним у “Повідомленні про козаків”. Тут йдеться про зміцнення українсько-молдавського союзу й одруження Тимоша Хмельницького з дочкою господаря Василя Лупула (1652), а також про загибель старшого гетьманича при обороні Сучави у вересні 1653 р. та облогу польської армії Яна II Казимира під Жванцем українсько-татарськими військами, яка не мала успіху через нове зближення між Кримом і Польщею. Французький історіограф занотував, що, зражені вкотре своїми ненадійними союзниками, “козаки відправилися на свої квартири в Україні” [34].

Останні події, представлені в “Повідомленні про козаків” Шевальє, охоплюють 1654 р. “Козацький історіограф” подав їх наступним чином: “В наступному році війна поновилася з найбільшим завзяттям як ніколи. Розумові здібності Хмельницького були підтримані довгими руками московитів, які нарешті визнали та взяли його під свою протекцію, дізнавшись, що дружба і підтримка татар назавжди його полишили. Перші вигоди, якими їх приманили, принесли їм мало користі й були сумнівними. Він передав у руки великого князя Московії Київ і Білу Церкву, два найкращих міста, щоб показати йому свою вірність. Після цього великий князь під приводом того, що кілька польських вельмож зверталися до нього, не використовуючи належних йому титулів, а в Польщі було надруковано кілька пасквілів проти нього, оголосив війну полякам, до якої він готувався вже впродовж двох років і мав 300 тисяч чоловік в князівствах Сіверському та Смоленському. З цього місця він вирушив у похід і захопив Шклов, Дубровно, Полоцьк, Вітебськ і інші міста, що лежать по Бористену та Танаїсу, які складають добрий шмат Литви. Він викликав

у шведів велику заздрість, які намагалися укласти лігу з Польщею, щоб убезпечити себе від загрози, навислої над їхніми державами.

Хмельницький перебував протягом останнього літа на Русі, щоб завадити об'єднанню татар з поляками, внаслідок договору, який вони між собою уклали, й виконання якого було відкладене під тиском великого князя, який той мав на Порту. Це змусило поляків перейти до оборони, під час якої вони зазнали нищівних поразок у Литві й не мали змоги продовжувати кампанію проти московитів" [35].

Отже, фактично Шевальє довів тут виклад подій до 1655 р. і міг вважати тему "козацької війни" вичерпаною. Власне кажучи, з 1654 р. війна остаточно втратила лише "козацький" характер, тому що відбулося кардинальне перегруповування воюючих сторін: Річ Посполита уклала союз з Кримом, Московське царство виступило на підтримку держави Хмельницького, Швеція оголосила війну Польщі, в той же час Московія незабаром розпочала війну проти Швеції, уклавши з Польщею Віленське перемир'я (1656). Це в свою чергу змусило Хмельницького шукати порозуміння зі шведським урядом. Вочевидь для Шевальє ці події вже не були "козацькою війною".

Визнаючи головним чинником, що докорінно змінив хід війни, вступ до неї Московського царства, історіограф постійно наголошує на прагненнях цієї держави максимально використати "козацьку війну" у власних інтересах. В той же час Шевальє зазначає, що Хмельниччина, несучи величезні політичні вигоди Московії через ослаблення Речі Посполитої, мала приховану загрозу і для самих володінь царя. Автор відмічає великий страх того через занепокоєння, що повстання "козаків і селян Русі подає поганий приклад і може перекинутися на його підданих" [36]. Тільки в умовах майже повного виснаження Речі Посполитої від затяжної війни з повсталими козаками та селянами та під тиском побоювань, що Хмельницький може визнати свій васалітет від турецького султана, московський цар нарешті наважився прийняти Україну під свій протекторат й оголосити війну Польщі.

Фактично, поклавши початок історичним дослідженням Хмельниччини у Франції, праці Шевальє зберігають свою важливість і донині. Про це свідчать кілька передруків "Історії війни козаків проти Польщі". Загалом, слід визнати, що автор досить правдиво й об'єктивно висвітлив картини національно-визвольної війни в Україні, ввівши до наукового обігу низку історичних джерел з історії Хмельниччини та збагативши її бачення новими фактами. Він одним з перших у французькій історіографії акцентував увагу на поширених у Європі помилкових уявленнях. Наприклад, щодо сутності козаків, яких вважали певною етнічною спільнотою чи нацією, виводячи її походження від русинів, поляків, татар і навіть скіфів та сарматів. Шевальє постійно підкреслював, що козаки - це лише військо, соціальний стан, що утворився з різних верств населення Русі. Також він першим серед французьких науковців наголосив на визначальній ролі селян у "козацькій війні", навівши безліч фактів їхньої участі у бойових діях і впливу на хід переговорів з поляками. Така актуалізація важливої ролі в повстанні українських селян, доведених до відчаю зловживаннями польської шляхти, можливо, мала на меті і певний виховний момент для власних земляків автора, адже ситуація у Франції на середину XVII ст. була подібною, народ, доведений до крайньої межі зубожіння податками та поборами чиновників і знаті, відповідав на нові утиски заколотами та повстаннями. На півдні королівства вирувало впродовж століття, час від часу спалахуючи з новою силою, повстання "кроканів", а в 1648-1652 рр. вся держава

поринула в гостре соціально-політичне протистояння, що отримало назву “Фронди” [37]. Описуючи руйнівні картини “козацької війни”, автор повною мірою міг уявляти виникнення подібної ситуації на своїй батьківщині.

Також до заслуг Шевальє можна віднести те, що він поряд з Бопланом і Лінажем де Восьєнном став одним з найбільших популяризаторів у Франції нового поняття “Україна”, яке з того часу вкорінилося у свідомості європейців як означення “держави козаків”, поступово витісняючи традиційну для цього регіону назву “Русь”, яка в XVIII ст. остаточно закріпилася за колишньою “Московією”. Таке уявлення можна побачити й у широко відомому в Європі вислові польського короля Яна III Собеського: “*Ukraina Cossacis sedat! (Україна козакам належить!)*” [38].

Саме цей “козацький історіограф” першим з французьких науковців подав короткий життєпис Хмельницького, до постаті якого будуть згодом звертатися й інші французькі дослідники.

Відзначаючи важливе значення творів Шевальє для розвитку українознавчих і козакознавчих студій у французькій історіографії, слід зауважити, що його в цілому справедливі та реалістичні праці не позбавлені окремих недоліків. Не торкаючись питань складної для французів слов’янської термінології, яку, незважаючи на всі намагання автора, він наводить не завжди точно, головною вадою його творів є некритичне запозичення інформації з джерел, що часто мають суб’єктивний, тенденційний або відверто помилковий характер. До таких вад можна віднести, наприклад, вивід назви козаків від “кози”, відведення головної ролі у формуванні козацького війська Стефану Баторію та визнання “мови козаків, одним з польських діалектів” [39]. Маються у Шевальє і фактичні помилки. Так, крім згаданої неправильної дати смерті Підкови (1587 замість 1578), очевидно, запозиченої у Лабураера, він припускається помилок і в датуванні інших подій. Зокрема, охрещення Русі Володимиром він позначає 942-м роком [40].

Про залежність історіографа від переважно польських джерел інформації свідчить те, що Шевальє дуже часто наводить приклади звирячих розправ повстанців над польською шляхтою, в той же час замовчуючи аналогічні приклади жорстокості з іншого боку.

Одним з головних мотивів українсько-польського протистояння Шевальє визнає намагання Хмельницького помститися за особисту образу, що повністю суперечить картинам поданої ним всенародної боротьби проти пригноблювачів.

Також не відповідають концепції Шевальє, який загалом визнає Хмельницького видатним і мудрим політиком, епізоди з гетьманом, де той чинить дії не зовсім адекватні. Для зразка можна навести фрагмент з його твору, в якому Хмельницький, “хильнувши багато вина та оковитої (*le vin & l’eau de vie*) наказав втопити депутатів від польської шляхти, які приїхали до нього скаржитися на своїх селян, але проспавшись негайно скасував свій наказ”. Тут маємо цікаву авторську примітку стосовно горілки, названу в тексті “водою життя” (латинська назва “*aqua vitae*” в Україні перетворилася на “оковиту”). Шевальє позначає, що це “звичайний напій, як серед цих народів так і у московитів” [41]. Вочевидь йдеться про спрощене сприйняття реалій політичного життя гетьманської ставки або Шевальє просто переказав один з популярних анекдотів про Хмельницького, що мали тоді ходіння у Варшаві.

Таким чином, підводячи підсумок, можна відзначити, що праці Шевальє, поряд з творами Лабураера, “Описом України” Боплана та розвідками Лінажа де Восьєнна поклали початок зародженню французької історіографії, присвяченої козацькій Україні.

Саме ця тема стала досить популярною впродовж наступного століття, знайшовши широке відображення в європейській науці, культурі та суспільній думці. Зокрема, вже в 1684 р. відбувся захист історичної дисертації про козаків німецьким науковцем Йоганом-Йоахімом Мюллером [42]. Питання зародження вивчення історії Хмельниччини представляють безумовний науковий інтерес і потребують подальшого детального вивчення.

1. *Наливайко Дмитро*. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. - К.: Основи, 1998. - С.261, 301-305.
2. *Дашкевич Ярослав*. Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. - Львів, 1998. - С.7-14.
3. *Шевальє П'єр*. Історія війни козаків проти Польщі / Упоряд. *А.З.Барабой, О.А.Бевзо*. Пер. з фр. Ю.Назаренко. - К.: Вид-во АН УРСР, 1960. - 196 с.; *Шевальє П'єр*. Історія війни козаків проти Польщі. - К.: Томіріс, 1993. - 224 с.
4. Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiees: et qu'on a traduit ou tire des originaux des voyageurs francois, espagnols, allemands, portugais, anglois, hollandois, persans, arabes & autres orientaux, donnees au public, le tout enrichi de figures, de plantes non decrites, d'animaux inconnus a l'Europe, & de cartes geographiques, qui n'ont point encore ete publiees. Tome premier / par les soins de feu M. Melchisedec Thevenot. - P.: Chez Thomas Moette Libraire, 1696. - P.1-13.
5. Chevalier Pierre. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, Pais, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Precopites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. - P.: Chez Thomas Jolly, 1668. - 300 p.
6. *Chevalier Pierre*. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. - P.: Adamant Media Corporation, 2001. - 201 p.
7. *Шевальє П.* Історія війни козаків... - К., 1993. - С.19-20; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - S.p.
8. http://www.guernsey-society.org.uk/donkipedia/index.php5?title=Descendants_of_Antoine_Chevalier_%281490%2C_Trinity%29_15/02/2011.
9. *Шевальє П.* Історія війни козаків... - К., 1993. - С.19-20; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - S.p.
10. *Beauplan Guillaume Le Vasseur de*. Description d'Ukraine / Introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky. - P.: L'Harmattan, 2002. - 158 p.; *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschalle de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite. Partie II. Traite du royaume de Pologne, de ses provinces, de leur gouvernement ancien & moderne, de leurs princes particuliers, & de leur union sous une mesme couronne. - P.: Chez la Vesue Jean Camusat et Pierre Le Petit, imprimeur ordinaire du roy, rue Saint Jacques, a la Toison d'Or, 1647. - 280 p. - P.226-227, 229-230; *Шевальє П.* Історія війни козаків... - К., 1993. - С.23, 26; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - P.1, 6.
11. *Шевальє П.* Історія війни козаків... - К., 1993. - С.21; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - Au lecteur. - S.p.
12. Relation des Cosaques... - P.11.
13. *Шевальє П.* Історія війни козаків... - К., 1993. - С.38-39; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - P.25-26.
14. Relation des Cosaques... - P.11; *Шевальє П.* Історія війни козаків... - К., 1993. - С.38-39; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - P.26.
15. Relation des Cosaques... - P.1; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - P.2; Part II. - P.76.
16. *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Op. cit. - P.222; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - P.47.
17. Relation des Cosaques. - P.11.
18. *Шевальє П.* Історія війни козаків... - К., 1993. - С.42-43; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - P.29.
19. *Шевальє П.* Історія війни козаків... - К., 1993. - С.21-22; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - Au lecteur. - S.p.
20. *Шевальє П.* Історія війни козаків... - К., 1993. - С.20; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - Au lecteur. - S.p.
21. Relation des Cosaques... - P.2, 8; *Chevalier P.* Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - P.9, 29.

22. Relation des Cosaques... - P.9; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - P.14.
23. Ibid.
24. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.21; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - Au lecteur. - S.p.
25. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.30; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - P.13.
26. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.76-78; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part II. - P.6-9.
27. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.76-77; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part II. - P.7-8.
28. Linage de Vauciennes P. L'origine veritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne. - P.: Chez Francois Clousier et Pierre Aubouin, 1674. - 210 p.
29. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.86-87; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part II. - P.22.
30. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.116-119, 137-138, 152, 156, 167, 169, 176; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part II. - P.78, 80, 82, 113, 149-150, 158, 179, 186, 199.
31. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.158-162; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part II. - P.161-167.
32. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.161-163; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part II. - P.167-170.
33. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.22; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - Au lecteur. - S.p.
34. Relation des Cosaques... - P.8.
35. Ibid. - P.9.
36. Ibid. - P.6.
37. История Франции: В 3 т. - Т.1. - М.: Наука, 1972. - С.256-260.
38. Чухліб Тарас. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. - К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2010. - С.395.
39. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.23-24, 46; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - P.1, 3, 38.
40. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.46; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part I. - P.38.
41. Шевальє П. Історія війни козаків... - К., 1993. - С.129-130; Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques... - Part II. - P.97.
42. Мюллер Й. Історична дисертація про козаків (Публ. Ю.Мицика, М.Кулинського) // Всесвіт. - 1988. - № 6. - С.131-137.

Луняк Е.Н. Работы Пьера Шевалье как первые исследования по истории Хмельнитчины во Франции

В статье рассмотрено состояние ознакомления французской общественности с Украиной в XVII в. Автор прослеживает эволюцию французских исторических исследований об Украине. Сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины, работы Пьера Шевалье "История войны казаков против Польши" (1663).

Lunyak Y.M. Works by Pierre Chevalier a first research on the history of Khmelnytsky Uprising in France

The acquaintance's state of the French public with Ukraine (XVII century) in the article is covered. Author studies evolution of the French historical research of Ukraine. The complex analysis one of historical researches of Ukrainian history, the work of Pierre Chevalier "The history of the war of the Cossacks against Poland" (1663), is made.

ЛОБКО Н.В.

МАТЕРІАЛИ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ПЕРЕПИСІВ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ У ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Розглянуто історію проведення загальноросійських переписів на території України та з'ясовано інформаційний потенціал ревізських казок та особливості їх використання у генеалогічних дослідженнях.

Дана стаття є продовженням піднятої раніше проблеми використання обліково-статистичних документів при проведенні генеалогічних досліджень.

В попередній публікації було розглянуто історіографію проблеми та запропоновано класифікацію обліково-статистичних джерел у залежності від генеалогічної інформації, яку вони містять. Було також з'ясовано особливості використання при проведенні генеалогічних досліджень таких джерел, як матеріали люстрацій, компути, реєстри козаків, ревізії козацьких полків [1].

Найбільш цінними для генеалогічних досліджень є переписні книги, матеріали всеросійських ревізій, посімейні списки. На їх характеристиці зупинимося більш детально.

Перші переписи населення були проведені на території Російської держави ще на початку XVII ст. Матеріали цих найдавніших переписів зберігаються в ЦДІАК України у фондах *“Воронезької провінційної канцелярії”* та *“Чугуївської приказної ізби”* [2]. Це так звані переписні книги. Вони з'явилися у середині XVII ст. внаслідок переходу від загальних господарських описів до подвірних переписів. Слід зазначити, що переписи XVII ст. не фіксували жіноче населення і тільки на початку XVIII ст. перепису підлягали усі мешканці селянських дворів. У переписні книги записували прізвище, ім'я, по батькові, вік усіх членів родини із зазначенням родинних відносин. Також у них фіксувалася інформація про рід занять людини, фізичні вади, а також про рух населення, у тому числі про втікачів. Записи були досить лаконічними і мали такий вигляд: *“Книга переписная сколько в городе Чугуеве и в уезде с двором и во дворах людей мужчин и женщин обоих полов, а кто оные имена и прозвания о том явствует в этой книге”* (1712 р.)

“Степан Иванов сын Астахов по сказке ему 30, у него жена Анна Романова дочь 24, сын Поромон 5, дочери Анна 5, Ирина 2. Да шурин его Микита Романов сын Шестаход 15 лет” [3].

“Сказки Чугуевских кормовых козаков о составе их семей. 1716 год”.

“Я Егор Селиванов сын [...] 31 у меня мать вдова Прасковия 59, жена Прасковия 30, сестра Фенка 13. Прибавочно сверх переписи 1711 сестра Мария 13 выдана замуж. Дети Афанасий 4 лет, Тимофей 11 лет в 1711 году померли” [4, арк.7зв].

“Я Никита Петров сын Субозев 39 у меня жена Мария 35 дочь Катерина 8, брат Михаил 41, У Михаила жена Василиса 38 дочери Авдотья 10 Мария 6” [4, арк.9зв].

Джерелом, яке має найбільше практичне значення у реконструкції родоводів оподатковуваних верств населення, є матеріали загальноросійських переписів податного населення, які проводилися на території Російської імперії в період з 1718 до 1856 р. Результатами цих переписів були так звані ревізські казки.

Історія проведення ревізійних переписів у Російській імперії починається з іменного указу Петра I від 26 листопада 1718 р., згідно з яким потрібно було *“взять*

сказки у всех, чтобы правдивые принесли сколько у кого в которой деревне души мужеского пола...” [5]. Слід зазначити, що пізніше кілька разів видавалися нові укази, в яких уточнювалися категорії населення, що підлягали перепису та території, на які поширювався перепис [6]. Так, на території України перша ревізія спочатку охопила населенні пункти Путівльського повіту, який на той час входив до складу Курської губернії. Нечисленні матеріали цього перепису нині зберігаються у Державному архіві Курської області [7]. Через чотири роки ревізійний перепис поширився на землі Слобідської України. 10 травня 1722 р. вийшов сенатський указ *“О переписи на Великороссийских землях малороссиян, также и в Слободских полках помещичьих деревень...”* [8]. Згідно з цим указом переписували місцеве населення *“только для известия, а не для поборов”*.

У 1727 р. ревізія *“малоросіян”* закінчилася. Але уряд не був задоволений результатами цього перепису, підозрюючи значне *“утаювання”* населення. Тому у 1731 р. був проведений новий перепис селянського населення на території Малоросії, але і його результати не сподобалися імператриці Анні Іоанівні. 20 червня 1732 р. вона видає указ *“О переписи малороссиян и Слободских полков в Белгородской губернии”* [9]. Відповідальним за загальні наслідки перепису був призначений майор лейб-гвардії Семенівського полку Хрущов. Перепис проводився на тих же умовах, що і в 1722 р. У переписні відомості записували імена та прізвища, вік господаря кожного двору та інших родичів чоловіків, що мешкали в цьому дворі, а також їхніх робітників. Ці записи мали такий вигляд.

“Во дворе Макария Емельянов сын Швец 80 лет. На том же дворе в особой избе сын его Наум 30. У него сын Василий 2. Работник Никита Иванов сын Железников 20, Григорий Климов сын Хлестунов 15 лет. И того 5 душ” [10, арк.14].

“Во дворе Андрея Дмитриев сын Стороженко 60 лет. У него дети Петр 15, Семен 10. На том же дворе в особых избах в 1: его Андрея брат родной Иван 50. У него дети Астафий 15 Степан 11. В 2 брат его родной Семен 30. У него дети Иван 10, Астафий 6. В 3 зять Андрея Яков Моисеев сын Коломеец 40. У него сын Федор 10. В 4 двоюродный брат его Остап Максимов сын Литвиненко 34. У него сын Иван 9 лет. И того 14 душ” [10, арк.1616].

Як бачимо, за допомогою матеріалів перепису 1732 р. можна реконструювати 2-3 гілки родоводів деяких родин.

Матеріали перепису майора Хрущова нині зберігаються у ІЦДІАК України [10].

Статут проведення другої загальноросійської ревізії від 16 грудня 1743 р. також наказував переписати *“всіх малоросіян на великоросійських землях”* на попередніх засадах [11]. У 1746 р. був виданий указ, до якого додавалася форма *“Книга переписная мужского пола души”* [12].

Третя ревізія була проведена через 17 років після другої. Згідно з указом від 28 листопада 1761 р. нова ревізія повинна була розпочатися у 1762 р. На відміну від попередніх, перепису підлягали і жінки, а також однодворці та посадські люди. В уставі про проведення третьої ревізії також була вказана єдина для всієї Російської імперії друкована форма ревізької казки та зведених іменних та підсумкових (перечневих) відомостей [13].

Під час цієї третьої ревізії, у 1763-1764 рр., відбувся перепис *“черкас”*, які живуть на *“великоросійських та козацьких землях”*. Відповідальним за його проведення був призначений Щербінін [14]. Але царський уряд залишився невдоволеним результатами і цієї ревізії. Тому 4 листопада 1763 р. Катерина II видає указ про проведення нового перепису населення Гетьманщини. Виконання цього указу поклали на президента створеної після остаточної ліквідації гетьманства у 1764 р. Малоросійської колегії графа П. Румянцева.

Матеріали Генерального опису Лівобережної України (1765-1769 рр.) є надзвичайно інформативно насиченим для генеалогічних досліджень джерелом. Використовуючи їх для реконструкції родоводу, можна з'ясувати такі відомості: прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання (іноді народження), стан людини, наявність дітей чоловічої та жіночої статі та інших родичів, їх вік на момент проведення перепису, стан здоров'я (*“здоров”*, *“стар и нездоров”*, *“искалечен внутренею болезнью”*, *“на оба глаза слеп”*). Окрім генеалогічно-біографічної інформації, матеріали Генерального опису містять багато цікавої інформації про життя українських родин [15].

Маніфест від 16 листопада 1781 р. поклав початок четвертій ревізії. Значно розширився перелік станів, які підлягали перепису. Це священнослужителі, відставні військові чини та ін. Дворяни та приказні служителі до перепису не були включені. У ревізії казки, як і раніше, записували чоловіків та жінок [16, с.348-350]. Для територій, де ревізія проводилася вперше, у тому числі і для України, була введена більш спрощена форма ревізських казок [16, с.351-352]. Від загальноприйнятої форми вона відрізнялася тим, що не давала результатів порівняння поточної ревізії з остаточними підсумками попередньої.

23 червня 1794 р. був виданий указ про проведення чергової п'ятої ревізії, яка повинна була проводитися за правилами попередньої ревізії [17, с.556-560]. Ревізійний перепис проводився і на щойно приєднаних територіях України та Білорусії. Форма ревізських казок залишалася такою, як і під час четвертої ревізії, і була загальною для всіх [17, с.558-559].

Шоста ревізія була розпочата маніфестом 18 травня 1811 р. [18]. Ця ревізія проводилася наспіх і враховувала тільки чоловіків. У зв'язку з цим була змінена і форма казки.

Вітчизняна війна 1812 р. призвела до значних змін у складі і розподілі населення на території Російської імперії. Тому 20 червня 1815 р. було прийнято рішення про проведення передчасно наступної сьомої ревізії. Під час цієї ревізії записували представників обох статей [19].

Аналіз маніфестів про проведення восьмої (16 червня 1833 р.) [20], дев'ятої (11 січня 1850 р.) [21] та десятої (26 червня 1856 р.) [22] ревізій показав, що всі вони за способами проведення та формою складання ревізських казок майже повністю співпадають [23].

Розглянемо, яким був формуляр ревізських казок і зміст інформації, яка в ньому фіксувалася.

Перша ревізія проводилася без будь-якого формуляру ревізської казки. Кожен господар дому подавав відомості (ім'я, прізвище, вік) про чоловіків, що мешкали разом з ним, а також дані про дітей, що народилися після 1719 р. [24]. Перед початком проведення другої ревізії ревізори вже отримали розроблену форму ревізської казки. До неї також вносилися відомості тільки про чоловіків. В окремій графі вказували фізичні недоліки людини (*“правой ногой хром”*, *“ногами хром”*, *“вне ума и глух”*, *“глазами слеп”*, *“лежит расслабленный”*) [25].

Більш конкретна та єдина для всієї території Російської імперії форма ревізської казки була викладена в указі про проведення третьої ревізії [26]. З цього часу до списку тих, хто підлягав перепису, були включені й жінки, про яких повідомлялося, звідки вони були родом та куди вийшли заміж [27].

Перепису підлягали представники різних прошарків і станів населення. Слід зазначити, що у наказах, виданих урядом з приводу проведення ревізій, усе населення поділяється на три групи: перша переписується для оподаткування, друга - *“для відому”*, третя - зовсім звільняється від перепису. Коло категорій населення, яке підлягало

перепису, змінювалося. Так, В.Томазов зазначає, що *“під час проведення перших ревізій на українських теренах нерідко складалися списки дворян та шляхтичів - через невизначеність ставлення держави до цілої групи української привілейованої верстви, що не змогла довести своїх прав на дворянство. Згодом їх позбавили привілейованого становища та зарахували до окремої соціальної групи однодворців, котрі могли доводити свої втрачені права, але ставали тягловим населенням. Поспіль через скасування верстви однодворців їх записали до селян”* [28]. Інший дослідник, Є.Чернецький, повідомляє, що перша ревізія на території Правобережної України (1795 р.) охопила усі верстви населення. Шляхта була записана в різні види відомостей. Частина дрібної шляхти потрапила в ревізькі казки про *“дворовых людях”*, а також шляхетські родини можна зустріти в казках про селян, які мали назву підданих або посполитих [29, с.30-32].

Як показав аналіз переписних листів, що заповнювалися під час проведення наступних ревізій, в цілому їх форма не змінювалася, лише іноді вносилися деякі зміни. Так, четверта ревізія не фіксувала жіноче населення.

Формуляр ревізької казки мав вигляд розгорнутого аркуша, на одному боці якого (ліворуч) записували осіб чоловічої статі, а на іншому (праворуч) - жіночої (виняток становить четверта ревізія (1812 р.)). Кожна сторінка ревізької казки, як чоловіча, так і жіноча, була поділена на графи однакового змісту.

У першу графу записували номер родини за попередньою та поточною ревізією. Знання цих номерів полегшує пошук відомостей про родину в попередніх або наступних ревізіях, особливо якщо вона мешкала в багатонаселеному місті чи селі. Як правило, у наступному ревізійному списку родини мали або номер, під яким були записані в попередній ревізії, або недалеко від нього. Така зміна номеру відбувалася за рахунок тих родин, що вибули чи прибули, або розділилися у міжревізійний період, чи були пропущені при попередньому переписі. У випадку відсутності запису відомостей про родину чи особу у попередній ревізії, у першій графі поточної ревізької казки робили прочерк і в інших графах вказували причину і час вибуття чи прибуття цієї родини чи окремої особи.

У другій графі записували ім'я, прізвище та по батькові усіх членів родини, зазначивши при цьому ступінь родинних стосунків (дружина, син, дочка, зять, пасинок, племінник). Згідно з Уставом про проведення ревізії в цю графу потрібно було спочатку записувати *“старшого в семействе”*. Якщо такою в родині була мати, то відомості про неї фіксували на початку жіночої сторінки, а навпроти неї на чоловічій сторінці робили прочерк. Далі записували наступних членів родини по старшинству. Жінок та дочок записували навпроти чоловіків чи батьків. Якщо чоловік одружувався вдруге і в нього (іноді і в другій дружині) були діти від першого шлюбу, а потім народжувалися інші, то в ревізькій казці робили записи: *“его же от первой жены дочь Мария”*, *“его же от второй жены сын Павел”*, *“его же падчерица дочь Марфа”*, *“Марков пасынок Иван Гончаренко”*. У ревізьких казках за 1795 р., які були укладені на території Правобережної України, як зазначає Є.Чернецький, часто вказувалося і дівоче прізвище жінки [29, с.31].

У наступній графі, що мала назву *“По последней ревизии состояло и после оной прибыло. Лета”*, фіксували вік кожного за попередньою ревізією. Навпроти імен дітей, що в міжревізійний період писали *“новорожденный”*, *“вновьрожденный”*. Деякі ревізори в цій графі навіть фіксували рік, місяць та день народження дитини.

Якщо людина прибула з іншої місцевості, тоді в документі зазначалося місце та дата виїзду з попереднього місця проживання, а також причина переїзду: *“Переведен*

из такого-то уезда из вотчины такого-то, села того то, в таком то году”, *“Был в бегах, воротился в таком-то году”*, *“Был пропущен”*, *“Подарен в таком-то году таким-то”*, *“Достался по наследству в таком-то году от такого-то”*, *“В таком-то году был отпущен на волю от помещика такого-то”*.

У ревізьких казках про купців та міщан зустрічаються записи про зарахування людини до цих станів через те, що вона не зуміла довести своє дворянство. Зокрема про це писали: *“1851 года по не доказательству им дворянства исключен из оногo”* [30].

У наступній графі містилася інформація про зменшення (вибуття або втрату) населення, тобто було визначено померлих або тих, що вибули з місця та з якої причини: *“Отдан в рекруты в таком-то году”*, *“Умер в таком-то году”*, *“Отпущен на волю в таком-то году”*, *“Переведен в таком-то году, в такой-то уезд, в такую-то деревню”*, *“Продан помещиком таким-то помещику такому-то в таком-то году”*, *“Отдан по суду в арестантские роты на 3 года”*, *“В ополчении с такого-то года, не воротился”*, *“Бежал в таком-то году”*, *“Находится чиновником на службе с такого-то года”*, *“Где находится не известно с такого-то года”*, *“На поселении в таком-то году”*.

В останній графі фіксували вік кожної людини, що мешкала у зазначеному населеному пункті на момент проведення ревізії. Дітей після смерті батьків потрібно було записувати там, де їх батьки знаходилися на час проведення ревізії.

Ю. Легун вказує на особливість укладання переписних таблиць п'ятої ревізії на землях, щойно набутих у Речі Посполитої, яка полягала у їх двомовності - російській та польській. *“Фактично йдеться про дублювання одного тексту на розташованих один навпроти другого аркушах. Традиційність ведення справочинства польською знайшла тут своє яскраве відображення - ця частина тексту відрізняється більшою впорядкованістю та одноманітністю у написанні імен та назв населених пунктів”* [31]. З ним погоджується і Є. Чернецький, який вважає польський варіант документів більш точним [29, с.31].

Таким чином, матеріали ревізьких переписів є цінним джерелом для проведення генеалогічних досліджень. Але є й ряд вагомих недоліків цього джерела.

Так, перша, друга, четверта ревізії не фіксували відомостей про жінок. Не записували і дітей, які народилися в період між ревізіями.

Згідно з Уставом про проведення ревізії ревізькі реєстри після їх здачі до Казенної палати перевірялися. У фондах ЦДІАК України та державних обласних архівах відклатося багато справ про результати цих перевірок. Дослідження цих справ дало можливість з'ясувати недоліки, що містять ревізійні реєстри.

Під час перевірок було виявлено багато *“прописних”* (неопублікованих) душ. Про причини таких пропусків писав автор *“К истории Малороссии”*: *“Рассмотрим механическую сторону ревизии. Как она проводилась поныне? Каждое казенное поселение, а часто также и принадлежащее помещикам, в особенности если владелец отсутствует, обращается к писцу нижнего земского суда, или к пономарю, или к чиновнику, прогнанному со службы, чтобы составить ревизионные списки. Обыкновенно медлят с исполнением до последних дней назначенного срока, и тогда все второпях делают пропуски, а иногда по два раза вписывают; но наиболее часто случается первое, ибо писари получают денежные благодарности за пропуск имен нескольких стариков, в расчете, что на их близкую кончину, или нескольких новорожденных. Имеются примеры, что новорожденные мальчики записываются девочками”* [32].

Підтвердження цих фактів знаходимо і в ряді архівних документів. Так, автор доносу з приводу зловживань при складанні ревізьких казок, описуючи, як проводилися переписи, зазначав: *“В каждом городе и в каждом обществе находится*

складка денег, которая нарочно учреждена и приготовлена для сего предмета”. Далі він пояснює причину небажання людей потрапити в ревізькі казки: “... не нужно будет платить податей за ваших малых детей, равно и от рекрутства будете обеспечены” [33, арк.4зв-5].

Таке ставлення до ревізії підтверджує і луцький повітовий стряпчий у своєму рапорті, зазначаючи, що не записують дітей та не вказують роки [33, арк.32-40].

Слід зазначити, що в уникненні перепису були зацікавлені не тільки оподатковувані верстви населення, а й поміщики. Як зазначає Ю.Легун, селяни представляли досить пасивну сторону у ревізійних заходах й ініціатива у маніпулюванні чисельністю душ швидше належала їхнім поміщикам, які намагалися зменшити обсяги сплачуваних податків. Це, а також низький освітній рівень, відсутність заохочень для переписувачів, недосконалість бюрократичної системи перепису, відповідних, додаткових інструкцій породжувало постійну проблему всіх ревізій - наявність “*прописних*” душ [34, с.178]. Чиновники, які перевіряли ревізькі казки, вказували ще на один недолік ревізьких реєстрів - це систематичне спотворення вікового показника.

Ю.Легун також вважає вік особи, указаний в ревізькій казці, найбільш недостовірним пунктом ревізійних переписів. На його думку, причин цього може бути декілька: селяни (найбільше - старшого покоління) просто не знали точно власних літ; ревізійні списки були інформативним джерелом для проведення рекрутського набору, намагаючись уникнути якого, чоловіки додавали або віднімали собі роки. Крім цього, ретельний аналіз казок (особливо XVIII ст.) свідчить, що серед вікових показників непропорційно велике місце належить цифрам, кратним до 5. Отже, ще однією причиною хронологічної неточності ревізійних записів може бути поспіх переписувачів і небажання заглиблюватися у деталі [34, с.180].

Інший дослідник, В.Любченко, застерігає від встановлення року народження людини шляхом простого віднімання від року ревізії його віку. На його думку, селяни зменшували свій реальний вік, який можна встановити за метричною книгою, на один-три, а то й більше років при першому внесенні в ревізьку казку [35].

У звітах про проведення перевірки ревізьких казок чиновники вказували і на такий недолік, як неправильне написання імен, по батькові та родинних стосунків. “Его брата жена Марфа, а записана Мария”, “отец его жены Макар, а написан Иван”, “отец его родной Петр, а записан отчим” тощо [36]. Деякі ревізори записували не тільки прізвище, а й прізвисько.

На пропущених, двічі записаних та тих, чиї імена неправильно записані, складалася окрема ревізька казка, яка потім підшивалася до основної казки того населеного пункту, де мешкали неправильно записані.

Після відміни ревізій облік населення фіксувався у посімейних списках. З 1858 року обов’язкове складання цих списків на осіб податних станів (селян та міщан) було покладено на волосні правління, міські управи та міщанські громади. Ці списки містили інформацію, подібну до тієї, яка фіксувалася у ревізьких казках.

Отже, обліково-статистичні матеріали є одними з головних і надзвичайно інформативно насиченими джерелами з генеалогії непривілейованих станів населення. Зокрема, їх інформаційний потенціал дає можливість реконструювати родоводи селян, міщан, купецтва, духовенства.

1. Лобко Н.В. Особливості використання обліково-статистичних документів XVI - початку XVIII ст. при проведенні генеалогічних досліджень // Сумський історико-архівний журнал. - 2008. - №IV-V. - С.78-85.

2. Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі - ЦДІАК України), ф.1791, оп.1, спр.60, 222 арк.; спр.89, 4 арк.; спр.83, 194 арк.; спр.97, 44 арк.; ф.1965, оп.1, спр.49, 260 арк.
3. ЦДІАК України, ф.1965, оп.1, спр.49, арк.60.
4. ЦДІАК України, ф.1791, оп.1, спр.97.
5. Полное собрание законов Российской империи. - Собрание 1 (далі - ПСЗ-1). - Т.V. - №3245. - С. 597.
6. ПСЗ-1. - Т.V. - №3287. - С.618-620; Т.VI. - №3481, 3747, 3919, 3999, 4000, 4068.
7. Державний архів Курської області (далі - ДАКО), ф.184, оп.2, спр.1, 23, 76 та ін.
8. ПСЗ-1. - Т.V. - №4000. - С.675-676.
9. ПСЗ-1. - Т.VIII. - №6099. - С.858-859.
10. ЦДІАК України, ф.1721, оп.1, спр.224.
11. ПСЗ-1. - Т.XI. - №8835. - С.962-964.
12. ПСЗ-1. - Т.XII. - №9273. - С.538.
13. ПСЗ-1. - Т.XV. - №11364. - С.835-837.
14. ПСЗ-1. - Т.XV. - №11364. - С.834-836; Т.XVI. - №11773. - С.173-174.
15. Див.: Лобко Н. Матеріали генерального опису Лівобережної України як генеалогічне джерело // Історичний журнал. - 2007. - №4. - С.60-67.
16. ПСЗ-1. - Т.XXI. - №15296.
17. ПСЗ-1. - Т.XXIII. - №17253. - С.556-560.
18. ПСЗ-1. - Т.XXXI. - №24635. - С.651-653.
19. ПСЗ-1. - Т.XXIII. - №25882. - С.207-211.
20. Полное собрание законов Российской империи. - Собрание 2 (далі - ПСЗ-2). - Т.VIII. - №6265. - С.344-360.
21. ПСЗ-2. - Т.XXV. - №23817. - С.13-14.
22. ПСЗ-2. - Т.XXXI. - №80877. - С.788-789.
23. Див.: Законы о состояниях. - СПб., 1857. - Т.IX. - С.442-466.
24. ДАКО, ф.184, оп.2, спр.1, арк.2.
25. ДАКО, ф.184, оп.2, спр.23, арк.13, 20 зв-22.
26. ПСЗ-1. - Т.XV. - №11364. - С.834-837.
27. ДАКО, ф.184, оп.2, спр.76.
28. Томазов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII - початок XXI ст.). - К., 2006. - С.184.
29. Див.: Чернецький С. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII - поч. XX ст.). Джерела, структура стану, роди. - Біла Церква, 2007.
30. Державний архів Сумської області, ф.818, оп.1, спр.34, арк.96; ф.818, оп.1, спр.41, арк.89зв.
31. Легун Ю.В. Генеалогія селян Подільської губернії. Монографія. - Вінниця, 2005.
32. К истории Малороссии // Киевская старина. - 1897. - №11. - С.150.
33. ЦДІАК України, ф.442, оп.162, спр.843.
34. Легун Ю. Ревізійні переписи кінця XVIII - середини XIX ст. як джерело інформації щодо генеалогії селянських родин Подільської губернії. // Спеціальні історичні дисципліни. - Число 10. - У 2-х част. - Ч.1. - С.178.
35. Любченко В. До селянської генеалогії Поділля: можливості дослідження, джерела та їх інтерпретація // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. - К., 1996. - С. 153.
36. ЦДІАК України, ф.445, оп.1, спр.296, арк.1-712.

Лобко Н.В. Материалы всероссийских переписей: информационный потенциал и особенности использования в генеалогических исследованиях

В статье изложена история проведения всероссийских переписей на территории Украины, выяснен информационный потенциал ревизских сказок и особенности их использования в генеалогических исследованиях.

Lobko N.V. Proceedings of All-Russian Census: Information capacity and features of use in genealogical research

The article described the history of the Russian census on the territory of Ukraine, clarified information potential «revizskie skazki» and especially their use in genealogical research.

ДЕГТЯРЬОВ С.І., ТЮТЮННИК В.В.

МАЙНОВІ ДОКУМЕНТИ РОДИНИ РОЗУМОВСЬКИХ (за матеріалами Державного архіву Сумської області)

Аналізуються майнові документи родини Розумовських за 1800-1801 рр., що зберігаються у Державному архіві Сумської області. Вони пов'язані з розподілом володінь останнього українського гетьмана К.Г.Розумовського між його найближчими родичами і у своїй більшості публікуються вперше.

Про останнього українського гетьмана та членів його родини (батьків, брата, дітей, племінників) вже існує багата література. Їх життя та діяльність стали об'єктом досліджень вже з другої половини ХІХ ст. Найбільш ґрунтовним з них була чотири томна праця О.Васильчикова [1].

Родина Розумовських відіграла значну роль не лише в українській та російській історії, але, певною мірою, і в європейській. Серед її представників були останній український гетьман, дипломати, міністри, сенатори, військові діячі тощо. Найбільш відомим членом цього роду був, звичайно, Кирило Григорович Розумовський (1728-1803). Він народився 18 березня 1728 р. у незаможній козацькій родині с.Лемеші Козелецького повіту (нині - Чернігівська обл.). Після того, як його брат Олексій став фаворитом імператриці Єлизавети І, а згодом і її чоловіком, почався зліт і самого Кирила Розумовського. Вже у 1740 р. він отримав титул графа. Його було відправлено навчатися за кордон, де у 1743-1745 рр. він здобував освіту в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга. Після повернення К.Г.Розумовського було призначено президентом Петербурзької Академії Наук. Цю посаду він обіймав з 1745 до 1764 р.

На початку 1751 р. К.Г.Розумовський офіційно став гетьманом України, отримавши 3 березня булаву та інші клейноди з рук імператриці. Гетьманською столицею став Глухів, а пізніше резиденція гетьмана була перенесена до Батурина.

К.Г.Розумовський перебував у родинних зв'язках з царською родиною. Його дружиною стала троюрідна племінниця Єлизавети І - К.І.Наришкіна. Від цього шлюбу Розумовський мав 11 дітей. Всі вони отримали добру освіту (більшість навчалася за кордоном), а деякі з них стали відомими державними діячами (Андрій, Олексій, Петро). Дехто зробив гарну військову кар'єру. У тексті наведених нижче документів згадуються семеро з них: донька Наталя та сини Андрій, Олексій, Григорій, Петро, Лев та Іван.

Після смерті дружини у 1771 р. К.Г.Розумовський більше часу став проводити у Батурині. Тут з'явилися розкішні будівлі, прекрасні парки, які своєю красою понад сто років привертати увагу людей. Був збудований розкішний палац - т.зв. "Тепловка" - роботи італійського архітектора Гваренгі. Тут був організований театр, де ставилися популярні на той час у Європі п'єси (здебільшого французьких авторів).

К.Г.Розумовський був одним з найбільших землевласників Російської імперії. Він мав великі маєтки з будинками і палацами у Києві, Петербурзі, Москві, Батурині. У 1760 р. отримав у власність м.Батурин разом з Почепом, Шептаківською та Бакланівською волостями; у 1764 р. - м.Гадяч з прилеглими селами і Биківську волость; володів Ропською волостю тощо. Після смерті К.Г.Розумовський залишив своїм дітям окрім величезних земельних володінь, понад 100 тис. кріпосних селян.

Було складено багато документів на майно (рухоме та нерухоме), що належало родині Розумовських. До нашого часу збереглися не всі з них. Основна маса таких матеріалів відкладалася у центральних архівах, але деякі майнові документи зустрічаються і в місцевих архівних установах. Нами була виявлена і досліджена низка таких документів у Державному архіві Сумської області (далі - ДАСО).

В цілому документи ДАСО, що стосуються родини Розумовських можна поділити на декілька видів:

- документи, що складалися у присутності членів родини Розумовських безпосередньо і завірялися їхніми підписами (саме тут містяться автографи Розумовських, що робить їх більш унікальними порівняно з іншими) або копії з них;
- матеріали, що стосуються майна Розумовських, але які складалися і підписувалися лише довіреними особами від цієї родини без участі самих Розумовських та копії з них;
- документи державних установ чи організацій першої половини ХХ ст. (в основному музейних установ), що містять інформацію про місця поховання членів цієї родини, історичні пам'ятки, пов'язані з ними тощо [2].

Всі три види названих документів є цінним джерелом до вивчення історії родини Розумовських і дають змогу дослідити майнові можливості козацько-старшинських родин кінця ХVІІІ - початку ХІХ ст. на її прикладі.

У даній публікації ми наводимо майнові матеріали Розумовських з ДАСО, датовані 1800-1801 рр. У пропонуваніх нижче документах містяться декілька автографів Розумовських. Це лише підписи під текстами майнових документів. Один з них - Андрія Кириловича Розумовського - одного з синів гетьмана і чотири - самого Кирила Григоровича. Один з автографів К.Г.Розумовського (Документ 1) вже відомий за кількома публікаціями [3]. Він стосується передачі будинку гетьмана у м.Київ у власність його племінниці [4]. Але в усіх випадках було опубліковано лише дуже зменшену фотокопію даного документу з підписами "*Автограф графа Кирила Розумовського (1801 р.)*" або "*Прохання К.Розумовського про засвідчення дарчої*". Ніяких пояснень по тексту щодо документу не подавалося, посилянь також не наведено (фонд, опис, справа). Таким чином, документ №1 використовувався виключно як ілюстрація у путівникових виданнях (при цьому сама ілюстрація була надто малою за форматом і, як наслідок, практично нечитабельною).

Інші три автографи К.Г.Розумовського та автограф А.К.Розумовського публікуються вперше.

Дещо інша ситуація склалася з самими текстами документів. Їхній зміст вже був частково оприлюднений відомим українським істориком О.М.Лазаревським. У роботі, опублікованій у журналі "*Киевская старина*" у 1891 р., він подав декілька документів про розподіл майна колишнього гетьмана К.Г.Розумовського між його синами [5]. Ця ж робота (навіть без зміни назви) була опублікована дослідником і в окремому збірнику його праць у 1892 р. [6]. Називає вчений і місце, де були знайдені ці історичні папери - "*книги земського поветового конотопського суда*". Документи, пропонувані у нашій публікації також були знайдені у фонді Конотопського повітового земського суду ДАСО (ф.586).

Але відомий історик у зазначеній публікації навів тексти лише двох майнових актів. У першому визначалася окрема частка володінь, що відводилася Андрію Розумовському, а другим актом володіння, що залишилися, розподілялися між усіма шістьма синами (Андрій мав 1/6 частку і з цих земель).

У сучасному фонді Конотопського повітового земського суду наведені О.М.Лазаревським документи, на жаль, не збереглися. Але вціліла копія першого з них, складена 13 квітня 1800 р. (оригінал, яким користувався Лазаревський, датувався 1 квітня 1800 р.), яку ми наводимо у пропонованій публікації як “Документ 3”. Копія відрізняється від оригіналу меншою інформативністю. В оригіналі містилися відомості про осіб, які засвідчували своїми підписами цей т.зв. уступний запис, чого немає у копії.

Усі інші документи раніше не публікувалися.

Подані нами матеріали були складені в останні роки життя К.Г.Розумовського, коли він тяжко хворів, про що збереглися свідчення різних осіб, вміщені у вищезгадуваній книзі Васильчикова “Семейство Разумовских”. Так, менше, ніж за два місяці до складання уступних записів, 16 лютого 1800 р., дійсний статський радник Ніколев у звіті генерал-прокурору П.Х.Обольянінову зазначав: “В местечке Батурино... нашел я графа Кирила Григорьевича без ного [малося на увазі, що він не міг ходити - С.Д.] и ходитъ он не может, а возят его в колясочке. Также на левой руке у кисти, на суставе, большая шишка, отчего худо и рукою владеет” [7]. У цей час при гетьмані знаходилися лікар-англієць Гунт, який перебував у будинку Розумовського з 1796 р.; лікар-німець, надвірний радник Дуссик, який служив за контрактом вже 15 років (інколи Васильчиков говорить, що він був чехом); “лекаръ” Дуссик - син лікаря-німця [8].

З автографів К.Г.Розумовського також можна зробити висновок про те, що підписи належать хворій літній людині (див. фотокопії автографів). Навіть сам гетьман, листуючись із сином Андрієм, коли той знаходився у Петербурзі, виконуючи обов’язки сенатора, 20 січня 1801 р. писав: “Из подписи моей вы увидите, как мне трудно подписывать дрожащею моею рукою...” [9].

Пропонований уривок подаємо, максимально зберігаючи пунктуацію та орфографію оригіналу. Не використовуємо літеру “еры”, а літеру “ять” замінено на сучасну “е”. Курсивом виділяємо ті ділянки тексту, що є оригінальними автографами осіб, які брали участь у складанні зазначених документів чи завіряли їх своїми підписами. У квадратних дужках вказуємо, кому саме належить автограф. Документи подані у тій послідовності, в якій вони вміщені до архівної справи.

1. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. В 4 т. / А.А.Васильчиков. - СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1880-1887.

2. ДАСО, ф.Р-4653, оп.3, спр.31.

3. Державний архів Сумської області. 75 років / Упоряд. Л.А.Покидченко. - Суми, 2000. - С.5; Архіви України: Путивник / За заг. ред. Ірини Матяш. - К.: Горобець, 2007. - С.116.

4. ДАСО, ф.586, оп.1, спр.80, арк.3.

5. А.Л. Распределительная запись имений графа Кирилла Григорьевича Разумовского между его сыновьями / А.Лазаревский // Киевская старина. - 1891. - Т.34. - №8. - С.317-325

6. Лазаревский А. Распределительная запись имений графа Кирилла Григорьевича Разумовского между его сыновьями / А.Лазаревский // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. - Т.І. - К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1892. - С.77-85

7. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. В 4 т. / А.А.Васильчиков. - Т.1. - СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1880. - 486+СІІ+ХХ с. - С.471.

8. Там само. - С.472.

9. Там само. - С.476-477.

Документ 1

Открытый верующий лист

Поверенному моему Губернскому Секретарю Моисею Маркову сыну Ахматову
Сего Генваря в 14-й день подписанный мною запис на отданный мною
племяннице моей Графине Софии Осиповне Апраксиной по смерти Ея во владение
киевской мой дом со всем имеющимся в нем каменным и деревянным строением,
вверяю вам, во место меня представить ко вписанию в вечистыя Повета конотопского
Земския книги, и испросив с них в сторону оной племянницы моей Графини
Апраксиной обыкновенную выпись, вручить оную Ей вместе с подленным от меня
Ей данным записом. во сем том я верю навзиск и утрату, и что учините впредь
спорить и прекословить не буду. Генваря 15 дня 1801-го года. *граф разумовский*
[автограф К.Г.Разумовського - С.Д.]

*Придаче сего верующего [...] листа были и во свидетельство по прошению Его
сиятельства Господина Генерала Фельдмаршала и кавалера графа Кирилы
Григорьевича Разумовского припечатка подли[...] Генерала Майора и кавалера
Михаила Гудовича* [автограф М.Гудовича - С.Д.]

бригадир Петр Гудович [автограф П.Гудовича - С.Д.].

ДАСО, ф.586, оп.1, спр.80, арк.3.

Документ 2

Открытый верующий лист (копия).

поверенному моему провинциальному секретарю Моисею Маркову сыну
Ахматову

На малороссийские мои недвижимые имения сочиненного и подписанного
мною сего апреля 3-го дня запис с распределением того имения начасты детям
моим синовьям к вечно потомственному их по смерти моей владению частью мною
каждому определенной немогши я за болезнью сознать лично пред земским повета
конотопского судом вверяю вам вместо меня представить оной ко вписанию в
вечистые того суда книги и испросив с оных в сторону мою обыкновенную выпись
доставить ко мне вместе с подлинным оным записом: во всем том я верю навзиск и
утрату, и что учините спорить и прекословить не буду апреля 5-го дня 1800-го года
на подленном тако
Граф К: разумовский
место печати

1800 года апреля 13 Его Сиятельство господин генерал фельдмаршал и разных
орденов кавалер граф кирила григорьевич разумовский представляя сей открытый
верующий лист малороссийской губернии в нижнем земском конотопском суде при
исправлении Его должности в повете Ему подведомом в местечке Батурине объявил
самолично что оной точно дан от него провинциальному секретарю моисею маркову

сыну ахматову и в окончании Его подлено подписан рукою Его Сиятельства в том нижний конотопский суд с приложением казенной печати свидетельствует

место печати

оную помету подписали
земский комисар данило Смеловский
в должности секретаря Федор Тарасов
регистратор Лука Швачкин

“таков подлинный верящий открытый лист принял провинциальный секретарь Моисей Ахматов” [автограф М.М.Ахматова - С.Д.]

1800 года апреля 18-го по указу Его императорского величества Земский поветовый конотопский суд по слушании вышенаписанного прошения приказали представлении при оном прошении просителем ахматовым распределительный запись сочинитель коего Его сиятельство господин генерал фельдмаршал сенатор и разных орденов кавалер граф Кирил Григорьевич разумовский пред нижним земским конотопским судом о добровольном Его соизволении на распределение сыновьям Его Сиятельства графам алексею, петру, андрею, льву, григорию и ивану кириловичам разумовским всходство изъясненных в том записе малороссийских прав своего имени сознал /: как о том с наложенной на том записе оным судом помети значит :/ для того по оному прошению вписать тот запись в крепостную в сем суде на настоящий год имеющуюся книгу, и учиня нанем о представлении Его в сей суд и о записке в ту книгу судовую помету, с подписом оной урядников Земских и с приложением Судьиной и подсудковых печатей просителю ахматову для доставления верителю Его сиятельству господину генерал фельдмаршалу и разных орденов кавалеру графу кирилу григорьевичу разумовскому при следуемом по праву книги статьи раздела. 4. артикула 13-го выпиши с настоящего прошения и оногo записа выдать возвратив Ему ахматову и представленный им при прошении верующий лист за оставлением с онаго при том прошении копии за роспискою Его, -

Судья Никифор Федорович
Подсудок Семен Скаловский
Подсудок Степан Семенов

ДАСО, ф.586, оп.1, спр.80, арк.4-5.

Документ 3

копия

1800 года апреля 13

всепресветлейший державнейший великий Государь император Павел Петрович Самодержец всероссийский Государь всемилостивейший

Просит генерал фельдмаршал и кавалер Граф Кирилла Григорьев Сын Разумовский, а о чем тому следует пункт

1

Уступил я добровольно сыну моему действительному Тайному Советнику и кавалеру графу андрею во вечное и потомственное Его владение из малороссийских моих недвижимых имений ропскую волость в поветах Стародубовском и новгородско северском состоящую в пяти тысячах девяти стах тринадцати душах крестьян мужеска пола по последней ревизии за мною показанных с их семействами и со всем и всяким имуществом. как то местечко ропис. села хоромное, хотеевку, карповичи, тимоновичи, бровничи, соловьевку, кропивное, Старой Ропск, Сачковичи, Могилевцы, Лобановку, буду, и деревни барановку онаж и завод могилицкий, орликовку, слободу блешню, да хутора куриловский и хандобовский он же и завод приборской. Со всеми землями, лесами, угодьями, к тем местечку, селам, деревням, хуторам и заводам принадлежащими, водяные мельницы, винокуренные и всякого другого рода заводы, и хуторные все строения. Со всего с всякого движимого наличностью там имеющеся, не исключая из того и малейше чего либо что к той ропской волости принадлежало принадлежит и чем я владел и владею. Но все без изъятия кроме одного токмо села рикова, которое по отделении давно уже состоит под распоряжением Шепталовской моей волости :/ С тем однакож чтоб доходы с той ропской волости собираемые получать мне по смерти мою, по смерти моей оной сын мой граф андрей иметь будет право по сему моему уступному запису, собирая те доходы употреблять на себя, по воле и умысле своей, как его собственную вечно и потомственно Ему принадлежащее, и нато написав от себя вечистый уступный запис немогши онаго сам заболезнию моею сознать лично пред Земским Повета Конотопского судом Уполномочил провинциального секретаря моисея маркова сына ахматова, дабы он воместо меня представя той записи ко вписанию в вечистые поветовые книги испросил с оных для означеного сына моего графа андрея выпись обыкновенную, и оную выпись равно как и подленный мною подписанный уступный запис вручил бы ему сыну моему. таково верующее и при оном вышеписанный подленный вечистый уступный запис представляя при сем лично на уряд вашего императорского величества в нижний земский конотопский суд прошу

дабы высочайшим вашего императорского величества указом повелено было сие мое прошение приняв записать а с означенною данною от меня провинциальному секретарю ахматову и с поверения и при оной представленной записи засвидетельствовать сим урядом о личном того Предсудом сознать и, по немогуществе моем за болезнию представить онаго лично в земский Повета Конотопский суд. С таковым засвидетельствованием выдать Ему ахматову както и с поверения так и оной записи для представления в земский поветовый суд ко вписанию в земские вечистые книги приложу к тому из сего моего прошения справочную засвидетельствованную сим судом копию.

всемилодивейший Государь прошу вашего императорского величества о сем моем прошении решение учинить 1800 года апреля. к подаче надлежит повета конотопского в нижний земский суд прошение писал вышепомянутого Господина Генерал фельдмаршала и кавалера слугитель алексей богданов

на подлинном тако
к сему Прошению руку приложил генерал фельдмаршал граф кирила разумовский

Прошу Генералъ Кандидатъ Графъ Карлъ
 Фридрихъ Силъ разумовскій, А отъ тѣхъ
 Слѣдуетъ пунктъ.
 1.
 Каковъ уиинилъ я На ролюхую волюху мою записъ,
 о утверждѣніи ономъ, во вѣчное Ипотечное
 владѣніе, Силу мою действительную таинную
 Слѣднику и Капеллеру Графу Андрею разумовскому,
 въ число друзей Ильинъ, На гасѣ. еѣ Назначен
 нѣхъ, По моему На волюху Наслѣдниковъ, Слѣдникъ
 моихъ, Слѣдъ Малороссійскихъ Моихъ Ильинъ
 распределенію; Оный записъ представля
 прислѣ. Силою въ Слѣдъ Зѣмскій пойма Копи
 Топскаго, Сознаю до Книжъ Слѣдистыхъ Подготовѣ.
 1325 Слѣдъ
 И дабы Слѣдистыхъ вашего Императорскаго
 Величества указомъ Подлинно было. Слѣдъ прошеніе
 и представляемъ. Прислѣ. Записъ принявъ, Слѣдъ
 въ вѣдѣніи оного суда Книжъ, А Слѣдъ въ Слѣдъ
 Силу моего Графа Андрея разумовскаго, Слѣдъ прав
 ную Слѣдъ; Подлинно же записъ водворитъ мѣхъ,
 для вѣдѣнія отъ Мѣхъ Силу Слѣдъ.
 Все милостивѣйшій Государь, прошу Вашего
 Императорскаго Величества, ослѣ. прошеніи моихъ,
 рѣшеніе уиинитъ. Къ подлинно Надлѣжитъ въ подготовѣ
 Зѣмскій канотопскій Судъ 1800. года мая. дня.
 Писалъ Слѣдъ Прислѣ. Копитанъ Карлъ Слѣдъ.
 Прошу Слѣдъ Кандидатъ Графъ Карлъ
 Фридрихъ Силъ разумовскій, А отъ тѣхъ
 Слѣдуетъ пунктъ.

Прошу Слѣдъ Кандидатъ Графъ Карлъ
 Фридрихъ Силъ разумовскій, А отъ тѣхъ
 Слѣдуетъ пунктъ.

Документ з автографом К.Г.Розумовського. Травень 1800 р. Фотокопія.
 (ДАСО, ф.586, оп.1, спр.80, арк.14). Нижче - збільшений варіант автографа. Друкується вперше

Документ 4

Всепресветлейший державнейший великий Государь император Павел Петрович, Самодержец всероссийский Государь всемилостивейший

Просит Генерал Фельдмаршал Граф Кирила Григорьев сын разумовский, А о чем тому следует пункт.

1

Каков учинил я на ропскую волость мою запись, с утверждением оной, во вечное и потомственное владение, Сыну моему действительному тайному Советнику и Кавалеру Графу Андрею разумовскому, в число других имений, на часть его назначенных, по моему на всех наследников Сыновей моих, всех Малороссийских моих имений распределению; Оный запись предъявляя при сем Самолично в Суд Земский повета Конотопского Сознаю до книг вечистых поветовых.

“къ сему” [автограф К.Г.Розумовського - С.Д.]

И дабы высочайшим вашего величества указом повелено было Сие прошение и предъявляемый при сем запись приняв, вписать вечистые оною суда книги; А с оных в сторону сына моего Графа Андрея разумовского, выдать правную выпись; Подлинный сей запись возвратить мне, для вручения от меня Ему Сыну Моему.

Всемилоостивейший Государь, прошу вашего императорского величества, о сем прошении моем решение учинить; к поданию надлежит в поветовый земский конотопский суд. 1800 года Мая _____ дня. Писал Сие Прошение Капитан Карп Сорока.

“прошению генерал фельдмаршал граф Кирила Разумовский руку приложил” [друга частина автографу К.Г.Розумовського - С.Д.]

ДАСО, ф.586, оп.1, спр.80, арк.14.

Документ 5

Всепресветлейший, Державнейший великий Государь, император Павел Петрович, самодержец всероссийский, Государь всемилостивейший.

Просит Генерал-фельдмаршал Граф Кирилл Григорьев сын разумовский; а о чем, тому следует пункт:

1-й

в 1796 году, отдал я родной дочери моей штатс даме Графини Наталии, жене действительного тайного советника обер-шенка, и кавалера Николая Александровича Загряжского, во вечное и потомственное Ее владение, крестьян моих, в запись сего июня седмого числа, мною при свидетелях подписанной поименованных; которые крестьяне оной дочерью моею того ж 1796 году и переведены, с владения моих селений, в Новороссийскую губернию, для поселения их тамо на землях, Ей дочери моей с мужем Ея принадлежащих; а ныне сию запись представляя, лично пред судом сознаю и утверждаю, во всем том, как в оной записе написано: *“к сему прошению”* [автограф К.Г.Розумовського - С.Д.]

И дабы высочайшим вашего императорского величества указом повелено было, сие мое прошение с представляемою записью, в конотопском Поветовом Земском Суде приняв записать в книгу крепостей; и за роспискою моею в той книге, отдать оную запись дочери моей Графини Наталии Загряжской, с выписью довлеемою По правам Малороссийским.

всемиловейший Государь, Прошу вашего императорского величества о сем моем прошении решение учинить; к подаче надлежит в Конотопский Поветовый Земский Суд июня 8 дня 1800-го года. Прошение писал Економии Его Сиятельства Писарь Ефим Романовский

“генерал фельдмаршал граф Кирила разумовский руку приложил” [друга частина автографу К.Г.Розумовського - С.Д.]

ДАСО, ф. 586, оп. 1, спр. 80, арк. 16-16зв.

Документ 6

всепресветлейший, Державнейший, великий Государь, император Павел Петрович, самодержец всероссийский, Государь всемиловейший.

Просит действительный тайный советник Граф андрей кирилов сын разумовский; А о чем тому следует пункт.

1-й

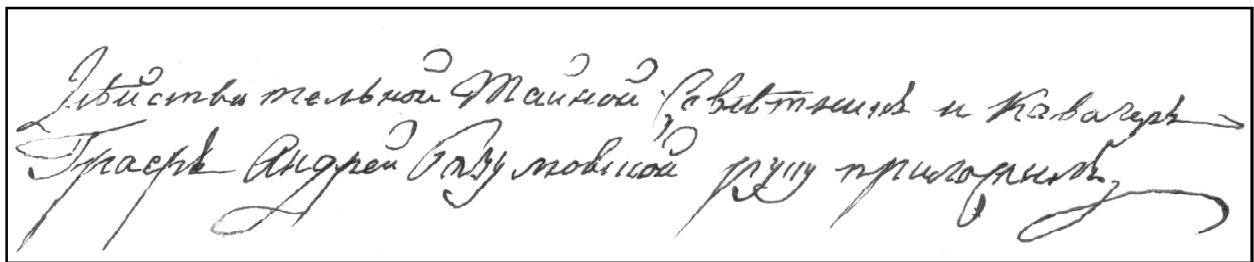
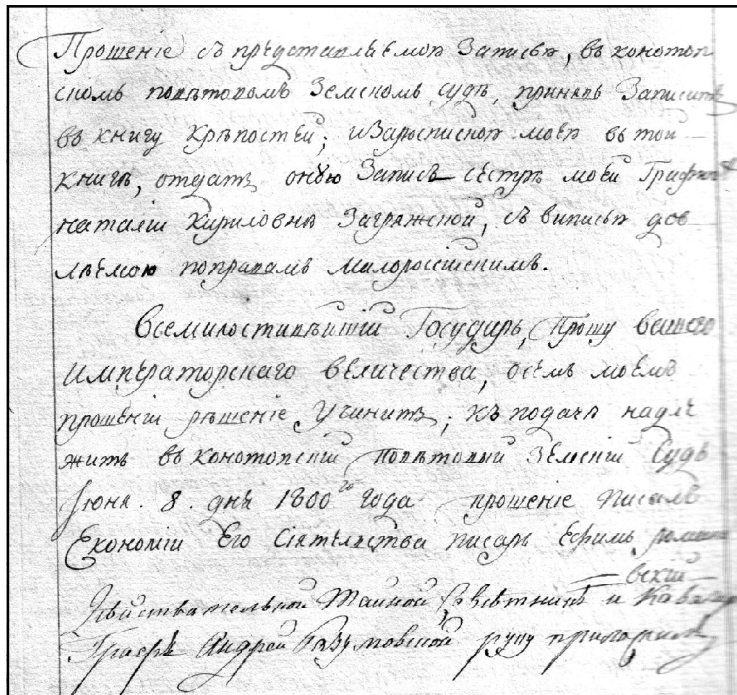
в 1796 году Родитель мой Генерал фельдмаршал и кавалер, Граф Кирилл Григорьевич Разумовский, отдал дочери Его, а моей сестре статс даме Графини Наталии, жене действительного тайного советника обер шенка и кавалера, Николая Александровича Загряжского, во вечное и потомственное Ее владение, крестьян своих в записе сего июня 7-го дня им родителем моим и мною, при свидетелях подписанной поименованных; Которые крестьяне оной сестры моей того ж 1796 года и переведены с владений тех селений, в новороссийскую Губернию, для поселения их тамо на землях Ей сестре моей с мужем Ея принадлежащих; а ныне сию запись представляя, лично пред судом сознаю и утверждаю во всем том, в чем к вечному ненарушению оной записи до меня принадлежит *“к сему прошению”* [автограф А.К.Розумовського - С.Д.]

И дабы высочайшим вашего императорского величества указом, повелено было сие мое Прошение с представляемою записью, в конотопском поветовом земском суде, приняв записи те в книгу крепостей; и за роспискою моею в той книге, отдать оную запись сестре моей Графине Наталии Кириловне Загряжской, с выписью довлеемою по правам Малороссийским

всемиловейший Государь, Прошу вашего императорского величества, о сем моем прошении решение учинить; к подаче надлежит в конотопский поветовый земский суд июня 8 дня 1800-го года прошение писал Економии Его Сиятельства писарь Ефим Романовский.

“действительный тайный советник и Кавалер Граф андрей разумовский руку приложил” [друга частина автографу А.К.Розумовського - С.Д.]

ДАСО, ф. 586, оп. 1, спр. 80, арк. 18-18зв.

Уривок документа з автографом А.К.Розумовського від 8 червня 1800 р. Фотокопія.
(ДАСО, ф.586, оп.1, спр.80, арк.183в). Нижче - збільшений варіант автографа. Друкується вперше

Документ 7

всепресветлейший державнейший великий Государь император Павел Петрович, самодержець всероссийский, Государь всемилостивейший!

Просит Генерал фельдмаршал и кавалер Граф Кирила Григорьев сын разумовский, а о чем тому следует пункт.

1-й

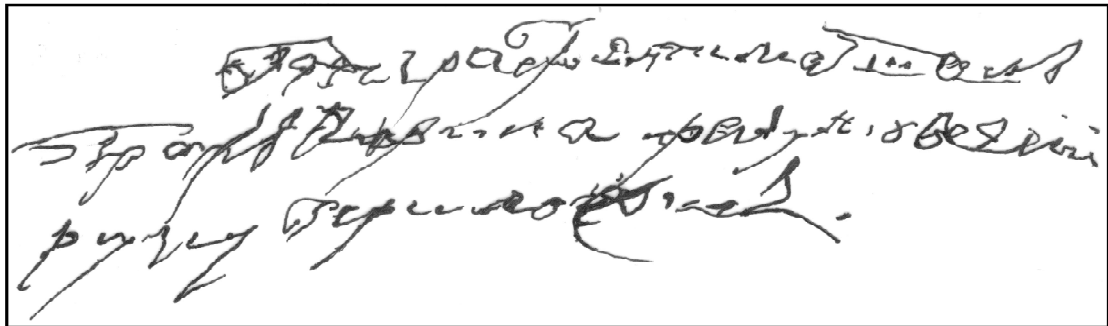
С ропской волости состоящей в поветах Стародубовском и Новгородско-Северском, записанной от меня во вечно потомственное владение Сыну Моему Действительному Тайному Советнику и Кавалеру Графу Андрею Кирилову сыну разумовскому, на доходы кои оставлены были к собиранию мне по смерти моею; вновь зделанное мною писменною постановление представляющее теми доходами от ныне впредь пользоваться оному же сыну Моему; сим на уряде вашего императорского величества созная прошу "к сему прошению" [автограф К.Г.Розумовського - С.Д.]

Дабы высочайшим вашего императорского величества указом повелено было сие мое прошение приняв записать, а представляемое при сем упомянутое мое постановление записав в судовые книги, выдать оному сыну моему с обыкновенным того урядовым засвидетельствованием

всемилоостивейший Государь прошу вашего императорского величества о сем моем прошении решение учинить к подаче надлежит в конотопский поветовый Земский суд 1800-го года ноября _____ дня. Сие прошение писал выше помянутого Господина Генерал фельдмаршала и кавалера, слугитель Алексей Богданов.

верю подать оное мне, и за судовым засвидетельствованием представляемого при сем постановления моего, обратно оное за роспискою принять полковому хоружему Юрию Кондратьеву сыну Дубовскому *“Генерал фельдмаршал Граф Кирила Разумовский руку приложил”* [друга частина автографу К.Г.Разумовського - С.Д.]

ДАСО, ф.586, оп.1, спр.80, арк.20-20зв.

Автограф К.Г.Разумовського. Листопад 1800 р. Фотокопія.
(ДАСО, ф.586, оп.1, спр.80, арк.20зв). Друкується вперше

Дегтярев С.И., Тютюнник В.В. Имущественные документы семьи Разумовских (по материалам Государственного архива Сумской области)

Анализируются имущественные документы семьи Разумовских за 1800-1801 гг., которые хранятся в Государственном архиве Сумской области. Они связаны с разделом владений последнего украинского гетмана К.Г.Разумовского между его ближайшими родственниками и в своем большинстве публикуются впервые.

Dehtyaryov S.I., Tiutiunnik V.V. Property Documents Razumovsky family (according to the State Archives of Sumy region)

Analyzes the documents of the family property Razumovskis for 1800-1801 years, that is stored in the State Archive of Sumy region. They are related to split the last Ukrainian hetman K.G.Razumovsky among his closest relatives. For the most part they are published for the first time.

ЛЕМІШ Н.О.

**“РАПОРТ” ЯК ОСНОВНИЙ ВИД ЗВІТНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ
АДМІНІСТРАТИВНИХ УСТАНОВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.
(за матеріалами фондів Державного архіву Чернігівської області)**

У статті розглянуто та проаналізовано рапорт як один з основних звітних документів першої половини ХІХ ст.; визначено особливості його побудови та функціонування.

Регіональна своєрідність приєднаних до Російської імперії територій Лівобережної України (під загальною назвою Малоросійське генерал-губернаторство) у першій половині ХІХ ст. вимагала відмінний від центру спосіб управління та створення адміністративних структур на місцях, які б дали змогу вищим органам влади всебічно контролювати, а в кінцевому результаті, асимілювати ці “особливі землі”. Саме така “*регіональна специфіка*” управління та створення відповідних адміністративних установ, притаманних цим регіонам, і розкриття процесів діловодства в них, не знайшли достатнього висвітлення до цього часу.

Мету цієї статті авторка вбачає у з’ясуванні особливостей роботи зі звітною документацією в адміністративних установах Лівобережної України першої половини ХІХ ст. на прикладі найбільш уживаного, але найменш дослідженого в історії діловодства зазначеного періоду звітного документа - рапорта.

Зазначена мета зумовлює наступні завдання: охарактеризувати стан дослідженості обраної теми; дати аналіз рапорту як основному вихідному документу першої половини ХІХ ст.; визначити особливості його функціонування та розвитку й набуття рис уніфікації до середини ХІХ ст.; розкрити зміни у функціональному призначенні рапорта у першій половині ХІХ ст. (як супровідного та основного документа), виокремити види цього документа залежно від посади автора та мети його складання; уточнити відмінності між рапортом та донесенням як видами звітних документів.

Дослідження процесу організації роботи з вихідною звітною документацією в державних органах управління Лівобережної України ґрунтуватиметься у нашій роботі на аналізі службової документації адміністративних установ Чернігівської губернії як складової територіальної одиниці Малоросійського генерал-губернаторства.

Основними адміністративними установами Чернігівської губернії в першій половині ХІХ ст. було визнано Чернігівське губернське правління (як орган з колегіальною формою управління) та Канцелярію чернігівського цивільного губернатора (як орган з одноосібною формою управління).

Історія створення Чернігівської губернії, проблеми її політичного та економічного розвитку знайдено у періодичних матеріалах ХІХ - початку ХХ ст. [13; 14]. Інформація (бібліографічні нариси, мемуари, епістолярій тощо) про представників вищих органів місцевої влади у першій половині ХІХ ст., виявилася також предметом особливої уваги радянських та сучасних українських дослідників-краєзнавців [9; 17; 18; 19; 20].

Одна з перших за часом виникнення праць, яка узагальнювала результати діловодної практики першої третини ХІХ ст., належить М.Л.Магницькому [12]. Автором запропоновано перші класифікації документів, виокремлюючи класи дипломатичної, військової та цивільної (адміністративної) документації та аналізуючи

їх з точки зору лінгвістичних особливостей. М.Л.Магницький звертає особливу увагу на мову (“слог”) документа, визначаючи правила його використання для різних документів. Хоча, як зазначає Б.Г.Литвак, автор все ж таки не зміг достеменно аргументувати свою класифікацію документації цивільного відомства, тобто тієї галузі державного управління, документація якої значно переважає над всіма іншими [11, с.293].

Інтегрований підхід до вивчення офіційного документа знаходимо також у роботі Л.Є.Шепелєва [25]. Автор наголошує на тому, що вивчення документа з погляду історичного джерелознавства повинне спиратися на дослідження у галузі історії діловодства. Комплексне дослідження документа як історичного джерела, на думку дослідника, можливе лише за умови існування ґрунтовних теоретичних знань щодо особливостей створення різних видів документів, складу їх формуляра, руху документів та їх використання в практиці діловодства в певний історичний період [24].

Ґрунтовним дослідженням, спрямованим на розгляд зазначеної проблематики є монографія та дисертаційна робота відомого науковця В.С.Шандри [21; 22]. Саме Малоросійське генерал-губернаторство та його органи державного управління виявились найменш дослідженими з причин, як зазначає сама дослідниця, “*втрати архіву Канцелярії малоросійського генерал-губернатора*” [23]. Тому питань, пов’язаних з безпосереднім аналізом конкретних видів документів та класів документації, еволюції їх характеристик не висвітлено. Це дає підстави для більш глибокого аналізу діловодних процесів в органах державної влади Чернігівської губернії у першій половині ХІХ ст. як складової, що входила до Малоросійського генерал-губернаторства. Досить повне збереження документів у фондах Державного архіву Чернігівської області не тільки губернського рівня, але й генерал-губернаторського та службових документів вищих державних установ дає можливість для ґрунтовного аналізу процесів роботи з документами від міністерств і відомств до регіонального рівня - губерній - та підпорядкованих ним установ. Близькість предмета дослідження історичного документознавства зі спорідненими, але більш усталеними спеціальними історичними дисциплінами (наприклад, історичне джерелознавство, архівознавство, дипломатика, сфрагістика, палеографія, текстологія тощо) робить можливим використання здобутків цих наукових дисциплін для комплексного вивчення документів з метою визначення еволюції їх характеристик та виявлення закономірностей їх розвитку.

Реконструювати управлінську документацію Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та Чернігівського губернського правління допомогли фонди Державного архіву Чернігівської області: фонд №128 “*Канцелярія чернігівського цивільного губернатора*” (14834 одиниці зберігання, 1798-1918 рр.) та фонд №127 “*Чернігівське губернське правління*” (187759 одиниць зберігання, 1800-1919 рр.) [2].

Аналіз видового складу документів Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та Чернігівського губернського правління став можливим завдяки великій кількості збережених у фонді документів, а саме: копій нормативних документів, що надходили від вищих органів влади; реєстраційно-описових форм; журналів та протоколів засідань загального присутствія правління, службової кореспонденції різного змісту та спрямування.

Вихідна документація представлена документами різного тематичного спрямування та способу оформлення. Це, перш за все, листування (“*переписка*”) з адміністративними органами вищого рівня (генерал-губернатором, Канцелярією генерал-губернатора, міністерствами та безпосередньо міністрами тощо), з органами виконавчої влади на місцях, з окремими фізичними особами (відповіді на звернення (скарги, пропозиції, заяви) підданих).

Також до вихідної документації слід віднести різні форми звітної документації - звіти ("отчеты"), відомості ("сведения", "статистические сведения"), рапорт.

Серед названих документів розглянемо такий вид вихідного документа, як рапорт.

Назва рапорт ("репорт") власне не є новою для тогочасного діловодства. Ця назва почала вживатися, як підкреслює С.В.Русакова, ще на початку XVIII ст. в "Генеральному регламенті" для позначення одного зі звітних документів - відомості [15, с.82]. Іншого значення набуває цей вид документа на початку XIX ст., коли він тлумачиться як "донесение низшего должностного лица высшему" [10, с.74]. Слід також підкреслити, що у першій половині XIX ст. факт надання інформації певного звітнього характеру не обмежувався лише рапортом. Має місце використання подібного за виконуваними функціями та оформленням документа - "доношения". На думку С.В.Русакової, згадані документи з точки зору термінології є синонімами, адже їх функціональне призначення в діяльності установ є тотожним [15, с.82]. Але, аналізуючи ці документи за інформативним наповненням та метою створення, відзначаємо їх нетотожність. Хоча і рапорт, і "доношение" мають спільні риси в оформленні, адресуванні від нижчих урядових структур до вищих, але різнить їх саме функціональне призначення. Рапорт як у XVIII ст., так і XIX ст. - звітний документ про виконання якихось певних завдань, на противагу "доношению", що має іншу мету створення - донести (ймовірно, тому й "доношение") інформацію про наявність якихось дій, не звітуючи, а констатуючи факт їх наявності, існування створення тощо. Рапорт, як і більшість проаналізованих у роботі документів, пройшов значний (півторастолітній) шлях свого розвитку та набув чітко визначених рис уніфікації до середини XIX ст.

Можна виокремити види рапортів за побудовою та ступенем самостійності:

- простий рапорт як основний одиничний документ ("Рапорт коллежского регистратора Миллеревского Его превосходительству Господину Черниговскому гражданскому губернатору" [6]);

- складний як узагальнюючий документ до звітів, відомостей, донесень на ім'я імператора, був формою подання загального огляду губернії, звіту про роботу губернського правління, губернатора, архівів, лікарень, навчальних закладів з додаванням відомостей, "особенных записок", із зауваженнями та пропозиціями губернатора ("Рапорты городничих, полицмейстеров и др. с присылкой ведомостей о торговых ценах на провиант и фураж в декабре 1803 г.", "Рапорт с представлением годового отчета", "Особый всеподданнейший рапорт начальника губернии" [7; 5; 4]).

Досліджуючи рапорти, представлені у фондах Державного архіву Чернігівської області, помічаємо суттєві зміни, які відбувалися в оформленні самого документа від початку XIX ст. до його середини. Рапорт першого десятиріччя XIX ст. є найменш дослідженим в історії діловодства зазначеного періоду. Цікавим буде доведення факту існування рапорту з кутовим розташування реквізитів ще до прийняття таких норм на рівні держави. Саме такими рапортами на початку XIX ст. оформлювалися відносини губернських чиновників Чернігівської губернії з вищими органами державної влади. Але слід наголосити, що розташування "бланкових надписей" (а саме реєстраційного номера та дати документа), що вже мали риси уніфікації (саме через їх повторювану форму), знаходилося не в лівому верхньому куті аркуша, а навпаки - у правому, паралельно до основного тексту документа. Сам же текст та адресат охоплювали ліву частину документа, при чому зазначення "кому" та "від кого" записувалося без будь-якого відступу від лівої межі аркуша. Також слід відзначити, що цей документ містив назву, що знаходилася посередині аркуша перед текстом нижче адресування [3, арк.42].

Зміни в оформленні рапорту відбулися внаслідок набуття чинності указу цивільним губернаторам від 5 травня 1811 р. “*О донесениях и происшествиях*”, який, за словами А.М.Сокової, поклав початок уніфікації цього документа шляхом законодавчого регулювання [16, с.211]. Зазначеним указом упроваджувалася форма рапорту міністру. За цією формою рапорт теж мав кутовий спосіб розташування основних реквізитів відповідно до зразків, наведених у маніфесті “*Об общем учреждении министерств*” (1811 р.), для інших документів, таких, як “*предписания*”, “*отношения*”, “*представления*”. Форма, що запроваджувалася згаданим указом, в установах Чернігівської губернії не отримала поширення. Такі ж зразки рапортів з кутовим розташуванням “*бланковых надписей*” наводить у додатках до своєї праці В.М.Вельдбрехт [1, с.11; 2]. Хоча у цих же додатках він ілюструє також і зразок документа з поздовжнім розташуванням реквізитів [1, с.114]. Як свідчить аналіз документів фондів Державного архіву Чернігівської області, за період від другого десятиріччя до середини ХІХ ст. надавалась перевага формам рапорту з поздовжнім розташуванням “*бланковых надписей*”. Саме поздовжнє розташування реквізитів, за висновками С.В.Русакової, було перейняте з колезького діловодства та “*свідчить про сталість традицій в оформленні документа*” [15, с.82]. Зразки рапорту наводить також і В.Й.Горобець, що дає підстави стверджувати, що поздовжній спосіб оформлення бланкових реквізитів рапорту використовувався також у полкових та сотенних канцеляріях Гетьманщини [8].

Рапорт з поздовжнім розташуванням містив такі ж реквізити, що й кутовий, але їх розташування змінювалося (зразки оформлення рапорту взято з фондів №127, 128):

- зазначення адресата документа розміщувалося зверху аркуша посередині, вище цього напису знаходилося лише посилання на вхідний та вихідний номер документа (дві цифри через риску-дріб), на який міг складатися рапорт, наприклад:

<i>Правительствующему Сенату</i> або <i>Всепрестветлейшему державнейшему Великому Государю</i> <i>Императору и Самодержцу Всероссийскому</i>

- зазначення ж адресанта рапорту (могла бути установа або окрема особа) розміщувалося перед назвою праворуч:

<i>Комиссия для разбора давних</i> <i>дел архива Черниговского</i> <i>губернского правления</i> або <i>От Черниговского губернского</i> <i>правления</i> або <i>Черниговского гражданского</i> <i>губернатора и кавалера...</i>

- назва “*рапорт*” у 20-30-ті роки ХІХ ст. розміщувалась посередині аркуша нижче адресанта. Дата створення документа та реєстраційний номер отримали інше місце - нижче тексту, у лівому нижньому куті.

У 40-х роках ХІХ ст. відбувається переміщення заголовка до тексту документа до дати створення документа.

У 50-х роках ХІХ ст. інформація в заголовку стає більш детальною, тому й обсяг його відповідно збільшується, нагадуючи вже переказ тексту документа:

Рапорт

(текст)

*С прошения
разрешения денежные книги,
которые совершенно обревизованы
подвергнуть уничтожению
22 ноября 1854 г.
№ 381*

Слід звернути увагу на те, що всі аналізовані рапорти, збережені у фондах Державного архіву Чернігівської області за досліджуваний період, оформлювалися рукописно. Наявність таких документів та їх аналіз став можливим лише завдяки тому, що копії рапортів при їх відправленні залишалися у справах Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та Чернігівського губернського правління.

Таким чином, у результаті аналізу вихідних документів, представлених у фондах Державного архіву Чернігівської області, слід відзначити наявність таких з них, назви яких набули широкого використання у ХІХ ст., тому є особливо цікавими для дослідження, адже не всі виявлені документи періоду першої половини ХІХ ст. були достатньо розглянуті у наукових роботах. Продовжуючи дослідження рапорта, розпочаті О.А.Лукашевичем та С.В.Русаковою, слід відзначити його еволюцію та наявність ознак уніфікації. За першу половину ХІХ ст. розширюється коло його використання, набуваючи як узагальненої форми до системи звітних документів, так і залишаючись основним самостійним звітним документом.

1. Вельдбрехт В. Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм / В. Вельдбрехт. - СПб., 1854. - 122 с.
2. Державний архів Чернігівської області: путівник. - Чернігів: Деснян. правда, 2001. - 600 с.
3. Державний архів Чернігівської області, ф.128, оп.1, спр.1, 70 арк.
4. Там само, спр.1769, 76 арк.
5. Там само, спр.243, 57 арк.
6. Там само, спр.5932, 31 арк.
7. Там само, спр.64, 25 арк.
8. Ділова документація Гетьманщини ХVІІІ ст. : зб. документів / АН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства [та ін.] ; упоряд., автор передмови та комент. В.Й.Горобець ; відп. ред. Л.А.Дубровіна. - К.: Наук. думка, 1993. - 392 с.
9. Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини / Д.Калібаба. - Чернігів: Ред.-вид. від. ком-ту інформації, 1998. - 256 с.
10. Краткий словарь видов и разновидностей документов / под ред. А.С.Малитикова. - М.: ВНИИДАД, 1974. - 80 с.
11. Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX-начала XX в. / Б.Г.Литвак. - М.: Наука, 1979. - 294 с.
12. Магницкий М.Л. Краткое руководство к деловой и государственной словесности для чиновников, вступающих в службу / М.Л.Магницкий. - М., 1835. - 108 с.
13. Малороссийская губерния разделена на две губернии - Черниговскую и Полтавскую, 27 февраля 1802 г. // Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г., 27 февраля. - Чернигов, 1905. - С.116.
14. Размежевание Черниговской губернии в XIX в. // Черниговский губернский вестник. - 1858. - 15 сентября. - №37. - С.1-2.

15. Русакова С.В. Эволюция систем документирования деятельности губернских учреждений XVIII - начала XIX вв.: по документам Государственного архива Тверской области: дис. ... канд. истор. наук: 05.25.02 / С.В.Русакова; РГБ. - М., 2007. - 171 с.
16. Сокова А.Н. О создании русской традиционной формы документа в делопроизводстве госучреждений XVIII-XIX вв. / А.Н.Сокова // Труды ВНИИДАД. - М., 1974. - Т.V, ч.1. - С.206-236.
17. Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори / ред. О.В.Ткаченко. - Чернігів: Деснян. правда, 1998. - 148 с.
18. Хто є хто на Чернігівщині. Видатні земляки: довідк.-бібліогр. вид. - К., 2004. - 271 с.
19. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы : библиогр. справочник / сост. А.В.Морозова, Н.М.Полетун; предисл., прилож. А.В.Морозовой. - Чернигов: Деснян. правда, 2006. - 200 с.
20. Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. пр., присвяч. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Чернігів. міськрада, НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, Всеукр. спілка краєзнавців; редколегія: О.Б.Коваленко (відп. ред.) [та ін.]. - Чернігів: Деснян. правда, 2007. - 672 с.
21. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX - початок XX століття / В.С.Шандра; НАН України, Ін-т історії України. - К., 2005. - 427 с.
22. Шандра В.С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX - початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. ... д-ра істор. наук.: 07.00.06 / В.С.Шандра; НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. - К., 2002. - 39 с.
23. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802-1856: функції, структура, архів / В.С.Шандра. - К.: Держ.комархів України, 2001. - 356 с.
24. Шепелев Л.Е. Некоторые проблемы источниковедческого и историко-вспомогательного изучения делопроизводственных документов XIX - нач. XX вв. / Л.Е.Шепелев // Вспомогательные исторические дисциплины. - Л., 1983. - Т.XV. - С.24-51; 1985. - Т.XVI. - С.31-61.
25. Шепелев Л.Е. Проблемы источниковедческого изучения делопроизводственных документов в государственных учреждениях XIX - нач. XX вв. / Л.Е.Шепелев // Источниковедение отечественной истории. - М., 1976. - С.262-265.

Лемиш Н.А. “Рапорт” как основной вид отчетной документации административных учреждений Левобережной Украины первой половины XIX в. (по материалам фондов Черниговского государственного архива)

В статье рассмотрен и проанализирован рапорт как один из основных видов отчетных документов первой половины XIX в.; определены особенности его структуры и функционирования.

Lemish N.O. “Raport” as the main type of records of administrative offices of Left Bank Ukraine first half of the XIX c. (based on the funds the State Archives of Chernihiv Oblast)

The article focuses and analyzes the «rapor» as one of the main report documents the first half of the XIX c., peculiarities of its construction and operation.

Отримано 4.04.2011

ПОБОЖІЙ С.І.

**М.НЕСТЕРОВ І СУМЩИНА.
ДО ПИТАННЯ ПРО ІКОНОГРАФІЮ ТА СТИЛЬ ЦЕРКОВНОГО
ЖИВОПІСУ ХУДОЖНИКА ДЛЯ ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ В СУМАХ**

У статті йдеться про місце релігійного живопису у творчості російського художника М.Нестерова у 1880-1910-ті роки. Окрему увагу приділено іконопису художника для Троїцького собору в Сумах. Аналізуються деякі ікони, які були виконані для іконостасу цієї церкви.

Творчість Михайла Васильовича Нестерова (1862-1942) привертала увагу мистецької критики та істориків мистецтва при житті митця як до 1917 р., так і в 20-30-ті роки ХХ ст. Об'єктом для дослідників кінця 80-х років ХІХ ст. - 10-х років ХХ ст. ставали переважно станкові живописні твори, меншою мірою - монументальні розписи релігійного змісту у сакральних будівлях. Після 1917 р. талант М.Нестерова виявився у портретному жанрі, а відтак радянська критика як мінімум замовчувала монументальні роботи митця, а як максимум - стримано оцінювала деякі з них.

Загально визнаним стало судження про те, що цей вид мистецтва відволікав М.Нестерова від головного його покликання - станкового мистецтва. Не заперечуючи досягнення М.Нестерова у радянський період, що виявилось у написанні портретів художників П. і О.Коріних, фізіолога І.Павлова, скульптора І.Шадра, хірурга С.Юдіна, скульптора В.Мухіної та ін., хотілося б підкреслити і важливість церковного живопису в творчості митця, зокрема іконопис М.Нестерова для Троїцького собору в Сумах.

Сучасники М.Нестерова по-різному ставилися до його церковного живопису. В *“Історії російського живопису в ХІХ столітті”* Олександр Миколайович Бенуа (1870-1960) протиставляв поетичним картинам М.Нестерова, як, наприклад, *“Пустельник”* (1889), *“Видіння отроку Варфоломію”* (1889-1890) його церковно-декоративні роботи. У них історик мистецтва побачив лише невдалу інтерпретацію *“енергійного шаблону”* Віктора Васнецова. Робота М.Нестерова в офіційному церковному живописі та успіх у ній, на думку О.Бенуа, *“/.../все более удаляет его от того творчества, в котором он, наверное, сумел бы сказать немало дивных и вдохновенных слов”* [2, с.373].

Негативне ставлення до релігійного живопису М.Нестерова залишалося у О.Бенуа і в еміграції. Цей вид діяльності художника він називає повтором або зсувом, *“/.../который откинул его далеко, - в самую отвратительную область церковного искусства...”* [1, с.92].

Так само, як і О.Бенуа, мистецькому критику Сергію Костянтиновичу Маковському (1878-1962) були до душі картини М.Нестерова і не подобалися ікони. У них критик відмічав *“/.../неприятную манерность композиции, рисунка, дешевый сентиментализм символических намерений и ту “литературность” изображения, которая так плохо вяжется с декоративными задачами храмовой живописи”* [6, с.168].

Найголовнішу проблему церковного живопису того часу С.Маковський вбачав у тому, що художник, який працював у цій галузі, знаходиться між ремісничим шаблоном та особистим розумінням церковних символів.

Вихід з цього тупика, на думку С.Маковського, був у зверненні до примітивних форм стародавнього мистецтва, поверненню до архаїзму. З точки зору критика, єдиний художник, який зрозумів суть культурної традиції - був Микола Костянтинович Реріх (1874-1947). В його іконах є *“/.../подлинный архаизм, проникновение в самую сущность византийской традиции”* [6, с.173].

Негативно сприймав церковний живопис М.Нестерова російський мислитель Василь Васильович Розанов (1856-1919). У своїх розвідках, присвячених творчості художника він неодноразово підкреслював, що М.Нестеров “не иконописен” і що не його справа “писать “Бога”. Персональна виставка художника (1907) підкріпила ці тези. В.Розанов вважав, що великою помилкою замовників було запрошувати М.Нестерова “расписывать соборы”, де потрібно було писати того, “к Кому молитва”, але не саму молитву і тих, хто молиться [12, с.255].

Разом з тим, ікони і розписи М.Нестерова у храмах знаходили поціновувачів серед представників вищої знаті та буржуазії. У листі до свого приятеля, художника Олександра Андрійовича Туригіна (1860-1934) від 28 серпня 1896 р. М.Нестеров, описуючи освячення Володимирського собору у Києві, наводить схвальні відгуки про його іконописні образи царя, великих князів та княгинь. Успіх розписів М.Нестерова у цьому соборі багато в чому визначив подальший розвиток художника. За його словами: “Как знать, туда ли бы я пошел, если б он [Владимирский собор - С.П.] не стал на дороге? Мне трудно было выйти на свою дорогу” [4, с.191]. У дійсності, церковні замовлення дозволяли уникнути матеріальних проблем, але разом з тим заважали зосередитися на проблемах творчості. У листі до ялтинського лікаря Леоніда Володимировича Средіна (1860-1909) від 1 квітня 1901 р. він зокрема писав: “Зима прошла в работе, сделано много, но все не то, что надо, что хотелось бы, - все образа, образа, образа! Все деньги, деньги и деньги, как это утомительно и пошло!” [10, с.191]. Але, ніби розуміючи згубність цієї роботи, М.Нестеров не відмовляється від інших вигідних у матеріальному відношенні замовлень.

Незабаром невдоволення від церковних замовлень набуває у М.Нестерова форм рішучого протесту. Він відмовляється від розпису Анастасіївської церкви у Глухові, запропонованого йому цукро заводчиками Терещенками. Ось як він пояснив мотивацію цього вчинку літературознавцю Сергію Миколайовичу Дуриліну (1817-1954): “Васнецов хотел сослать меня в ссылку. Там бы мне и конец был, могила в Глухове - одно имячко-то чего стоит! Собор был огромный. Я бы уложил себя в этом соборе, от которого теперь место одно осталось” [4, с.231]. Насправді, М.Нестеров помилився в одному, глухівська церква уціліла, а настінні розписи в ній виконали брати Сведомські та інші митці.

У той же час М.Нестеров не відмовляється від пропозиції Павла Івановича Харитоненка (1857-1914) - слобожанського цукро заводчика і мецената. Як і Іван Николович Терещенко (1857-1903), П.Харитоненко був колекціонером творів мистецтва. У його зібранні особливе місце відводилося роботам М.Нестерова. У книзі спогадів “О пережитом. 1862-1917 гг.” М.Нестеров описує випадок, коли на пересувній виставці його картоном на сюжет “Різдва” (з Володимирського собору) зацікавився якийсь “солидный господин”. Ним виявився цукро заводчик-мільйонер П.Харитоненко, який спочатку зажадав уступки в ціні, але врешті-решт придбав роботу за встановлену ціну. У листі до О.Туригіна від 21 лютого 1907 р. художник повідомляв друга про те, що П.Харитоненко придбав у нього три роботи: “Мовчання”, “Осінні дні” та етюд [10, с.223]. Зібрання сумського цукро заводчика і мецената та його дружини Віри Андріївни поповнюється нестеровськими етюдами та картинами. В одне з відвідувань до художника вони прийшли в захоплення від картини “Тихі води”. Придбавши її, П.Харитоненко відмітив, що “/.../ из частных владельцев ни у кого не представлен так Нестеров, как у него...” [10, с.249]. Отже, у зібранні П. та В.Харитоненків були твори М.Нестерова, які характеризували його як релігійного живописця. В Українській картинній галереї Харкова до 1941 р. зберігалася

“Воскресіння Христа” (1890), написане М.Нестеровим на картоні олійними фарбами (25,5х30). Більш за все, це був ескіз до ікони, який був переданий до Харківського державного художньо-історичного музею у квітні 1932 р., а звідти, у вересні 1934 р. - до Української картинної галереї. Не виключено, що до 1917 р. ескіз знаходився у зібранні П. і В.Харитоненків. Відношення художника і мецената проаналізувала у своїй праці сумська дослідниця Є.Прохасько [11].

П.Харитоненко умовив М.Нестерова написати для нового собору у Сумах “/.../ четыре образа для главного иконостаса, за такое “малодушие” с моей стороны, - писал художник у листі до О.Туригіна від 16 січня 1912 р. - *должна быть ответом щедрая плата - с их стороны*” [10, с.247]. Початок переговорів П.Харитоненка з М.Нестеровим слід віднести до другої половини першого десятиліття 1900-х років. У книзі спогадів “*О пережитом. 1862-1917 гг.*” автор занотував, що у лютому 1910 р.: “/.../ был возобновлен с Харитоненками разговор об иконостасе для Сумского собора /.../ Дал условное согласие начать работать образа тотчас по окончании Великокняжеской церкви” [10, с.412].

Перед сумським замовленням художник здійснив поїздку до Італії. Його увагу привертає релігійне мистецтво і те, як художники за допомогою образотворчих засобів створюють образи Христа, Богородиці, святих, дотримуючись при цьому церковних канонів. Досвід зарубіжних поїздок поєднується у нього із знанням системи розписів православних храмів. Врешті-решт це призвело до появи неповторного “*нестеровського*” стилю в іконописі та монументальному живописі.

У статті “*Про релігійний живопис*” М.Нестеров сформулював кредо щодо цього виду діяльності. На думку художника, вдало інтерпретована релігійна тема тільки тоді досягає серця, коли художнику вдалося опоетизувати її, зобразити справжню драму події або знайти ліричні звуки в темі. Особливу увагу у релігійному живописі, вважав художник, слід приділити пейзажу. Він посідає важливе місце і в його станковому живописі релігійної тематики (“*Видіння отроку Варфоломію*”, “*Святий Сергій Радонезький*”, “*Юність преподобного Сергія*”).

М.Нестеров стверджував, що він уникав зображення сильних пристрастей, віддаючи перевагу рідному, тихому пейзажу, людині, яка живе внутрішнім життям. Отже, звернення до пейзажу стає однією з головних особливостей нестеровського стилю і в церковному живописі. Пейзаж є головним елементом в іконографії євангелістів, вміщених на царських вратах у притворі святих Бориса та Гліба Володимирського собору у Києві. Ескізи до них, розроблені М.Нестеровим у 1891 р. зберігаються у Харківському художньому музеї. Художник вимагав від автора ікони або фрески істинної віри, безпосереднього почуття та високого мистецтва. Будучи байдужим до археологічного чи естетичного культу російської ікони, він виявляв інтерес та цінував їх мистецькі якості.

Початок праці М.Нестерова у галузі релігійного монументального живопису співпав з процесом його відродження. Художники по-різному ставилися до проблем церковного мистецтва. Так, у листі до В.Поленова від 31 грудня 1887 р. з Києва В.Васнецов ділився своїми думками з цього приводу: “/.../ я не отвергаю искусство вне церкви /.../, но в храме художник соприкасается с самой положительной стороной человеческого духа - с человеческим идеалом” [3, с.73]. Суголосною думкам художника є позиція В.Розанова, який у статті “*Вопросы церковной живописи*” (1901) зазначав, що до церкви він прямує “/.../ за Божескою наукой, за идеалом, за путем жизни, за образцом” [12, с.186].

Однак були спроби сміливої інтерпретації ортодоксальних схем, які входили у протиріччя з прийнятими церквою канонами. Якщо В.Васнецов у розписах

Володимирського собору прагнув осучаснити традиційні образи, то М.Врубель в ескізах для цього храму подає принципово нове прочитання євангельських сцен.

Будучи під впливом В.Васнецова в Києві М.Нестеров поступово відходить від сталих канонів і шаблонів. Цей крок було зроблено художником у розписах церкви у Марфо-Маріїнській обителі. Після їх закінчення М.Нестеров починає працювати над іконами для Троїцького собору.

Будівництво храму в Сумах зайняло майже 13 років, від затвердження плану в 1901 р. і до закінчення робіт у 1914 р. Троїцька церква в Сумах або, як за традицією сумчани її називають, собор, розташовувалася в історичному районі міста під назвою Нове Місто на Троїцькій вулиці. Там знаходилася садиба та головна контора фірми "*Харитоненко та сини*", жіноча та чоловіча гімназії, міське чотирикласне училище, дитяча лікарня св. Зинаїди, духовне училище, а також особняки заможних службовців Павлівського цукрового заводу, що належав родині Харитоненко.

У першій третині XVIII ст. у цьому районі існувала церковна парафія храму Святої Трійці. Згодом сумчанами Лінтварьовими була побудована Троїцька церква з одним куполом. На деяких дореволюційних фотографіях і листівках можна побачити обидві церкви - стару та нову, яка будувалася. Роботи по зведенню нового храму проводилися під керівництвом інженера, міського архітектора Сум на початку XX ст. Г.К.Шольца. Проте внутрішні роботи в храмі не були закінчені і, таким чином, мрії П.Харитоненка мати в Сумах нову соборну церкву - так і не здійснилися.

Ясний за формами архітектурний ансамбль соборної церкви сформувався, ймовірно за все, під впливом петербурзьких Ісаакіївського та Свято-Троїцького Ізмаїлівського соборів. Класицистичний вигляд сумського храму дещо пом'якшений барочними елементами екстер'єру. За деякими відомостями, П.Харитоненко запропонував розробити проект храму Олексію Васильовичу Щусеву (1873-1949) [5, с.76]. Архітектор розробив ескізи мармурового іконостасу та мозаїчної підлоги. За його проектом також була зведена у Сумах в 1911 р. Пантелеймонівська церква у стилі псковсько-новгородської архітектури XII-XIII ст. Розписи на парусах храму, у центральному барабані та прямокутних нішах під вікнами виконав Гнат Гнатович Нивинський (1880-1933). Прикрасою екстер'єру стали вітражі К.Петрова-Водкіна. Отже, П.Харитоненко не тільки фінансував будівництво нової церкви, але й запросив для її оформлення видатних архітекторів і художників того часу. Він купує твори у І.Рєпіна, В.Верещагіна, М.Нестерова, В.Поленова, К.Савицького; замовляє портрети членів своєї родини Ф.Малявіну, В.Серову, К.Сомову; запрошує до проектування, будівництва та оформлення церков О.Щусева, О.Савінова, О.Матвєєва, С.Коньонкова, К.Петрова-Водкіна.

Церковний інтер'єр соборної церкви зводив до мінімуму наявність у ній розписів. На це вказує характер стін, рустованих і розчленованих пілястрами. М.Нестеров дав згоду на виконання чотирьох ікон, але автор монографії про художника наводить перелік з 8-ми закінчених робіт, виконаних у 1913-1914 рр. для храму у Сумах: Цариця небесна, Спаситель, архангел Михаїл, архангел Гавриїл, Благовіщення, Трійця, Микола Чудотворець, царські врата, а також ескізи до них: Богоматір з малюком, Христос, Трійця, архангели Михаїл та Гавриїл, Христос, етюд для фігури Христа, Благовіщення [7, с.479]. У порівнянні зі списком С.Дуриліна, у вищенаведеному переліку вказані Благовіщення та царські врата. Беручи до уваги те, що на царських вратах вміщувалися зображення чотирьох євангелістів, можна зробити висновок про те, що М.Нестеров виконав для Троїцького собору 12 образів.

Еволюція М.Нестерова у галузі релігійного живопису призводить до відходу від канонізованих зображень, в основі яких знаходились візантійські іконографічні схеми

із зовнішньою привабливістю. У 1913 р. художник у листі до О.Туригіна з Равенни ділився своїми думками з цього приводу: *“В “Византиї” я увлекаюсь не тем, чего нет вовсе или что было, но тем, что есть и в неприкосновенности дошло до нас, я увлекаюсь заложеной туда живучей силой, которая только случаем была приостановлена в своем развитии, верю в ее будущность, как в будущность серьезной и творческой силы русского народа, в судьбах которого есть общие мотивы с Византией”* [10, с.115].

Як вже зазначалося, важливе місце в іконі М.Нестеров відводив пейзажу. Як один з елементів композиції він використовує його і в сумських іконах. Опис однієї з них - Миколи Чудотворця подає С.Дурилін: *“Суровый Никола стоит твердо и властно на каменистом берегу, за ним темно-синее грозное море, а над морем лиловые тяжелые облака”* [4, с.261].

Канонічне зображення суворого захисника догматики, який мешкав у III-IV ст. склалося в остаточних редакціях в іконопису у двох варіантах: погрудне зображення та зображення на повний зріст з піднятою догори правою рукою, у лівій - відкрита книга Святого Письма. Написання образу святого Миколи було співзвучним релігійним поглядам митця, який вважав, що святий на Русі пов'язаний з моральною, духовною та суспільною історією. З опису видно, що М.Нестеров відійшов від загальноприйнятої іконографічної схеми, увівши до композиції ікони такий досить незвичний елемент, як море. С.Дурилін називає цю ікону кращим образом для сумського іконостасу.

Відбулися зміни і в трактуванні образу Христа, Трійці, архангелів. М.Нестеров неодноразово звертався у церковних розписах до образу Христа. Спроби створення цього образу у попередніх роботах відповідного напрямку митець вважав невдалими. Ідеалом, до якого прагнув художник, слід вважати Христа, який поступово набуває народні риси, духовно споріднені російському народу. У церковному живописі його найкращим досягненням М.Нестеров вважав образ Спасителя у куполі Софії Новгородської, у живопису - сучасний, російський Христос на картині О.Іванова *“Явлення Христа народу”*. У листі до С.Дуриліна (грудень 1923 р.) художник описує, як він прагнув до звільнення лика Христа від двох крайнощів: *“/.../ чрезмерной суровости, с одной стороны, и слащавости (прежнего недостатка) - с другой. Этот период исканий выразился в окончательном образе Христа для собора в Сумах”* [10, с.293]. Отже, процес пошуку в цьому напрямку у попередніх церковних роботах займає у художника близько 15 років.

Створення образу Христа для сумського Троїцького собору спирається не стільки на сюжет, скільки на ритміку побудови, повнозвучний колорит. Підсумовуючи свою діяльність у галузі церковного живопису, М.Нестеров виокремлював роботу у Марфо-Маріїнській обителі і в Сумах, вважаючи, що там він сказав своє слово. У процесі створення ескізів прийшло осмислення значущості створеного: *“Сегодня кончил /.../ эскизы образов иконостаса для собора в Сумах - кажется, будет ладно, едва ли не интересней “великокняжеского”, что на Ордынке”* [10, с.249].

Уявлення про композицію ікони Трійця надає її авторське повторення 1921 р. (папір на картоні, акварель, білило, 32,5x16,2) з приватної колекції [13, илл. №9]. У 20-ті роки ХХ ст. М.Нестеров неодноразово звертається до повторення старих робіт, у тому числі й до релігійних сюжетів. Це пояснювалося доволі складним матеріальним становищем, а також і попитом на його твори. У листі до О.Туригіна від 21 листопада 1921 р. він повідомляє, що зробив повторення картини *“Подорожній”*, а в листі до того ж адресата від 23 лютого 1922 р. писав: *“Повторяю одну за другой свои старые вещи, благо на меня есть спрос и платят, по-старому - гроши, по-новому - миллионы”*

[10, с.277]. Через місяць, у листі від 1 квітня 1922 р. до О.Туригіна знову інформує про те, що працює невпинно: *“/.../ переписал без конца повторений и вариантов с своих мелких старых картин”* [10, с.278].

Для М.Нестерова ікона Трійці була важливою, адже вона виконувала функцію храмової ікони. Сюжет іконописних зображень старозаповітної Трійці має давню традицію. Відсутність у композиції ікони М.Нестерова Авраама і Сарри підкреслює ідею єдності та неподільності Трійці, уводячи від історичних подробиць. Аналіз іконописного зображення за авторським повторенням 1921 р. підводить нас до того, що його автора більшою мірою цікавили мистецькі особливості, ніж догматичний та сюжетно-історичний зміст.

В основі іконописного зображення знаходиться традиційна візантійська іконографічна схема. З біблійної історії залишилися три діючі особи, а листя у правій та лівій частині композиції лише натякають на мамврійський дуб, під яким сиділи янголи. Нетрадиційне тлумачення пейзажного мотиву спостерігаємо у нижній частині ікони, де знаходиться лимонне дерево біля води. Співставлення жовтого кольору лимонів на темно-синьому кольорі надає колориту ікони більшої звучності. Отже, в іконі М.Нестерова безмовна бесіда трьох подорожніх виходить за межі ілюстрації одного з головних догматів християнства.

М.Нестеров неодноразово урізноманітнював іконописні композиції, зображуючи в них, наприклад, квіти. В одному з листів до рідних у 1892 р., описуючи композицію *“Воскресіння”* помічає, що біля ніг Христа зображені троянди. У листі до О.Туригіна від 21 квітня 1901 р. він описує три образи, створені у спрощеній манері та фарбах. Композиція *“Воскресіння”*, вказує художник, написана у спрощених тонах, *“/.../ причем на первом плане введены цветы...”* [10, с.192].

Іконографічну версію Трійці розробляв Кузьма Сергійович Петров-Водкін (1878-1939), який також брав участь в оформленні сумського храму. Робота митця у Сумах знайшла відображення у деяких наших публікаціях (Побожій С.І. К.Петров-Водкін у Сумах // Краєзнавчий збірник: статті та матеріали [2] / за ред. В.С.Терентьєва / Сумський обласний краєзнавчий музей. - Суми, 2006. - С.174-184). Про пошуки К.Петрова-Водкіна найбільш виразних особливостей цього сюжету дають уявлення ескізи вітражів. Один з них, виконаний аквареллю та графітним олівцем, призначався для вітражу церкви у м.Барі в Італії (був у зібранні В.В.Ашика), а інший, у техніці акварелі, для живопису на склі у Троїцькому соборі в Сумах (1915 (?), був у зібранні К.Басевич). Але на відміну від М.Нестерова, який не переступав порогу Троїцької церкви, К.Петров-Водкін бував у Сумах двічі у 1915 р.

Оригінальне прочитання сюжету з біблійної історії М.Нестеров реалізує в іконі *“Благовіщення”* (1914) з Сумського художнього музею. Як і деякі ікони з храму Марфо-Маріїнської обителі, *“Благовіщення”* написано на металевій дошці. Новаторський підхід у трактуванні сюжету виявляється у тому, що сцена проголошення благої звістки переноситься на небо з елементами вигаданого пейзажу. Важливе місце в іконі має й колористична гама. М.Нестеров неодноразово звертався до цього сюжету, постійно шукаючи найбільш виразну композицію. Про закінчення роботи над сумськими образами дізналася Велика княгиня, яка *“/.../ с большим вниманием осмотрела как новые образа (для Троїцького собору в Сумах - С.П.), так и то, что не видела у меня раньше /.../”* [9, с.471]. У сумських образах М.Нестерова, на думку С.Дуриліна, не слід шукати *“/.../ того открытого мира простых чувствований, какими радовал и умилал Нестеров в Киеве. В Сумах нестеровские небожители живут иною жизнью: жизнью сокровенной думы”* [4, с.261].

А як сам М.Нестеров оцінював образа для Троїцького собору? Він вважав їх кращими творіннями у галузі церковного живопису: *“Тут я сам по себе. Тут кое-що я нашел”* [4, с.262]. Іконам М.Нестерова не судилося прикрасити іконостас в Сумах. Пароплав, на якому знаходилося церковне начиння для собору, був потоплений у 1914 р. На жаль, доля більшості ікон М.Нестерова для іконостасу Троїцького собору нам невідома.

У зібранні Сумського художнього музею ім. Н.Онацького М.Нестеров представлений творами різноманітних жанрів: *“Жінки-мироносиці”* (1889), *“Етюд з горою”* (90-ті роки ХІХ ст.), *“Етюд жіночої голови у білій хустці”* (до картини *“Літо”*) (1905), *“Осінній день”* (1906), *“Пейзаж з річкою”* (1911), *“Благовіщення”* (1914), *“Ісус Христос”* (1914), *“Портрет Л.Толстого”* (1918). Невідомі автори ікон *“Свята Ольга з хрестом”* (90-ті роки ХІХ - початок ХХ ст.) і *“Святий Гермоген”* (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) можуть бути віднесені до школи М.Нестерова. Дві ікони: *“Ісус Христос”* та *“Благовіщення”* ідентифікуються з іконами М.Нестерова для Троїцького собору в Сумах.

Беручи до уваги сувору самооцінку М.Нестерова щодо своїх церковних робіт, слід відмітити, що в іконах для Троїцького собору у Сумах він повністю позбавився впливу В.Васнецова, солодкуватості та академічної умовності у трактуванні релігійних образів. Ці ікони підвели своєрідний підсумок 22-річної роботи М.Нестерова *“на лісах соборів”*.

-
1. Александр Бенуа. Мои воспоминания. В 5 кн. - Кн.4,5. - М., 1990.
 2. Бенуа А.Н. История русской живописи в XIX веке / сост., вст. ст. и коммент. В.М.Володарского. - М., 1999.
 3. Виктор Михайлович Васнецов: Письма. Дневники. Воспоминания. Суждения современников / сост., вст. ст. и примеч. Н.А.Ярославцевой. - М., 1987.
 4. Дурылин С.Н. Нестеров в жизни и творчестве. - 3-е изд. - М., 2004.
 5. Дейнека А.И. Памятники архитектуры Сумщины: путеводитель. - Харьков, 1989.
 6. Маковский С.К. Силуэты русских художников. - М., 1999.
 7. Михайлов А. Михаил Васильевич Нестеров. Жизнь и творчество. - М., 1958.
 8. Нестеров М.В. Давние дни. Встречи и воспоминания. - М., 1959.
 9. Нестеров М.В. Опережитом. 1862-1917 гг. Воспоминания / вст. ст., коммент. А.А.Русаковой. - М., 2006.
 10. Нестеров М.В. Письма. Избранное. Изд. 2-е / вст. ст., сост., коммент. А.А.Русаковой. - Л., 1988.
 11. Прохасько Е.С. Из истории отношений мецената и художника: П.И.Харитоненко и М.В.Нестеров // Мистецькі осередки Сумщини: історія, колекції, дослідження: матеріали наук. конф., присв. 75-річчю заснув. Сумського художнього музею. - Суми, 1995. - С.22-25.
 12. Розанов В.В. Собрание сочинений. Среди художников. - М., 1994.
 13. Русская коллекция III. Антикварно-художественный аукцион №6. - М., 1993.

Побожий С.И. М.Нестеров и Сумщина. К вопросу об иконографии и стиле церковной живописи художника для Троицкого собора

В статье говорится о месте религиозной живописи русского художника М.Нестерова в 1880-1910-е годы. Анализируются некоторые иконы, выполненные для иконостаса этой церкви.

Pobozhiy S.I. M.Nesterov and Sumy region. On the iconography and style of church painting artist for the Trinity Cathedral

The article discusses the place of religious painting in the work of Russian artist M.Nesterov in 1880-1910's years. Special attention is paid to the artist's iconography for the Trinity cathedral in the center. Analyzed some icons, made for the iconostasis of the church.

ВЛАСЕНКО В.М., ПОБОЖІЙ С.І.

ДО БІОГРАФІЇ СТЕПАНА ФЕДОРОВИЧА КОЛЕСНИКОВА (за матеріалами Архіву Югославії)

Автори публікують текст подання російського літературного критика Миколи Брешко-Брешковського до уряду Югославії про творчість відомого художника, уродженця України Степана Колесникова.

Революційні події 1917-1921 рр. в Росії та Україні спричинили до масової еміграції наших співвітчизників. Вийжджали за межі країни представники різних соціальних верств, у тому числі і митці. Опинившись в іншому національному, соціальному, правовому, мовному, релігійному середовищі, вони і в еміграції намагалися реалізувати свої творчі здібності. Їхні твори здобули високу оцінку іноземних фахівців і розійшлися по зарубіжних музеях та приватних колекціях. До таких митців належав уродженець України Степан Федорович Колесников. Серед його друзів і знайомих були й уродженці або мешканці Сумщини.

Народився майбутній художник 11 липня 1879 р. у с.Адріанополь Слов'яносербського пов. Катеринославської губ. у селянській родині. З дитинства виявив здібності до малювання. У 1896 р. його малюнки експонувалися на Всеросійській виставці у Нижньому Новгороді, після чого земство призначило йому стипендію. У 1897-1903 рр. талановитий юнак навчався в Одеському художньому училищі. Його учителями були відомі майстри пензля Г.Ладиженський та К.Костанді, друзями - І.Бродський, М.Мартищенко (Греков), уродженець Сумщини Д.Бурлюк. Закінчивши заклад по першому розряду, він без іспитів вступив до Вищого художнього училища живопису, скульптури та архітектури при Імператорській Академії Мистецтв (ІАМ). Серед його учителів були відомі майстри живопису О.Кисельов, В.Маковський, І.Рєпін. Останній високо цінував майстерність С.Колесникова, а в еміграції і листувався з ним.

У 1905 р. Степан Федорович успішно дебютував на Весняній виставці у залах ІАМ. Його картина "Весна" здобула другу премію і була придбана музеєм ІАМ. З того часу художник став постійним учасником весняних виставок та конкурсів ім. А.Куїнджі, здобуваючи майже щороку премії, що надавалися за кращі роботи [1].

У 1909 р. на Міжнародній виставці у Мюнхені картина "Весна" С.Колесникова була удостоєна вже великої золотої медалі, а її автор отримав подяку від уряду та золотий портсигар з діамантом на його кришці від царя Миколи II. Того ж року за картину "В старій усадьбі" С.Колесников здобув право на стажування за кордоном, відвідав Бельгію, Болгарію, Німеччину, Сербію та Францію. Його обрали членом міжнародного мистецького товариства "Леонардо да Вінчі" у Парижі.

Твори художника експонувалися на виставках Московського товариства любителів мистецтва, Товариства художників, Товариства південноросійських художників, у міжнародному салоні В.Іздебського та ін. У цих виставках були представлені і твори уродженців Сумщини. У каталозі виставки у Салоні В.Іздебського (1909 р.) зазначені 8 робіт Д.Бурлюка і 2 роботи С.Колесникова. У 1912 р. Степан Федорович здійснив експедицію до Туркестану і Китаю, привізнивши звідти багатий художній, етнографічний та археологічний матеріали. У Петербурзі та Москві організував великі за кількістю творів персональні виставки. Більшість картин

придбали музеї та приватні колекціонери. Репродукції цих картин публікувалися на сторінках журналів *“Нива”* та *“Огонек”*.

С. Колесников був різноплановим художником. Він із задоволенням писав пейзажі та жанрові композиції. Улюбленою темою митця було зображення такого стану природи, який би підкреслював її силу та міць. Полюбиав писати мотиви перехідного стану природи. Три роботи С. Колесникова знаходяться у зібранні Сумського обласного художнього музею ім. Н. Онацького. Одна виконана у техніці олійного живопису (*“Осінь”*), дві - у техніці гуаші (*“Рання весна”*, *“У полі”*). Дві останні роботи були написані у 1910 р.

У 1914 р. Степан Федорович став академіком живопису. У роки Першої світової війни виконав низку картин на військову тематику, що експонувалися на благодійній виставці *“Артист - солдату!”* (Петроград, 1916 р.), а їхні репродукції публікувалися на сторінках журналу *“Летопись войны”*.

У буремні роки революції симпатії С. Колесникова були не на боці радянської влади. Про це свідчить такий факт. У листопаді 1919 р. в Одесі у рамках ХХІХ виставки Товариства південноросійських художників проходила мистецька лотерея на користь Добровольчої армії. У ній разом з П. Нілусом та іншими відомими одеськими митцями брав участь і С. Колесников. У 1919 р. Степан Федорович залишив Батьківщину. Спочатку опинився у Туреччині, потім - Греції, а 1920 р. оселився в Югославії. Наприкінці того ж року в Югославії перебували 31 тис. емігрантів з колишньої Російської імперії, а 1921 р. - вже 42,5 тис. осіб [3, с. 123]. Серед них були відомі літератори, художники, актори, науковці, громадські діячі, військові, зокрема, А. Билимович, І. Бунін, Р. Верховський, А. Ганзен, І. Голенищев-Кутузов, С. Кульбакін, А. Лажечников, Ю. Ракітін, Є. Спекторський, П. Струве, В. Фармаковський, генерал-майор С. Гребенщиков. Останній у період Української держави 1918 р. обіймав посаду сумського повітового старости. Він залишив цікаві спогади про події того часу на Сумщині [4].

У перші місяці перебування в Югославії Степан Федорович працював вантажником на столичному залізничному вокзалі, не полишаючи художню творчість. Невдовзі почав малювати на замовлення, а у січні 1922 р. у Белграді відбулася його персональна виставка (близько 100 робіт), де експонувалися пейзажі, портрети, твори з релігійної тематики, зокрема *“Тайная вечеря”*, зображення св. Миколи Чудотворця. В одному з місцевих монастирів він намалював портрет царя Миколи II, який прийняв мученицький вінець за *“благоденствие и счастье славянства”*. Художник реалізував і низку масштабних робіт. Виконав розпис плафону (площею у 80 кв.м), написавши композицію *“Богиня Талія на квадризі”* у залі Народного театру, інтер'єру міської лікарні, 17 великих панно для Палас-отеля, 8 панно у залі засідань одного з банків у Белграді. За пропозицією та опікою монарха у королівському палаці пройшла виставка картин художника [2, с. 46-49]. У березні 1930 р. під егідою короля Олександра та принца Павла у Белграді відбулася Велика виставка російського мистецтва, на якій було представлено 363 картини та 48 скульптур російських художників, які жили в еміграції, в тому числі в Югославії, зокрема, Р. Верховського, І. Дикого, О. Кисельової-Билимович, С. Колесникова та інших [3, с. 340]. Привертали увагу митця й інші форми художнього мистецтва. Він виконав обкладинку до збірника статей *“Русская культура”* [5].

Одночасно у 1920-1924 рр. Степан Федорович викладав креслення та малювання у російсько-сербській гімназії, де, між іншим, навчалися сини

С.Гребенщикова Ігор та Олег. У 1921-1926 рр. художник працював сценографом у Народному театрі, де згодом виступав талановитий актор Олег Гребенщиков. Персональні виставки Степана Федоровича відбулися у Белграді (декілька), Празі (1926), Парижі (1927), Брюсселі (1928) [6].

У 1920-х роках твори С.Колесникова з'являлися і на виставках в СРСР, зокрема, першій космодем'янській виставці картин, етюдів, ескізів, малюнків (1920), четвертій виставці картин сучасних російських художників у Феодосії (1928).

Під час німецької окупації Югославії картини художника експонувалися на виставці російських художників у залах художнього павільйону на Калімегдані (середньовічна фортеця Белграда, 1942), продавалися на аукціоні, що відбувся 15 грудня 1943 р. у Російському домі. Кошти від аукціону пішли на придбання зимового одягу та матеріальну допомогу російським емігрантам у Белграді [2, с.93]. Чимало картин, ікон, виконаних С.Колесниковим, знайшли своє місце у приватних колекціях в Югославії [7, с.85, 89].

На відміну від митців-емігрантів, які наприкінці Другої світової війни реемігрували до інших країн, Степан Федорович залишився в Югославії. Останні 12 років свого життя художник важко хворів. Через хворобу Паркінсона він не міг особисто працювати, тому наймав для роботи кількох молодих художників, які за загальними замальовками виконували живописні роботи, а Степан Федорович потім додавав до них деякі деталі і підписував картини. До погіршення здоров'я художника призвели і деякі рішення комуністичної влади щодо його творів. На початку 1950-х років виконаний майстром плафон у Народному театрі був зафарбований олійними фарбами [1].

Помер Степан Федорович Колесников 27 травня 1955 р. у Белграді. Поховали його на місцевому Новому кладовищі.

Нещодавно у фонді *“Двор Краљевине Југославије”* Архіву Югославії було знайдено два документи. Перший - це машинопис російською мовою, підписаний чорним олівцем Миколою Брешко-Брешковським. Відомий художній критик стисло охарактеризував творчість С.Колесникова та висловив припущення, що Степан Федорович був би цінним професором у будь-якій європейській Академії мистецтв. За свідченнями відомого дослідника російської й української еміграції в Югославії В.Козлітіна, у 1920 р. С.Колесников став професором Белградської Академії мистецтв [8, с.367]. Другий документ - це рукописний переклад сербською мовою першого документу. Художній критик не тільки особисто знав С.Колесникова, але і високо цінував його творчість. Саме тому наведемо короткі біографічні дані автора листа (документу).

Микола Миколайович Брешко-Брешковський (1874-1943) - російський письменник, журналіст, художній критик, син відомої громадської діячки, учасниці революційного руху в Росії, *“бабушки русской революции”* Катерини Костянтинівни Брешко-Брешковської. Народився Микола Миколайович у Петербурзі. Виховувався у родини дядька Василя Костянтиновича Вериги на Волині. Після закінчення Рівненського реального училища, жив у Петербурзі, де став відомим белетристом. Микола Миколайович публікувався у журналах *“Биржевые ведомости”*, *“Живописное обозрение”*, *“Звезда”*, *“Нива”*, *“Новое слово”*, *“Огонек”*, *“Русский словарь”* та ін. Він є автором статей про Т.Г.Шевченка, збірників оповідань, авантюрних й історичних романів, в тому числі про Україну (*“Гайдамаки”*, *“Мазепа и запорожцы”*), а також романів про війну у Сербії *“Танцовица Лилиас”*, *“Дочь Иностранного легиона”*,

одним з родоначальників російського шпигунського детективу (*“Гадина тыла”*, *“Ремесло Сатаны”*). Написав низку книг про художників: *“В.Е.Маковский и его художественная деятельность”*, *“В царстве красок”*, *“Русский художник В.В.Верещагин”*, *“Русские художники в портретах и биографиях”* та ін.

У 1920 р. М.Брешко-Брешковський емігрував до Польщі. У цій країні вийшло більше 30 польських перекладів його творів. У 1927 р. на вимогу влади залишив країну у зв'язку з алюзіями на події травня 1926 р. у Польщі (державний переворот), відображені у романі *“Кровавый май”*. Переїхав до Парижу, де друкувався у місцевих газетах (*“Либерте”*, *“Пті Паріз'єн”*) та емігрантській пресі. Користувався псевдонімами *Мата д'Ор*, *Старый петербуржец*, *Василий Верига*, *Николай Белый*, *Фраскуэлло*, *Н.Суражский*, *Н.Николаев* та ін [9, с.13].

У роки Другої світової війни Микола Миколайович жив у Берліні. Працював у німецькому Міністерстві пропаганди. Помер у серпні 1943 р. у німецькій столиці під час бомбардування [10, с.327].

Нижче подаємо два документи з Архіву Югославії з повним збереженням текстів оригіналу російською та сербською мовами.

1. Подстаницкая Т. Колесников Степан Федорович. Биография [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.liveinternet.ru/users/artss/post146319833/>
2. Косик В.И. Русские краски на балканской палитре. Художественное творчество русских на Балканах (конец XIX - начало XXI века). - М.: Ин-т славяноведения РАН, 2010. - 460 с.
3. Иванович М. Русская эмиграция на Балканах: 1920-1940 / Пер. с сербск. А.Ю.Тимофеева; науч. ред. А.В.Громова, Е.В.Михайлова. - М.: Библиотека-фонд “Русское зарубежье”; Русский путь, 2005. - 488 с.
4. Воспоминания генерала Сергея Яковлевича Гребенщикова. - Симферополь: Н.Оріанда, 2009. - 344 с.
5. Русская культура. Сб. статей / Издание Объединения русских организаций “Дня русской культуры”; обложка работы С.Ф.Колесникова. - Белград: Русская типография, 1925. - 152 с.
6. Колесников (Одесский) Степан Федорович. Живописец, график, сценограф [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://artinvestment.ru/auctions/1278/biography.html>.
7. Межсински Ј. Дела руских уметника у београдским приватним збиркама // Руска емиграција у српској култури XX века. Збирник радова. - Т.П. - Београд, 1994. - С.84-91.
8. Козлитин В.Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919-1945 гг.) / Харьк. гос. пед. ун-т им. Г.С.Сквороды. - Х: РА, 1996. - 476 с.
9. Невахович А. Н.Н.Брешко-Брешковский // Для Вас. - Рига-Париж, 1934. - №27 (1 июня). - С.13.
10. Лепехин М.П., Рейнблат А.И. Брешко-Брешковский // Русские писатели. 1800-1917. Биографический словарь. Т.1: А-Г. - М.: Большая российская энциклопедия, 1992. - С.327.

№ 1

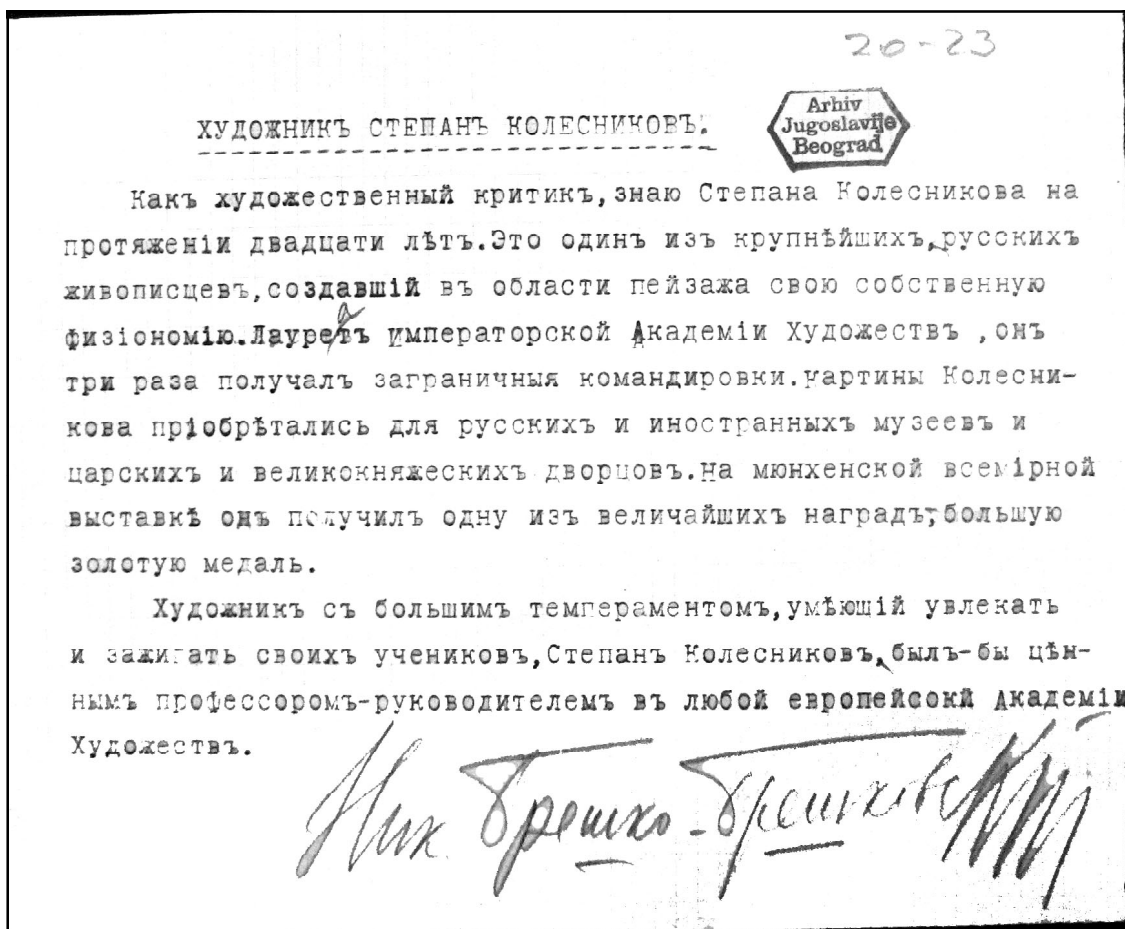
ХУДОЖНИК СТЕПАН КОЛЕСНИКОВ.

Как художественный критик, знаю Степана Колесникова на протяжении двадцати лет. Это один из крупнейших русских живописцев, создавший в области пейзажа свою собственную физиономию. Лауреат Императорской Академии Художеств, он три раза получал заграничные командировки. Картины Колесникова приобретались для русских и иностранных музеев и царских и великокняжеских дворцов. На мюнхенской всемирной выставке он получил одну из величайших наград: большую золотую медаль.

Художник с большим темпераментом, умеющий увлекать и зажигать своих учеников, Степан Колесников был-бы ценным профессором-руководителем в любой европейской Академии Художеств.

Ник. Брешко-Брешковский.

Архив Југославије (АЈ), ф.74, фасцикле 20, инв. број 33, л.23.

№ 2

Уметник-Сликарь Степан Колесников.

Као уметнички критичар, знам Степана Колесникова у току 20 година. То је један између највећих руских сликара, који је у области пејзажа створио своју сопствену физиономију. Лауреат (награђен највећим одликовањем) Императорске Академије Уметности, три пут добијао путне стипендије ("Командировке") за иностранство.

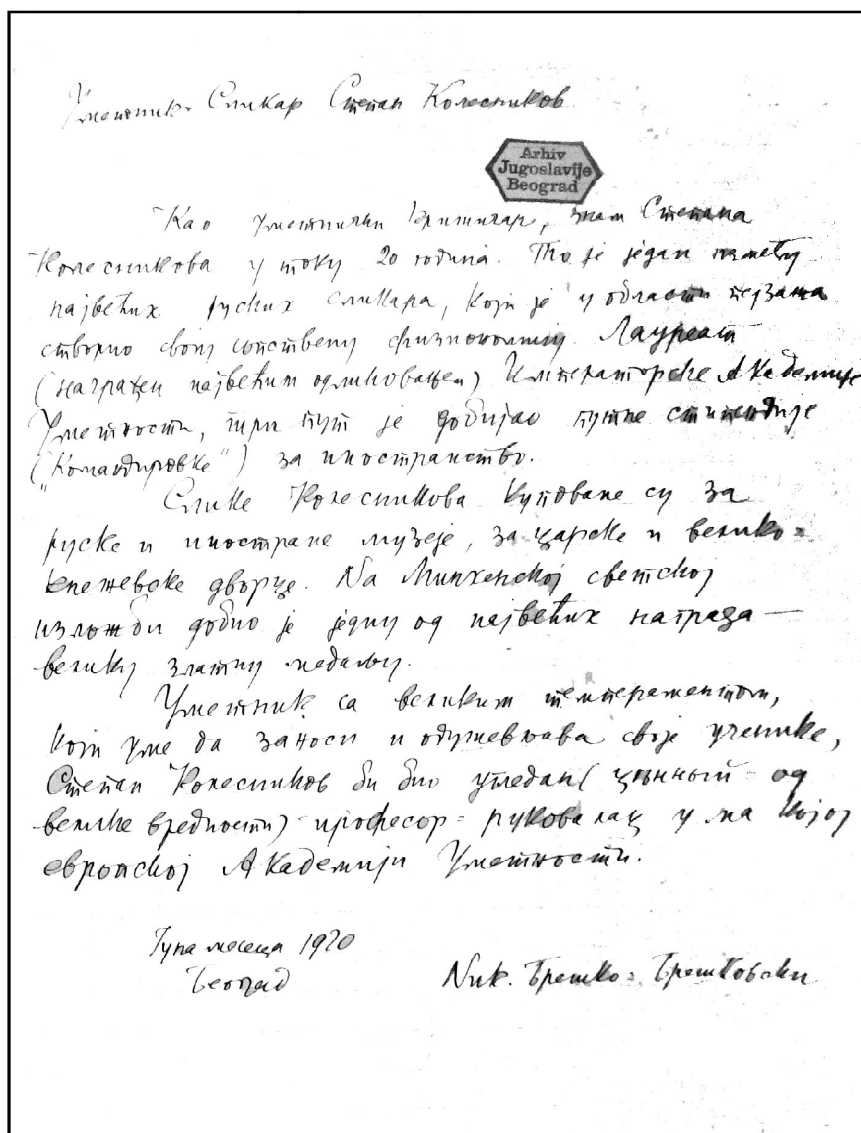
Слике Колесникова куповане се за руске и иностране музеје, за царске и великокнежевско дворце. На Минхенској светској изложби добио је једну од највећих награда - велику златну медаљу.

Уметник са великим темпераментом, који уме да заноси и одушевљава своје ученике, Степан Колесников би био угледан (ценниј од векике вредности) професор-руководалац у ма којој европској Академији Уметности.

Јуна месеца 1920.

Београд

Ник. Брешко-Брешковски.

Власенко В.Н., Побожий С.И. К биографии Степана Федоровича Колесникова (по материалам Архива Югославии)

Автори публикуют текст представления российского литературного критика Николая Брешко-Брешковского правительству Югославии о творчестве известного художника, уроженца Украины Степана Колесникова.

Vlasenko V.M., Pobozhiy S.I. To the biography of Stepan Fedorovich Kolesnikov (on materials of the Archive of Yugoslavia)

Authors publish the text of presentation of the Russian literary critic Nikolay Breshko-Breshkovskiy to the government of Yugoslavia about creativity of the known artist, the native of Ukraine Stepan Kolesnikov.

ПАРХОМЕНКО В.А.

ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ОЧИМА ЇЇ СУЧАСНИКІВ

У статті на підставі мемуарної літератури автор висвітлює політику Центральної Ради у військовій сфері. Аналізуються чинники, які завадили УНР утворити регулярну боєздатну армію.

Одним з ключових завдань розбудови будь-якої держави з самого початку історії було створення власних збройних сил - тієї інституції, котра спроможна захистити країну як від зовнішніх ворогів, так і від внутрішньої небезпеки революцій. Саме армія та її потужність дозволяє говорити про силу держави, її авторитет у світі. А на початку ХХ ст., коли проходили визвольні змагання в Україні значення армії взагалі важко переоцінити. Через це процес формування українських збройних сил і, що важливо, всі заходи з ним пов'язані знайшли належне відображення у мемуаристів.

Сама по собі ситуація, в якій зароджувалась українська державність в 1917 р., була тісно пов'язана з військовою справою: Російська імперія була учасником Першої світової війни і саме війна стала ледь не ключовим поштовхом до Лютневої революції. Солдати, не зважаючи на свій статус "*опори режиму*", досить швидко стали одним з найбільш революційних класів, на рівних правах з робітниками та селянами увійшовши до Рад. Більш того, часто саме підтримка військових визначала політичні можливості тієї чи іншої сили, тієї чи іншої партії. Україна й українська політика в цьому контексті не становила винятку.

Питання про українську армію виникло відразу зі створенням Центральної Ради і початком її боротьби за владу. Однак, як не дивно, ставлення до армії у її лідерів було досить неоднозначним. Дуже яскраво свідчать про це мемуари В.Винниченка, котрий, визнаючи необхідність збройної сили як такої, намагається максимально трактувати її відповідно до своїх політичних переконань. Так, описуючи стан армії на початок 1917 р., автор вказує на її надмірну розхитаність та деморалізованість. На його думку, лише національна приналежність, що походила з бажання захисту "*власної хати*", могла стати тим моральним принципом, що підніме дисципліну та боєздатність армії. Особливо це стосувалося, на його думку, солдат-українців, адже у випадку прориву фронту німці займуть саме українські землі [1, с.129]. Таким чином, ми бачимо, що саме питання формування національної армії за відсутності української державності розглядалося В.Винниченком досить однозначно. Головне - сформувати військові підрозділи за національним принципом і рівень боєздатності зросте сам собою. Звідси всі заходи російської влади по збереженню дисципліни у військах, як то красномовні виступи О.Керенського та зміна командувачів на фронтах виглядали смішно [1, с.130].

Про роль армії у цивільному житті і внутрішній політиці В.Винниченко писав не менше, особливо в описах I та II військових з'їздів. Самі ці з'їзди він вважав не стільки демонстрацією сили, скільки демонстрацією сили духу, адже військові зібралися не за наказом, а за прагненням до волі. Позитивно оцінював значення з'їздів для становлення національної армії у своїх мемуарах і М.Галаган [2, с.232-234]. Використавши з'їзди як демонстрацію своєї сили перед Тимчасовим урядом, Центральна Рада не зробила жодного кроку в упорядкуванні солдатських українських мас чи, тим більше, створення власної військової структури. Навіть самовільна українізація запасного полку в Києві, що став основою I Українського полку ім. Богдана

Хмельницького, пройшла без участі представників Центральної Ради. Її діячі обмежилися лише моральною підтримкою та офіційним захистом солдат-богданівців перед Тимчасовим урядом [3, с.277]. В.Винниченко, описуючи цю подію, взагалі основну увагу приділяє підкресленню самосвідомості солдат-українців, що вирішили спільно захищати свою землю і свою владу, а не планомірним діям, спрямованим на українізацію армії. В цьому досить яскраво прослідковується характерна для початку ХХ ст. ідея, приписана анархістам: основу захисту суспільства має становити не армія, а група озброєних осіб, що діють добровільно, у спільних інтересах.

Потрібно сказати, що й інші мемуаристи, описуючи ситуацію у військах, підтверджують тезу про стихійну українізацію в російській армії, піднесення національного духу у солдат-українців, їх патріотизм, адже вони розуміли наслідки прориву ворогом Південно-Західного фронту для себе і своїх домівок. Так, М.Галаган згадуючи фронтовий мітинг, писав, що солдати-українці прийняли резолюцію про необхідність утримання фронту, на відміну від татар з Казані, які закликали припинити війну, *“бо німці до них дійти ніяк не зможуть”* [2, с.219]. Втративши довіру спочатку до царської військової адміністрації, а потім і до Тимчасового уряду, що прагнув продовжити війну будь-якими засобами, солдати все більше схилилися до тієї третьої сили, яку представляли націоналістичні кола. Про зростання національної самосвідомості солдат у 1917 р. у своїх спогадах неодноразово пише П.Скоропадський [5, с.126]. Вказують на це й інші військові та політики того часу.

Так, високий рівень піднесення національних настроїв сучасники спостерігали під час маніфестації 19 березня 1917 р., до якої приєдналися кілька тисяч військових. Як згадував у своїх мемуарах В.Винниченко, це був грандіозний вибух національного почуття, демонстрація національної радості, *“слава визвольній Революції”* [1, с.74].

На нараді військовослужбовців-українців Київського гарнізону 16 березня було підтримано ідею заснувати український військовий клуб і почати організацію національної армії. З цією метою було створено Український військовий комітет на чолі з полковником Глинським та командиром запасної київської бригади полковником Волошиним. До президії організаційного комітету були обрані також капітан Гоц, поручик Міхновський і прапорщик Павелко. Цей комітет став, власне, першою центральною організацією для проведення українізації в армії.

22 березня 1917 р. збори українців-офіцерів оголосили себе *“Установчою військовою радою”*. За прикладом Києва військові клуби, ради створюються на фронті та в тилу. Повсюдно проводилися віча військовослужбовців, що майже одногласно виступали за створення національних збройних сил. Слід сказати, що такого розмаху руху українців в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М.Грушевський писав: *“Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації життя й ладу на Україні несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську”* [6, с.130].

Навесні 1917 р. по всій Україні відбувалися військові зібрання, з'їзди, обиралися ради і комітети. У березні в Одесі полковник М.Омелянович-Павленко вивів школу прапорщиків на маніфестацію під українським прапором [7, с.61]. За спогадами Д.Дорошенка, українські військові клуби активно діяли у прифронтовій смузі у Буковині: Чернівцях, Кутах, Гура-Гуморі [8, с.130].

Варто зазначити, що цей процес і після завершення хвилі революційних маніфестацій у березні-квітні 1917 р. і з початком повноцінного функціонування Центральної Ради відбувався спонтанно, без будь-якої її участі. Причин такої апатії українських політиків було декілька. Так, враховуючи негативне ставлення Тимчасового уряду до формування національних частин, українські політики не

ще більше погіршити відносини з Петроградом. І хоча вони періодично використовували військових для своїх цілей, як то демонстрація підтримки під час І та ІІ військових з'їздів, однак відкрито виступити за створення власної армії й очолити цей процес українські лідери на наважувалися. Другою, не менш важливою причиною фактичної бездіяльності українських соціалістів стала їх політична програма [5, с.127]. Вважаючи революцію наднаціональним явищем, вони відкидали саму ідею формування української регулярної армії, вважаючи, що процес демократизації суспільства неодмінно відіб'ється й у війську. Отже процес створення української армії, на їх думку, є природним і незворотнім. Тому і втручатися в нього немає ніякого сенсу.

Дуже докладно описує у своїх спогадах початки процесу українізації армії В.Винниченко. Зокрема він вказує, що це явище невід'ємно було пов'язано з соціальними змінами і відбувалося на рівні свідомості окремих солдат-українців. Російським правлячим колам, на його думку, це було не зрозуміти. Особливо прагнення до національних військових організацій у українців посилювалися після того, як було дозволено організовувати свої підрозділи полякам. Українці в черговий раз відчули себе ображеними російським шовінізмом, котрий відмовляв їм навіть тоді, коли посилення національного духу мало діяти на користь державі, адже воно посилювало боєздатність армії.

Описуючи створення Першого українського полку ім. Б.Хмельницького, В.Винниченко більше уваги приділяє не обставинам його виникнення, а реакції російських демократів на цю подію. Бажання 3000 солдатів-українців виступити на фронт єдиним підрозділом, автор вважає абсолютно зрозумілим явищем, що відбиває природню реакцію українців на революцію [1, с.132-136]. Досить цікавим у цьому розділі спогадів В.Винниченка є його особисте ставлення до українізації армії. Засуджуючи реакцію російських демократів і сповіщаючи про надання українським солдатам моральної і правової підтримки з боку Центральної Ради, він зазначає, що на той момент створення українських підрозділів є шкідливим. Винниченко погоджувався з можливістю формування українських осередків у запасних частинах, але ні в якому разі не на фронті, по-суті повторюючи тези представників Тимчасового уряду.

Досить обережно ставився до процесів українізації армії і М.Грушевський. У своїх мемуарах він пише про епізод, що відбувся на початку липня 1917 р. До нього звернулися українські солдати, які їхали з Саратова на фронт. Вони самовільно оголосили себе полком ім. М.Грушевського і просили його прийняти їх парад. М.Грушевський погодився на це лише з одного міркування - відмова могла призвести до затримки відправлення ешелону [6, с.129]. Отже, ні про які сподівання щодо подальшої можливості використовувати ці підрозділи для захисту позицій Центральної Ради чи з іншою метою мова не йшла. А між тим ці формування могли стати надійною опорою Центральної Ради. Офіцер М.Янчевський так описав настрої, що панували серед гайдамаків Одеси: *“Обличчя освітлені внутрішнім саявом твердості, рішучості та гордості від свідомості, що вони - піонери великого діла - відбудови України”* [19].

Як не дивно, але одними із значних прихильників ідеї українізації армії стали представники російського вищого командування. Так, генералу Л.Корнілову належала ідея повністю українізувати 34-й армійський корпус, яку у подальшому здійснив П.Скоропадський. Прихильно до ідеї утворення українських підрозділів ставився також генерал О.Брусилов - *“Була надія, що національні частини можуть стати здоровим ядром для зміцнення фронту”* [4, с.338]. Вони, а також ряд інших кадрових офіцерів, які бачили реальний стан речей на фронтах, розуміли, що підняття морального духу і відповідно рівня боєздатності, є набагато важливішим, аніж збереження імперської

структури армії. Так, прапорщик Богданівського полку М.Галаган у спогадах відзначав, що спочатку появу українського полку на фронті російське командування зустріло з іронією. Але пізніше генерал Мілеант неодноразово підкреслював, що Богданівський полк є самим боєздатним не тільки у 10-й дивізії, а й в усьому 4-му корпусі [2, с.250-251].

Їх опонентами в цьому питанні виступили ті особи, які з тих чи інших причин були далеко від фронту: російські політики, активісти чорносотенних угруповань та шовіністичних партій, офіцери, котрі несли службу у глибокому тилу, на кшталт командувача Київського гарнізону полковника К.Оберучева та більшості його підлеглих. На жаль, до цього *“чорного списку”* необхідно внести також і більшість тогочасних українських політиків, батьків *“відродження нації”*. На словах підтримуючи національні прагнення українських військових, вони своєю бездіяльністю та заграванням з Тимчасовим урядом призвели до катастрофи початку 1918 р.

Однак не всі політики дивилися на армію як на зайвий додаток до революції. За створення національної армії, підконтрольної не Петрограду, а Києву, відкрито виступав П.Скоропадський, який розпочав українізацію 34-го корпусу, прагнучи перетворити його на I Український корпус. Так, у серпні 1917 р. за погодженням з генералом Л.Корніловим 34-й корпус було передислоковано до Межибожа, де відбулася заміна військовослужбовців-росіян на українців. У подальшому саме цей корпус, неодноразово реформований, став основою збройних сил УНР. Однак у жовтні ставлення до нього з боку лідерів Центральної Ради було вкрай негативним, що призвело до відставки самого П.Скоропадського та втрати темпів українізації армії в цілому [9].

Необхідність створення української армії як основи державності визнавав і Д.Дорошенко. У своїй праці він зазначає, що українські політики з самого початку революції намагалися розбудити національну свідомість у солдат, апелюючи передусім до слави козацьких часів. З цією метою військовим організаціям давали гучні імена гетьманів минулого: Клуб ім. П.Полуботка, полк ім. Б.Хмельницького, полк ім. П.Дорошенка та ін. Ці ідеї, як зазначає автор, знайшли широкий відгук серед солдатів, які охоче використовували національну символіку, козацькі атрибути та ін. І на його думку, така захопленість національними ознаками і козацьким минулим неодмінно мала призвести солдатів до ідеї української незалежної держави [8, с.126]. Тобто навіть у цьому відношенні ми бачимо пануючий на той час погляд на становлення армії: від ідеї історичної традиції до самоусвідомлення необхідності власної незалежності.

За таких умов немає нічого дивного в тому, що процес створення української армії більшість тогочасних політиків просто оминули увагою у мемуарах. За винятком П.Скоропадського, який здійснив реальні кроки по створенню національного війська, інші політики *“похвалитися”* своїми досягненнями просто не могли через відсутність реальних можливостей до дій та дій як таких. Адже навіть процеси українізації, про які так багато писали мемуаристи, залишилися без достатнього контролю. Український Військовий Генеральний комітет, а пізніше і Генеральний секретаріат військових справ не провели навіть реєстрації українізованих підрозділів армії, не говорячи вже про можливість їх використання для власних цілей. Хоча, як свідчать різні джерела, українізовано їх було немало [10]. Особливо показним у цьому контексті є приклад з 4-ю стрілецькою *“залізною”* дивізією, яка стояла на Румунському фронті. Цей підрозділ, що зміг зберегти дисципліну та боєздатність, повністю українізувався ще у вересні 1917 р, коли практично всі військові-росіяни залишили частину. Укомплектована самими українцями, 4-а дивізія тримала фронт до березня 1918 р. і лише потім відійшла до Одеси, висловлюючи повну підтримку Центральній Раді. Однак у березні цей підрозділ був демобілізований [11].

Незацікавленість політиків-соціалістів з Центральної Ради та Генерального секретаріату у регулярній армії проявлялася і в інших заходах по створенню збройних сил. Як свідчать факти, значно більшу довіру українські лідери мали до іррегулярних підрозділів, на зразок Вільного Козацтва. Ця напівсоціальна, напіввійськова організація, що історично орієнтувалася на часи Гетьманщини XVII-XVIII ст., а за структурою близька до Донського козацтва, виникла ще в квітні 1917 р., а до осені набула поширення в ряді регіонів України [12]. Сформовані з добровольців військові загони видавалися діячам Генерального секретаріату більш надійною опорою, аніж дисципліновані солдати українізованих полків, хоча чисельність їх була часто незначною. Так, В.Винниченко із захопленням пише про перспективи поширення і зміцнення козацького руху, що дозволить Україні уникнути більшовицької анархії [13, с.53]. Особливу увагу формуванню і діяльності Вільного Козацтва у своїх мемуарах приділив Ю.Тютюнник (мемуарний псевдонім Юртик), що фактично був одним з організаторів *“Козацтва”* та його перетворення на військову силу [14]. Описуючи успіхи козаків у їх війні проти більшовицьких армій, Ю.Тютюнник наголошував на високому патріотизмі своїх підлеглих та їх натхненні у боротьбі за українську державність. Більш помірковано про Вільне Козацтво писав Д.Дорошенко, який хоч і вважав їх корисними для справи української державності, проте визнавав, що козацтво недостатньо боєздатне і, що головне - не має достатнього досвіду ведення бойових дій [8, с.202]. Реальний рівень боєздатності козацьких військ ми можемо прослідкувати за тим фактом, що П.Скоропадський, який у своїй політичній діяльності хоч і орієнтувався саме на *“козацькі”* верстви, однак у своїх *“Спогадах”* навіть не згадує їх як повноцінний військовий підрозділ, здатний виконувати реальні військові завдання. Враховуючи той факт, що з числа мемуаристів-політиків він єдиний був кадровим військовим, на нашу думку, найбільш об’єктивним виступає саме його бачення військового значення козаків. Згадки про козацтво ми знаходимо і в інших мемуаристів, однак їх зміст часто визначається особистою приналежністю до підрозділу чи ворожістю щодо нього [15].

Ставлення політиків Центральної Ради до армії докорінно змінилося у листопаді 1917 р., коли на зміну слабкому і поміркованому Тимчасовому уряду прийшли радикально налаштовані більшовики, чий авторитет у військових частинах був надзвичайно високим. Так, С.Петлюра, котрий відкрито заперечував необхідність регулярної армії, за допомогою сотника О.Удовиченка сформував Гайдамацький кіш Слобідської України, що складався з двох куренів і нараховував 300 солдатів [12]. Саме цей підрозділ у січні 1918 р. дозволив Центральній Раді придушити повстання робітників на заводі *“Арсенал”* і, таким чином, продовжити її політичне життя. У листопаді 1917 р. було остаточно сформовано також найбільш боєздатний підрозділ армії УНР - Курінь Січових стрільців, сформований з військовополонених українців-галичан [16]. Подолавши початковий період революційної анархії, Українські Січові Стрільці, очолювані старшинами Є.Коновальцем, А.Мельником, Р.Сушком, перетворилися на першорядну бойову одиницю, що захищала Центральну Раду навіть під час Гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. [17, с.92-95].

Лише поразка у війні з більшовиками змусила український уряд розпочати формування регулярних підрозділів. Однак ситуація вже не була повністю під їх контролем: Україна була окупована німецькою та австро-угорською арміями. Тому за основу нової армії було взято сформовану в австрійських та німецьких таборах з українських полонених Сірожупанну і Синьожупанну дивізії. Ці підрозділи виявилися дійсно вірними Центральній Раді, але перевірити їх боєздатність завадив переворот 29 квітня 1918 р. [18]. Тому можна вважати, що і ця спроба побудови власної армії Центральною Радою виявилася невдалою.

Таким чином, у мемуарній літературі було показано реальне ставлення української правлячої еліти до армії та військової справи. Недовіра до регулярного війська, що не відповідало ідеологічним концепціям; небажання конфліктувати з Тимчасовим урядом; відсутність чіткої програми формування власної армії та принципів її внутрішньої побудови - все це призвело до того, що з початком відкритої війни з більшовицькою Росією Українська Народна Республіка виявилася практично беззахисною.

1. Винниченко В. Відродження нації / В.Винниченко. - К.: Видавництво політичної літератури України, 1990 / репринтне відтворення 1920 р. - Ч.1. - 348 с.
2. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті - 1920 рр.) / М.Галаган. - К.: Темпора, 2006. - 656 с.
3. Чикаленко С. Уривок зі споминів за 1917 р. // Науковий збірник Української Вільної Академії Наук (1945-1950-1995). - Нью-Йорк, 1999.
4. Деникин А. Очерки русской смуты. Крушение власти и армии. Февраль-сентябрь 1917 / А.Деникин. - Минск: Харвест, 2002. - 464 с.
5. Скоропадский П. Спогади: кінець 1917 - грудень 1918 / П.Скоропадський. - К.-Філадельфія: Б.В., 1995. - 493 с.
6. Грушевський М. Спомини / М.Грушевський // Київ. - 1989. - №9. - С.114-157.
7. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / М.Омелянович-Павленко. - К.: Темпора, 2007. - 608 с.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки) / Д.Дорошенко. - К.: Темпора, 2007. - 632 с.
9. Середа М. Перші українські військові частини // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. - Львів, 1929. - С.45-51.
10. Сулківський Б. З історії формування Другого Січового Запоріжського корпусу // Табор. - Варшава, 1927. - №4. - С.71-86; Гнойовий І. Спомини про 19-й піший Український полк року 1917 // Табор. - Варшава, 1928. - №6. - С.49-62.; Корніїв В. Спогади про Українізацію 36-го пішого Орловського полку (Х корпусу російської армії) в році 1917 // За Державність. - Каліш, 1929. - Ч.І.
11. Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та у 1918 рр. // За державність. - Каліш, 1934. - Ч.4. - С.145-160.
12. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917-1918 роках // За Державність. - Варшава, 1935. - Ч.5. - С.137-157.
13. Винниченко В. Відродження нації / В.Винниченко. - К.: Видавництво політичної літератури України, 1990 / репринтне відтворення 1920 р. - Ч.2. - 328 с.
14. Юртик Г. Звенигородський кіш вільного козацтва // Літературно-науковий вістник. - Львів, 1922. - Кн.2.
15. Борис Р. Вільне козацтво. Ідея узброєного народу в 1917 р. на Україні // Студентський шлях. - Львів, 1934. - №7-8. - С.191-217; Водяний Я. Українське Вільне козацтво і його з'їзд в Чигирині З.Х. 1917 р. // Літопис Червоної калини. - Львів, 1930. - №10. - С.4.
16. Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917-1919) // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С.178-224
17. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського походу / В.Кучабський // Історія січових стрільців. - К.: Україна, 1992. - С.2-201.
18. Омельченко Т. Мої спогади про Синіх // За Державність. - Варшава, 1937. - Ч.7. - С.57-66; Бутович М. Зі споминів Сірожупанника // За Державність. - Варшава, 1938. - Ч.8. - С.9-17.
19. Янчевський М. Із спогадів // За Державність. - Каліш, 1931. - Ч.2. - С.142.

Пархоменко В.А. Военная политика Украинской Центральной Рады: глазами его современников

В статье на основании мемуарной литературы автор освещает политику Центральной Рады в военной сфере. Анализируются факторы, которые помешали УНР создать регулярную боеспособную армию.

Parkhomenko V.A. The military policy of the Ukrainian Central Rada: the eyes of her contemporaries

The article is based on the memoir literature by highlighting the policy of the Central Council in the military sphere. The factors which prevented the UPR create regular combat-ready army.

Отримано 27.03.2011

СТАРИКОВ Г.М.

ЧЕРНЕТКА ОДНІЄЇ ПРАЦІ ДМИТРА БАГАЛІЯ

На основі порівняння текстів чернетки та друкованого варіанту праці Д.І.Багалія показано намагання як автора, так і редактора О.П.Оглоблина пристосувати дослідження до вимог марксистської методології.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського зберігається кілька уривків чернеток праць Д.І.Багалія (1857-1932). Переважна їх більшість майже стовідсотково збігається з відповідними друкованими варіантами. Проте один з них таки привертає до себе увагу. Це фрагмент *“Нарисів української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної”* [1]. Для порівняння було взято видання цієї роботи у *“Вибраних працях”* Д.І.Багалія [2]. Аркуші чернетки співпадають зі сторінками 500-504.

Працюючи над доповненням та переробкою *“Історіографічного вступу”* до *“Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті”* (1928 р.), Д.І.Багалій суттєво збільшив обсяг дослідження, дещо змінив структуру, переглянув деякі висновки та формулювання. Так, у процесі роботи з’явилася нова монографія, яка через смерть історика лишилася незавершеною. Тим не менш, ВУАН вирішила її включити в якості ХІІІ тому до посмертного видання творів Д.І.Багалія [3]. Редакційну роботу мав здійснити О.П.Оглоблин. Для останнього підготовка до друку цієї праці носила характер не тільки данини пам’яті одному зі своїх учителів, а мала значення як один із засобів збереження своєї наукової кар’єри. На той час О.П.Оглоблин вже пережив арешт та приниження для нього *“дискусію”* з приводу відповідності його праць марксистській методології, неодноразово виступав із *“самокритичними”* доповідями. Як один з найближчих до Д.І.Багалія співробітників його установ, О.П.Оглоблин тепер мусив докласти зусиль, щоб науковий доробок вченого визнали радянським. Зарахування Д.І.Багалія до *“буржуазних націоналістів”* чи *“прихованих контрреволюціонерів”* автоматично стало б початком розкручування каральними органами чергової справи. Тому, крім суто наукової редакції, О.П.Оглоблину потрібно було внести і такі зміни, які б засвідчували непримиримі позицію Д.І.Багалія щодо *“буржуазної”* історіографії. Наведений нижче фрагмент якраз і демонструє зроблені редактором як наукові, так і ідеологічні правки. Однією з найбільш характерних стала заміна *“народницької ідеології”* на *“буржуазно-націоналістичну”* і зарахування до її представників В.Б.Антоновича та М.С.Грушевського. З одного боку, це мало засвідчити перетворення Д.І.Багалія на *“ідеологічного бійця”*, але, разом з тим, несло у собі і певну загрозу, оскільки вчений сам довгий час був носієм зазначеної ідеології та неодноразово підкреслював важливість доробку дореволюційної історіографії.

Слід також відмітити той факт, що Д.І.Багалій і сам намагався «притрусити марксизмом» свою працю, використовуючи терміни на зразок *“пролетарської частини козацтва”*. Але, як видно з уривку, вчений також послуговувався термінами *“Московищина”*, *“великоруси”* (виправлені О.П.Оглоблином на *“Росія”* та *“росіяни”*), все-таки залишаючись вірним українській дореволюційній історіографії, а марксизм сприймаючи більше як абстрактну теорію.

Оригінал*	Друкований варіант**
1. «Бесіди про часи козацькі» - це неофіційні лекції для гуртка слухачів, де він визначає основну, провідну ідею, в якій оформилося бачення народу в історичному процесі <i>Московици</i> , Польщі й України. (арк.1)	1. В «Бесідах про часи козацькі на Україні» - неофіційних лекціях для гуртка слухачів - Антонович визначає основну, провідну ідею, в якій оформилися бажання народу в історичному процесі <i>Росії</i> , Польщі й України. (стор.500)
2. У <i>великорусів</i> за таку провідну ідею, на його думку, є <i>держава</i> , на користь якої, вони зреклися своїх вільностей; у поляків - <i>демократичний аристократизм</i> (рівенство для всіх шляхтичів), в українців - <i>вічевий демократизм</i> із визнанням політичних прав для кожної особи. Але він в історії України ще не здійснювався. (арк.1)	2. У <i>росіян</i> за таку провідну ідею, на його думку, є <i>абсолютизм</i> - «принцип авторитету влади державної», на користь якої вони завсіди зрікалися усіх вільностей особистих; у поляків - « <i>принцип аристократизму</i> » (<i>аристократії демократичної</i>), в українців - « <i>принцип вічовий</i> », <i>принцип народного демократизму</i> із визнанням рівного права політичного для кожного члена суспільства. Але він в історії України ніколи цілком і вповні не здійснювався. (стор.500)
3. Надію покладав Антонович на відродження, але уявляв собі його в дуже обмеженій, майже етнографічній формі; ідею державности, що не була, як він гадав, природна для українців, він зовсім одкидав. Московська держава утворена великорусами, уявлялася йому в дуже одіозній формі. (арк.1)	
4. Російський національний тип був для нього носієм гнобительства української культури і він сам уникав постійно од її приман, будучи тут антиподом свого приятеля М.П.Драгоманова. (арк.2)	4. Російський національний тип був для нього носієм гнобительства української культури. (стор.500)

*ІР НБУВ, ф.І, спр.45055, арк.1-7.

**Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Багалій Д.І. Вибрані праці у 6 т. - Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України / упорядкув., вступ. ст., комент. В.В.Кравченка. - Х.: Золоті сторінки, 2001. - С.500-504.

5. <i>Великоруси</i> - прихильники природознавства і техніки, в публіцистиці їх дві манери: права і ліва, решта «авторитет і лайка» (Катков), друга - нігілізм - руйнування всіх логічних методів думання, вони все плондрують, нічого не даючи на місце зруйнованого і кінчаючи, як і перші лайкою. (арк.2)	5. <i>Росіяне</i> - прихильники природознавства і техніки, в публіцистиці їх дві манери: «манія авторитету» (Катков); друга - великоруський нігілізм - руйнування всіх логічних методів думання. Вони «все плондрують та руйнують, нічого не даючи на місце поруйнованого і, як і перші, кінчають лайкою. (стор.500)
6. З боку історичного висловлений тут погляд на походження українського козацтва не спирався на видані ним акти, але для висвітлення його ідеології він має велике значіння; в основу українського історичного процесу тут покладена община, громада, як це ми побачимо пізніше і у Драгоманова, та община, яку Іванишев відкрив у той час в своїй розвідці про копні суди, скориставшись даними того самого Київського Центрального Архіва, яким користувався і В.Б.Антонович, а <i>Іванишев в свою чергу українськими матеріалами підтримував російських слов'янофілів.</i> (арк.4)	6. Аджеж з боку історичного висловлений тут погляд на походження українського козацтва не спирався на видані ним акти; але для висвітлення ідеології Антоновича ця праця має велике значіння. В основу українського історичного процесу тут покладена община, громада, як це ми побачимо пізніше, у Драгоманова; та община, яку Іванишев відкрив у той час в своїй розвідці про копні суди, скористувавшись даними того самого Київського центрального архіва, яким користувався і Антонович. (стор.501-502)
7. Це <i>народницька</i> ідеологія, в основі якої лежить хибна думка про те, що народ є безкласова чи надкласова організація...(арк.6)	7. Це <i>буржуазно-націоналістична</i> ідеологія, в основі якої лежить хибна думка про те, що народ є безкласова чи надкласова організація. (стор.503)
8. Навпаки, як ми знаємо, Б.Хмельницький використав сили <i>пролетарської частини козацтва</i> і поспільства, але як раз не поділився з ними наслідками успішного повстання... (арк.7)	8. Навпаки, як ми знаємо, Б.Хмельницький використав сили повсталого поспільства, міського плебсу й <i>козацької черні</i>, але як раз не поділився з ними наслідками успішного повстання... (стор.503)

9. Очевидно, що з такого погляду не можна приєднатися до керівників народницької ідеології, коли вони визнають Б.Хмельницького «великою людиною». (арк.7)	9. Очевидно, що не можна погодитися з Антоновичем і Грушевським, коли вони визнають Б.Хмельницького за «великого діяча» (стор.504)
10. Назвавши його [Мазепу] патріотом, що дбав про незалежність країни, він далі говорить, що прямує до цієї мети, він помилився шляхом і він цілком не вважає...[речення обривається; арк.7]	10. Назвавши Мазепу «дуже щирим і гарячим патріотом», що завжди дбав про «повну автономію свого краю», Антонович далі говорить, що, «прямує до неї, він помилився шляхом». (стор.504)

1. ІР НБУВ, ф.І, спр.45055, арк.1-7.

2. Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Багалій Д.І. Вибрані праці у 6 т. - Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. / упорядкув., вступ. ст., комент. В.В.Кравченка. - Х.: Золоті сторінки, 2001. - С.335-574.

3. Детальніше про цю працю див. у передмові В.В.Кравченка до видання - С.23-27, а також Кіржаєв С.М. З наукової спадщини академіка Багалія // Архіви України. - 1993. - №1-3. - С.54-56.

Стариков Г.Н. Черновик одной работы Дмитрия Багаля

На основе сравнения черновика и печатного варианта труда Д.И.Багаля показана попытка как автора, так и редактора А.П.Оглоблина приспособить исследование к требованиям марксистской методологии.

Starikov G.M. Draft of a paper by Dmitry Bagaley

Based on comparison draft and printed version of the work of D.I.Bahalii shows an attempt to both the author and editor of A.P.Ohloblyn adapt research to the requirements of Marxist methodology.

Отримано 24.03.2011

БАЖАН О.Г.

СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ БІОГРАФІЇ ПЕТРА ШЕЛЕСТА

Публікуються документи, які містять опис трудової діяльності та оцінку професійних якостей відомого українського партійного та громадського діяча Петра Шелеста.

Існуючі на сьогодні наукові публікації про відомого партійного та громадського діяча Петра Юхимовича Шелеста у переважній більшості присвячені хронологічному періоду з 1963 до 1972 р., коли український політик очолював політбюро ЦК КПУ¹. Менше уваги дослідники звертають на часи юності, перші кроки трудової діяльності, початковий період політичної кар'єри П.Шелеста. Досліджуючи постать Петра Шелеста у контексті політичної історії України ХХ століття, історики, як правило, спираються на його власні спогади і щоденникові записи, а також інтерв'ю з особами, які близько знали чи співпрацювали з лідером республіканської партійної організації на завершальному періоді деєталінізації та у постхрущовський період. Документи з Центрального державного архіву громадських об'єднань України (автобіографія, характеристики), на нашу думку, значно доповнюють наші знання про дитинство та молодість, розширюють інформацію про перебування П.Шелеста на посадах директора Київського авіаційного заводу, другого секретаря Київського міськкому КПУ, його діяльність в якості першого секретаря Київського обкому КПУ.

¹Шаповал Ю.І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Український історичний журнал. - 2008. - №3. - С.134-149; Яремчук В.П. Історична наука в УРСР у "добу Шелеста" // Український історичний журнал. - 2008. - №3. - С.149-162; Саган О. Петро Юхимович Шелест: міфи та реальність. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.pseudology.org.

№1

Партійна характеристика на директора Київського авіаційного заводу №473 Петра Шелеста

18 листопада 1952 р.

Тов. ШЕЛЕСТ Петр Ефимович, 1908 года рождения, член КПСС с 1928 года, по специальности инженер-механик.

С 1935 года по окончанию института тов. ШЕЛЕСТ, работая на руководящей хозяйственной и партийной работе, самоотверженно выполнял возлагаемые на него задачи. До перевода его в г. Киев т. ШЕЛЕСТ работал в г. Ленинграде Директором завода МАП.

Будучи назначен Министерством Авиационной Промышленности Директором завода №473, с полной энергией и настойчивостью взялся за порученное дело и вывел завод из прорыва в число передовых предприятий города. Заводу не однократно присуждалось переходящее Красное Знамя Горкома, КПУ и Горисполкома, а также Райкома и Райисполкома.

Отдавая все силы и опыт, тов. ШЕЛЕСТ за несколько месяцев сумел выправить работу на заводе, и, начиная с августа 1950 года, завод из месяца в месяц выполняет и перевыполняет государственное задание.

Тов. ШЕЛЕСТ свой богатый опыт руководящей работы сочетал с разрешением ряда сложнейших технических вопросов.

За период пребывания на заводе им проведена большая работа по организации серийного производства изделия АН-2 и модификации этого изделия.

Его умелая требовательность к себе и своим подчиненным спаяла крепкий коллектив на заводе, борющийся за выполнение производственной программы. Среди коллектива завода пользуется заслуженным авторитетом.

Тов. ШЕЛЕСТ является депутатом Городского Совета трудящихся, членом Бюро Горкома и членом Пленума Райкома КПУ, членом бюро партийной организации завода. Принимает активное участие в политической жизни завода, района и города. Руководит семинаром экономики промышленности СССР.

Политически грамотный, идеологически выдержан, предан великому делу партии ЛЕНИНА-СТАЛИНА.

СЕКРЕТАРЬ ПАРТБЮРО
ЗАВОДА №473

КАШИН

ЦДАГО України, ф.1, оп.62, спр.2033, арк.125. Оригінал.

№2

Автобіографія другого секретаря Київського міськкому КПУ Петра Шелеста

22 лютого 1954 року

Родился в семье крестьянина бедняка, с.Андреевки Балаклеевского района Харьковской области в 1908 г. До 1921 г. занимался в сельской трехклассной школе, которую и окончил. С 1921 г. пошел работать по найму. Работал батраком в кулацком хозяйстве с.Петровское Балаклеевского района Харьковской области. Затем с/х рабочим совхоз “Ульяновка” Полтавской области. С 1923 по 1927 г. работал на железной дороге ст. Основа-Жихор г.Харьков, ремонтным рабочим, слесарем на Харьковском паровозоремонтном заводе. В комсомол вступил в 1923 году, с первых дней принимал в комсомольской работе активное участие. В 1927 году комсомольской организацией был направлен на учебу в Изюмскую Совпартшколу. После окончания Совпартшколы работал секретарем райкома комсомола с. Боровая Харьковской области. В члены КПСС вступил в апреле месяце 1928 года, в этом же году Изюмским окржкомом КПУ был направлен на учебу в г.Харьков в Совпартшколу II ст. им. Артема, в школе избирался членом партийного и комсомольского комитетов. В 1929 г. с разрешения партийной организации перешел в технический ВУЗ, где занимался до 1932 г. Будучи в институте принимал активное участие в общественной жизни института, был избран членом партийного Комитета института, секретарем комитета ВЛКСМ института и последнее время работал Председателем Исполбюро Института. В 1923 г. был переведен в г.Мариуполь на завод Ильича, где работал до 1936 года в качестве сменного инженера, зам. нач. цеха и нач. цеха. Там же без отрыва от производства защитил диплом и получил звание инженера - механ. - металлурга в 1935 г. С 1936 по 1937 г. был в рядах Красной Армии в танковых частях в качестве курсанта одногодичника. После окончания срока службы возвратился в г.Харьков и поступил работать на Харьковский завод “Серп и молот” в качестве начальника цеха, затем - начальник производства завода и главный инженер завода, где работал до 1940 г. В 1940 году был избран секретарем Харьковского горкома КПУ по оборонной промышленности, где работал до 1941 г. по день эвакуации г. Харкова. По решению вышестоящих партийных организаций был направлен в г.Челябинск.

С 1941 г. декабрь месяц по апрель 1942 работал зав. отделом оборонной промышленности Челябинского обкома КПСС. С 1942 по 1943 г. (сентябрь месяц)

роботал в ЦК КПСС в качестве инструктора. В сентябре месяце 1943 г. решением Оргбюро ЦК был направлен в г.Саратов в качестве парторга ЦК на завод №306 МАП, где работал до 1945 г. В 1945 г. был утвержден зам. секретаря Саратовского обкома КПСС по авиационной промышленности. После ликвидации авиационного отдела решением Оргбюро ЦК был назначен парторгом ЦК на заводе №292 МАП и трижды избирался секретарем парткома завода. Работая в г.Саратове, был избран членом пленума обкома и горкома КПСС, членом бюро Сталинского райкома, депутатом городского Совета. С 1948 г., август месяц по май 1950 г., работал в г.Ленинграде в качестве директора завода №272 МАП. Был избран членом пленума Ждановского райкома партии. В 1950, май месяц, был назначен директором завода №473 МАП г.Киев, где работал до 20 февраля 1954 г. В г.Киеве избирался членом бюро горкома партии, членом райкома, депутатом городского и областного Советов. Член пленума обкома КПУ. В январе 1950 г. избран вторым секретарем Киевского горкома КПУ. Награжден орденом "Красной звезды" и медалями. На иждивении имею жену, двух сыновей и мать старуху.

Родственников и близких знакомых репрессированных и заграницей нет.

Шелест (подпись)

ЦДАГО України, ф.1, оп.62, спр.2033, арк.123-124. Оригінал. Рукопис.

№3

Характеристика на другого секретаря Київського міськкому КПУ Петра Шелеста

Не пізніше 30 березня 1954 р.

Тов. ШЕЛЕСТ П.Ю. 1908 року народження, українець, робітник, член КППС з 1928 року, партквиток №2270203, освіта вища, закінчив Маріупольський металургійний інститут в 1935 році. За фахом інженер-механік.

Трудову діяльність почав в 1921 році наймитом в куркульському господарстві в селі Петровське, Харківської області. Після закінчення вищого учбового закладу працював за фахом на заводах в містах Маріуполі і Харкові.

В 1940 році був висунутий на партійну роботу - секретарем Харківського міськкому КП України.

Під час Великої Вітчизняної війни працював завідувачим відділом оборонної промисловості Челябінського обкому КППС та інструктором ЦК КППС.

З 1948 року працює на господарчій роботі, спочатку директором заводу №272 в м.Ленінграді, а з 1950 року директором Київського заводу №473 Міністерства авіаційної промисловості СРСР.

За час роботи на заводі тов. ШЕЛЕСТ П.Ю. проявив себе енергійним і технічно-досвідченим керівником підприємства. Добився систематичного і ритмічного виконання і перевиконання державного плану.

Завод №473 на протязі 1951-1953 років займає перші місця в соціалістичному змаганні і серед міста Києва, а також підприємств авіаційної промисловості СРСР.

Тов. ШЕЛЕСТ П.Ю. приймає активну участь в партійному житті міста. Неодноразово обирався на Київській міській партійній конференції членом міськкому, а на пленумі членом бюро Київського міськкому КП України.

На XV Київській міській партійній конференції т. ШЕЛЕСТ П.Ю. знову обраний членом міськкому партії, а на пленумі другим секретарем Київського міськкому КП України.

Дисциплінований, витриманий, користується авторитетом серед трудящих міста Києва.

Київський Обком КП України рекомендує т. ШЕЛЕСТА Петра Юхимовича другим секретарем Київського міськкому КП України.

СЕКРЕТАР КИЇВСЬКОГО
ОБКОМУ КП УКРАЇНИ

Онищенко

ЦДАГО України, ф.1, оп.62, спр.2033, арк.135-136. Оригінал.

№4

Характеристика на першого секретаря Київського обкому КПУ Петра Шелеста

17 липня 1961 р.

Тов. Шелест Петр Ефимович, 1908 года рождения, украинец, член КПСС с 1928 года, образование высшее - в 1935 году окончил Мариупольский металлургический институт, по специальности инженер-механик.

Имеет большой опыт руководящей хозяйственной и партийной работы. После окончания учебы работал сменным инженером, заместителем начальника и начальника цеха, секретарем Харьковского горкома партии, заведующим отделом оборонной промышленности Челябинского обкома партии, инструктором ЦК КПСС, заместителем секретаря Саратовского горкома и Киевского обкома партии.

В феврале 1957 года тов. Шелест П.Е. был избран первым секретарем Киевского обкома КП Украины, где работает по настоящее время. На руководящей работе проявил себя способным организатором, инициативным и дисциплинированным работником, хорошо знающим промышленное производство. Постоянно работает над повышением своих знаний, уделяет большое внимание изучению и внедрению передового опыта в промышленное и сельскохозяйственное производство. Выступает с лекциями и докладами перед трудящимися, пользуется авторитетом среди партийного актива области и республики, является кандидатом в члены Президиума ЦК КП Украины, депутатом Верховного Совета СССР и депутатом Верховного Совета Украинской ССР.

ЦК КП Украины просит ЦК КПСС утвердить тов. Шелеста П.Е. первым секретарем Киевского обкома КП Украины.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП УКРАИНЫ

Н. ПОДГОРНЫЙ

ЦДАГО України, ф.1, оп.62, спр.2033, арк.151. Оригінал.

Бажан О.Г. Страницы политической биографии Петра Шелеста

Публикуются документы, которые содержат описание трудовой деятельности и оценку профессиональных качеств известного украинского партийного и общественного деятеля Петра Шелеста.

Bazhan O.G. From the Petro Shelest Political Biography

This is a publication of the documents reflecting professional activities of Petro Shelest, famous Ukrainian political and public figure.

Отримано 25.04.2011

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПОТАПЕНКО С.П.

**ДО ІСТОРІЇ КАНЦЕЛЯРІЙ СЛОБОЖАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ ст.
(про канцеляристів і їхні долі після 1765 р.)**

У статті прослідковано долі штатних канцеляристів колишніх слобідських полкових канцелярій після скасування у 1765 р. полково-сотенного устрою Слобожанщини. З'ясовано, що "старші" канцеляристи виходили у відставку з чинами полкових старшин і сотників, що відкривало перед ними деякі перспективи дворянства. Решта канцеляристів продовжували службу в новостворених губернській і провінційних канцеляріях, що давало їм можливість уникнути сплати подушного і зробити кар'єру.

У попередніх публікаціях ми уже неодноразово зачіпали питання про штат та особливості функціонування канцелярій Слобідської України в період ліквідації полково-сотенного устрою краю [8-12]. Досліджуючи персональний склад службовців цих установ, ми намагалися зосередити увагу на біографічному та просопографічному аспектах проблеми і на тому, яким чином адміністративні зміни середини 1760-х років вплинули на соціальні позиції цих осіб. Документи, які були виявлені упродовж останніх двох років, дозволяють дізнатися більше про окремих "персонажів" цих статей, зокрема про їхнє походження і подальшу долю. Тому нижче хотілося б поділитися цією новою інформацією і водночас підтвердити чи відкоригувати попередні висновки.

Нагадаємо, що в останні роки існування козацького устрою Слобожанщини у краї діяли Бригадна канцелярія Слобідських полків, Ізюмська, Острогозька, Охтирська, Сумська і Харківська полкові канцелярії та сотенні правління. Наприкінці 1764 р. місцевий козацький устрій було ліквідовано. З осені 1765 р. почали діяти загальноімперські адміністративні установи: Слобідсько-Українська губернська канцелярія, Ізюмська, Острогозька, Охтирська і Сумська провінційні канцелярії та комісарські правління. Слобідсько-Українську губернську канцелярію було створено на базі колишньої Харківської полкової канцелярії, а решту полкових канцелярій перетворено на відповідні провінційні канцелярії. Спадкоємцями сотенних правлень стали комісарські. На перших порах новостворені установи успадкували від своїх попередниць приміщення, архіви, печатки й частково персонал службовців на середньому та нижчому його рівнях [9].

Як було з'ясовано, в останні роки існування слобідських полкових канцелярій штат кожної з них складався з трьох канцеляристів ("понад комплект" могли працювати ще кілька) [11, с. 75]. Основну частину канцелярського персоналу полкових канцелярій (канцеляристів, канцелярських писарів і писців) становили вихідці з нестаршинського (найчастіше - козацького) середовища [11, с. 73-74, 77-79]. Канцелярська служба відкривала перед ними можливості кар'єрного просування і навіть досягнення високих полкових урядів. Нам не вдалося відшукати відомості про персональний склад канцеляристів усіх полкових канцелярій за 1765 р., але маємо такі документи за 1762 р. і 1764 р.* Від цих переліків будемо відштовхуватися нижче.

Тож, у 1762 р. штатними канцеляристами Харківської полкової канцелярії служили: 35-річний Семен Степанович Шафоростов (Шафоройстов), 33-річний Дмитро Венецький та 28-річний Іван Якович Пашенко (Пашенков) [11, с. 84].

“Старший” канцелярист Семен Шафоростов був сином капрала ландміліцького Слобідського полку, де сам розпочинав службу солдатом у 1744 р. [14, арк.29зв]. Через три роки його було призначено ротним писарем, а ще через два, згідно з указом Військової колегії, переведено копійстом (найнижча канцелярська посада) до Харківської полкової канцелярії. У 1751 р. він здобув посаду підканцеляриста, а в 1752 р. - канцеляриста цієї установи. У січні 1763 р. Семен Степанович звертався до виконуючого обов’язки слобідського бригадира охтирського полковника Михайла Боярського з проханням про надання йому уряду мерех’янського сотника Харківського полку, що звільнився зі смертю тамтешнього сотника Григорія Ровнена [20, арк.75-75зв]. Семен Шафоростов скаржився на те, що попри відповідне його звернення безпосередньо до Харківської полкової канцелярії, остання подала до затвердження командуванню на цей уряд підпрапорного Олександра Щербину. Однак цю справу все одно було вирішено на користь підпрапорного [2, с.255].

Незабаром Семен Шафоростов вийшов у відставку ротмістром [14, арк.29зв]. А цей чин уже давав йому формальну можливість долучитися до старшинської верстви (а в перспективі - до дворянства). Як наслідок, його разом із племінником Тимофієм Петровичем було записано до “Відомостей про старшин та їхніх дітей” Вільшанського комісарства Харківської провінції у листопаді 1766 р. (щоправда, за третьою “формою”, тобто як старшину, який досяг цього звання завдяки власній службі) [14], а також - до списку “дворян” Вільшанського комісарства, складеного у 1766 р. для Комісії Нового Уложення, де за ним зазначено 11 підданих [5, с.329]. На кінець 1770-х років Семен Степанович володів хутором Тросним з 24 підданими у Липецькому комісарстві Харківського намісництва [23, с.145].

У 1764 р. припинив службу з чином відставного сотника колега Семена Шафоростова Іван Пашенко [14, арк.87]. 4 грудня 1765 р. рішенням Слобідсько-Української губернської канцелярії його було призначено депутатом у Мерех’янське комісарство, де він мешкав. Івана Пашенка також було записано до “Відомостей про старшин та їхніх дітей” у листопаді 1766 р. по Мерех’янському комісарству, але за першою “формою” як нащадка старшинського роду [14]. За переказом пращів Івана Пашенка ніби-то був “из польского шляхетства в Харьковском казацком полку действительным казаком”. Дійсно, у другій половині XVII ст. (1684 р.) був відомий канцелярист і харківський полковий писар Іван Пашенко [4, с.66]. А от у переписі Харківського полку 1666 р. серед козаків нікого з прізвищем “Пашенко” немає [24, с.145-171]; натомість, у цьому документі згадано Івана Пашенка серед селян (“пашенных мужиков”) с.Липці поблизу Харкова [24, с.144]. Перепис 1667 р. фіксує козака Василя Пашенка, “на мерину, бою у нег[о] - тищаль”, в сотні Костя Федова [7, с.29]. За інформацією “Экономических примечаний на Харьковский уезд” 1782 р. “подпорутчица” Марія Григорівна Пашенкова володіла хутором Божковим з 18 підданими поблизу Мерехи [23, с.130].

Про долю другого штатного канцеляриста колишньої Харківської полкової канцелярії Дмитра Венецького поки що нічого не відомо. У цій установі він працював з 1744 р., зокрема штатним канцеляристом з 1761 р. [11, с.84] Можемо припустити, що Дмитро був родичем вихідця з козацтва сотника Острогозького полку Дмитра Антоновича Вінецького (Венецького) [2, с.62, 169, 428].

В Острогозькій полковій канцелярії на 1764 р. штатними канцеляристами значилися: Федір Маркович Колтунов, Митрофан Путилин, Іван Петрович Чеботаревський [21, арк.188-188зв].

Доля “старшого” штатного канцеляриста вихідця з козацтва Федора Колтунова склалася подібно до Семена Шафоройстова. На початок 1767 р. бачимо його відставним ротмістром, тоді він мав близько 35 років [2, с.430]. При ньому був 3-річний син Федір [2]. Щоправда, питання про свою відставку Федір Маркович піднімав ще 1764 р., про що збереглася його чолобитна [12, с.290-291]. З цього документа дізнаємося, що в 1751 р. він розпочав службу козаком Острогозького полку, але в дійсності служив писарчуком у Бригадній канцелярії Слобідських полків і в Острогозькій полковій канцелярії. У 1757 р. його було призначено канцелярським писцем, а пізніше - канцеляристом полкової канцелярії. У 1763 р. він одержав атестат на посаду молодшого полкового писаря [12].

У 1766 р. Федір Маркович не лише у якості відставного ротмістра підписав “наказ” *“острогжских дворян и владельцев”* до Комісії Нового Уложення [1, с.286], але й особисто написав чолобитну “Б” цього “наказу” [1, с.289]. У цьому документі зокрема містилася подяка острогжських старшин за *“восстановление”* їх з реформою 1765 р. *“из козацкого слободских полков безгласно закостенелого начальства на нынешней изящный степень”* і прохання про *“переименование козацких их старшинских армейскими чинами для числения потомков их при вступлении в службу не стршинскими уже, но афицерскими детьми”* [1, с.288-289]. Федора Колтунова було записано і до списку “дворян” Острогозької провінції, які мешкали в м.Острогозьк, укладеного для Комісії Нового Уложення [5, с.339] та до *“Відомостей про старшин та їхніх дітей”* Острогозької провінції за третьою *“формою”* лютого 1767 р. [2, с.430].

Колега Федора Марковича Митрофан Путилин після 1765 р. обрав для себе шлях подальшої цивільної служби на аналогічній посаді в Острогозькій провінційній канцелярії [16, арк.1]. Певний час він виконував обов’язки реєстратора цієї установи [14, арк.39]. Щоправда, ще раніше місцева полкова адміністрація характеризувала його далеко не з кращого боку: *“За неприличные грубые ответы по разбирательству в неправом завладении подворка штрафован посажением на цеп, тож за леность и за неоднократное упрямство в повышению недостойн”* [21, арк.188зв].

У тій же Острогозькій провінційній канцелярії продовжив службу ще один колега Федора Марковича канцелярист Іван Петрович Чеботаревський (на початок 1767 р. він мав 25 років) [2, с.434]. Іван Чеботаревський був представником типової *“канцелярської родини”*. Його батько Петро Ілліч, син козака, з 1731 р. був на канцелярській службі в тій же Острогозькій полковій канцелярії, де дослужився до канцеляриста. У 1761 р. він пішов у відставку сотником. Окрім середнього сина Івана, два інші сини Петра Ілліча - старший Федір і молодший Ілля - також обрали канцелярський фах: перший у другій половині 1760-х років служив писарем у Калитвянському комісарстві Острогозької провінції (а значить, перед тим міг бути сотенним писарем Калитвянської сотні), а другий - *“капеистом у колонистов”* (можливо, мова йде про Слов’яносербію) [2]. Петра Ілліча було записано до списку “дворян” Острогозької провінції, які мешкали в м.Острогозьк, укладеного для Комісії Нового Уложення [5, с.339] та разом із синами - до *“Відомостей про старшин та їхніх дітей”* Острогозької провінції за третьою *“формою”* лютого 1767 р. [2, с.434].

На 1764 р. в Ізюмській полковій канцелярії штатними канцеляристами служили: 38-річний Михайло Оружинський, 31-річний Максим Таранухин та 29-річний Андрій Голіков [21, арк.152зв-153].

Вихідець з козацької родини Михайло Оружинський розпочав службу в 1742 р., а у 1756 р. його було призначено канцеляристом [11, с.89]. У 1765 р. він вийшов у

відставку і як відставний сотник підписав “наказ” “изюмских офицеров, старшин и владельцев” до Комісії Нового Уложення [1, с.304, 307]** та був записаний до списку “дворян” Ізюмської провінції для Комісії Нового Уложення 1766 р. [5, с.331].

Зі справи 1767 р. з фонду Ізюмської провінційної канцелярії про канцелярський персонал цієї установи [13]*** дізнаємося, що штатними канцеляристами установи на той час служили Максим Таранухин, Григорій Міщенко (Міщенков) і Павло Жуков [13, арк.3, 5а, 6, 7].

Як бачимо, Максим Таранухин продовжив цивільну службу. Можливо, не останню роль у цьому, окрім його власних заслуг, зіграли і родинні зв'язки. Справа в тому, що останнім молодшим полковим писарем Ізюмського козацького полку був вихідець з козацтва Яків Іванович Таранухін [14, арк.86зв; 2, с.217]. У 1766-1767 рр. він виконував обов'язки ізюмського провінційного секретаря [14, арк.86зв; 5, с.331]. Можемо припустити, що Яків і Максим були братами (перший народився близько 1722 р., а другий - 1733 р.) [21, арк.147зв, 153], адже подібні випадки серед канцеляристів траплялися (як-от, брати острогозькі полкові писарі Іван і Федір Павловичі Тимошенки) [11, с.73]. Старший син самого Якова Івановича Іван також починав у 1762 р. канцелярським писцем Ізюмської полкової канцелярії, а зі скасуванням полково-сотенного устрою служив квартирмейстром в Ізюмському гусарському полку [11, с.92; 14, арк.86зв].

Про попередню кар'єру Григорія Міщенка невідомо нічого. А от Павла Жукова було призначено у штат з понадкомплектних канцеляристів десь на початку 1767 р. на вакантне місце невдовзі перед тим померлого Тимофія Пирятинського [13, арк.7; 14, арк.16]. Останній був колишнім штатним канцелярським писарем Ізюмської полкової канцелярії [11, с.91].

Викликає подив, що колишній третій штатний канцелярист Ізюмської полкової канцелярії Андрій Голіков продовжив службу в Ізюмській провінційній канцелярії на значно нижчій посаді - копійстом [16, арк.7]. І це попри його загальний 15-річний канцелярський стаж [11, с.90].

В Охтирській полковій канцелярії у 1764 р. штатними канцеляристами служили: 30-річний Петро Петрович Перебийніс (Перебийносов), 23-річний Андрій Петрович Кардашевський та 28-річний Василь Коноплянин [21, арк.15].

Петро Перебийніс після 1765 р. обрав для себе шлях цивільної служби. Він був вихідцем з козацького середовища: у Котелевській сотні Охтирського полку в першій половині 1760-х років служив козак Тихін Перебийніс, можливо, брат Петра Петровича [19, арк.9]. Петро Перебийніс службу розпочав у 1744 р., а канцелярську посаду здобув у 1750 р. [21, арк.15]. У списку “дворян” Охтирської провінції м.Охтирка для Комісії Нового Уложення його записано провінційним реєстратором на посаді протоколіста і за ним - 27 підданих [5, с.333]. На документах Охтирської провінційної канцелярії кінця 1770-х років бачимо його підпис як секретаря [17, арк. 7, 8]. На початку 1780-х років Петро Петрович служив протоколістом у тій же установі. У цей час він одноосібно володів “пустою” Шаліївською та разом із Охтирським Троїцьким монастирем - “пустою” Шандибівською під Охтиркою [22, с.101, 110]. Очевидно, його син - охтирський провінційний реєстратор Яків Петрович Перебийносов - разом із відставним губернським протоколістом Петром Якимовичем Кардашевським мали у власності “пустош” Рівну [22, с.26].

До слова, згаданий щойно Петро Кардашевський, очевидно був сином підпрапорного Сумського полку Якіма Кардашевського [2, с.52, 211]. У нез'ясованих поки що родинних стосунках з цими особами, вочевидь перебував і відставний

поручик Семен Семенович Кардашев - протягом 1746-1753 рр. канцелярський писар Сумської полкової канцелярії [2, с.352]. Його батько Семен, "із старшинських дітей", ще раніше служив у цій установі полковим писарем [2].

Загалом кілька поколінь Кардашевських (Кардашів) присвячували себе канцелярській справі. Так, останній старший полковий писар Охтирського полку Петро Кардашевський був на канцелярській службі з 1722 р., спершу канцелярським писцем, потім канцеляристом, а з 1747 р. - полковим писарем [2, с.265]. Після ліквідації козацького устрою Слобожанщини він деякий час виконував обов'язки комісара Охтирського комісарства Слобідсько-Української губернії [1, с.284; 2, с.306; 5, с.333]. За ним у списку "дворян" Охтирської провінції до Комісії Нового Уложення записано 18 підданих [5, с.333].

Двоє середніх синів Петра Кардашевського - Григорій та згаданий вище Андрій - пішли його слідами. Григорій, який народився у другій половині 1730-х років, з 1766 р. служив полковим писарем в Охтирському гусарському полку [2, с.306]. Андрій же з 1 жовтня 1765 р. обіймав аналогічну посаду в Ізюмському гусарському полку, хоча вже тоді був атестований на полкового комісара [18, арк.11зв-12]. Перед цим, з 1759 р. Андрій служив штатним канцеляристом Охтирської полкової канцелярії [21, арк.15].

Третій штатний канцелярист колишньої Охтирської полкової канцелярії Василь Коноплян після 1765 р. також продовжив цивільну службу на посаді реєстратора Охтирської провінційної канцелярії [15, арк.2зв; 16, арк.5].

У документах 1766-1767 рр. зустрічаємо ім'я ще одного канцеляриста Охтирської провінційної канцелярії Івана Савченка (Савченкова) [14, арк.15]. Однак до службовців відповідної колишньої полкової канцелярії він не належав. Імовірно, він був козацьким сином: у списку козаків Охтирського полку 1764 р. зустрічаємо чотирьох козаків з таким прізвищем (Сава - у першій Охтирській полковій, Олексій - у Колонтаївській, Самійло - в Мурахівській, Касян - у Кирилівській, Кіндрат - у Білчанській сотнях) [19, арк.2а, 11, 16, 20зв, 23], а крім того, осавулом Мурахівської сотні був Радіон "Саченков" [19, арк.15зв].

У 1764 р. штатними канцеляристами Сумської полкової канцелярії значилися аж шість осіб: 43-річний Тимофій Крупников, 32-річний Петро Лесевич, 38-річний Григорій Христенков, 33-річний Іван Пономарев, 38-річний Трохим Нестеров і 32-річний Василь Надточіїв [2, с.160].

Про долю цих осіб після 1765 р. відомо небагато. У Сумській провінційній канцелярії на тій же посаді продовжив службу Василь Надточіїв [2, с.370-371]. На 1779 р. він мав посаду провінційного секретаря і поблизу села Баранівського Сумського комісарства "в лузі" йому належали 4 піддані [6, с.154]. У вихідній документації Сумської провінційної канцелярії за 1765-1767 рр. зустрічаємо підпис канцеляриста Петра Христенкова, який служив у колишній Сумській полковій канцелярії понадштатним канцеляристом з 1760 р. (на 1764 р. він мав 26 років і, очевидно, був молодшим братом Григорія Христенка) [2, с.155-156, 161, 302, 364; 14, арк.17; 16, арк. 6].

* * *

Наша спроба перевірити перший склад дворянства Харківського намісництва, записаного до Родословної книги у 1786 р. [3, с.199-206], на предмет виявлення когось із згаданих вище осіб дала наступні результати. Нікого з тих, хто мав найліпші шанси потрапити до заповітного привілейованого списку - Семена Шафоростова, Федора Колтунова чи Михайла Оружинського (оскільки вони були відставними старшинами) - відшукати не вдалося. Можливо, їх чи їхніх нащадків було унесено пізніше. Але не виключено, що попри непогані стартові можливості дворянство так і

залишилося для них недосяжним. Натомість Петра Лесевича з братом Федором (першого - в чині колезького секретаря, а другого - в чині колезького реєстратора) було записано до 2-ої частини Родовідної книги [3, с.203]. До тієї ж частини, очевидно, в чині поручика було записано Івана Яковича Таранухіна [3, с.206].

* * *

Таким чином, підтвердилися наші попередні висновки про те, що канцелярський персонал Слобідсько-Української губернської, Ізюмської, Острогозької, Охтирської та Сумської провінційних канцелярій у перші роки існування цих установ у великій мірі був сформований зі службовців відповідних полкових канцелярій. Очевидно, такий перебіг подій був на руку і самим службовцям, і владі в особі губернатора Євдокима Щербініна та провінційних воєвод: перші одержували жалування і можливості кар'єрного росту по лінії цивільної служби, а другі - вишколений персонал. Слід зауважити, що більшість "нижчих" канцелярських службовців становили вихідці з козацтва. Очевидно, цивільна служба становила для них ще і спосіб уникнути зарахування до стану військових обивателів та накладеного на нього з 1765 р. обов'язку сплачувати подушне. У виграшному становищі опинилися "старші" канцеляристи, адже їм при відставці надавали чини полкових старшин і сотників. Це, по-перше, автоматично звільняло їх та їхні родини від сплати подушного, а, по-друге, відкривало хоча й досить примарні, але перспективи отримання дворянства.

**Харківська полкова канцелярія* - "Ведомость коликое число в Харьковском полку состоит н[ы]не при полковой канцелярии канцеляристов, канцелярских писарей в штате и сверх штата, також и для писма писцов, и сколько у них мужеска полу детей, братьев и родственников, и с каких кто чинов в те должности определены, с показанием им лет и ис тех их братьев и родственников доходят ли в казну какия денежныя подати или от того исключены и по какому указом. Сентября дня 1762 году" [11, с.83-87]; *Острогозька полкова канцелярія* - "Щорічний список" Острогозького полку 1764 р. [21, арк.188-188 зв]; *Ізюмська полкова канцелярія* - "Щорічний список" Ізюмського полку 1764 р. [21, арк.152 зв-153]; *Охтирська полкова канцелярія* - "Щорічний список" Охтирського полку 1764 р. [21, арк.15]; *Сумська полкова канцелярія* - "Щорічний список" Сумського полку 1764 р. [2, с.160-161].

**Цей "наказ" містив цікаве прохання закріпити спеціальним імператорським указом положення про те, щоб "в провинциальные воеводские товарищи, секретари и комиссары определить с таковых настояще с пожалованием чинов и впредь о неопределении из посторонних, а о бытии в тех и других чинах [...] из здешних в отставке находящихся штап-, обер-афицеров и старшин [...], дабы оные, ведая состояние и свойство здешнего народа, в случае нужды за их обстоовать могли" [1, с.311].

***Оригінальна назва справи: "Дело об определении в Изюмскую провинциальную канцелярию и в камисарства в приказные служители обывателей и о увольнении их в отставку 1767 году мая 16 дня на 45 листах" [13].

1. Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитные от дворян Слободской Украинской губернии // Сборник Императорского Русского исторического общества. - 1889. - Т.68. - С.249-324.

2. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшин 60-х рр. XVIII ст. / Передм., упоряд. С.Потапенко. - К., Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. - 495 с.

3. Ілляшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. - Харьков: ИД "Райдер", 2002. - 208 с.

4. Маслійчук В.Л. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654-1706 рр. - Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. - 124 с.

5. Матеріали для історії колонізації і быта степної окраїни Московського державства (Харківської і частини Курської і Вороніжської губерній) в XVI-XVIII столітті / Сост. Д.И.Багалей. - Харків, 1886. - Т.1. - 358 с.

6. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упорядн. В.О.Пірко, О.І.Гуржій / ред. кол.: П.С.Сохань (відп. ред.), В.А.Смолій, Ф.П.Шевченко, Г.В.Боряк. - К.: Наукова думка, 1991. - 224 с.

7. Переписні книги Харківського 1667, 1669 гг. / Состав. А.Ф.Парамонов, В.Л.Маслійчук. - Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2009. - 94 с.

8. *Потапенко С.П.* Бригадна канцелярія Слобідських полків: особливості функціонування та штат службовців установи // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових статей учасників Третіх всеукраїнських драгоманівських наукових читань молодих істориків (12 березня 2010 р.). - К., 2010. - С.42-48.
9. *Потапенко С.П.* Канцелярські установи Слобідської України другої половини 60-х рр. XVIII ст.: особливості функціонування та персональний склад службовців // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України). - Т.18. - 2009. - С.5-22.
10. *Потапенко С.П.* Нові дані до історії діяльності "Комісії про Слобідські полки" 1762-1764 рр. // Київська старовина. - №5-6. - 2009. - С.200-208.
11. *Потапенко С.П.* Службовці полкових канцелярій Слобідської України першої половини 1760-х рр.: чисельність, персональний і соціальний склад, родинні зв'язки // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського). - Т.16. - 2008. - С.66-97.
12. *Потапенко С.П.* Чолобитні - джерело з історії козацької старшини Слобідської України // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України). Тематичний випуск: "Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація". - Т.19. - Кн.1. - 2009. - С.288-291.
13. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі - ЦДІАК України), ф.1584, оп.2, спр.88, 45 арк.
14. ЦДІАК України, ф.1710, оп.2, спр.115, 108 арк.
15. ЦДІАК України, ф.1710, оп.2, спр.146, 9 арк.
16. ЦДІАК України, ф.1710, оп.2, спр.156, 7 арк.
17. ЦДІАК України, ф.1710, оп.2, спр.1846, 8 арк.
18. ЦДІАК України, ф.1815, оп.1, спр.4, 125 арк.
19. ЦДІАК України, ф.1817, оп.1, спр.110, 28 арк.
20. ЦДІАК України, ф.1817, оп.1, спр.28, 120 арк.
21. ЦДІАК України, ф.1817, оп.1, спр.95, 288 арк.
22. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г. / Под ред. А.Ф.Парамонова. - Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. - 216 с.
23. Экономические примечания на Харьковский уезд 1782 г. / Редак., подготов. теста, предислов.: А.А.Парамай, А.Ф.Парамонов. - Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2006. - 216 с.
24. *Юркевич В.* Харківський перепис р. 1660 (Перепис Слобожанщини Ф.Т.Пестрикова й С.С.Ушакова) // Записки історико-філологічного відділу УАН. - 1928. - Кн.20. - С.129-173.

Потапенко С.П. К истории канцелярий Слобожанщины второй половины XVIII в. (о канцеляристах и их судьбах после 1765 г.)

В статье прослежены судьбы штатных канцеляристов бывших слобожанских полковых канцелярий после отмены в 1765 г. полково-сотенного устройства Слобожанщины. Выяснено, что "старшие" канцеляристы выходили в отставку с чинами полковых старшин и сотников, что открывало перед ними некоторые перспективы дворянства. Остальные канцеляристы продолжали службу в новосозданных губернской и провинциальных канцеляриях, что давало им возможность избежать платы подушного и сделать карьеру.

Potapenko S.P. A remark to the history of Sloboda Ukraine chancelleries of the second half of 18th century (concerning clerks and their fortune after 1765th)

The article investigates careers of clerks of Sloboda Ukraine regiments' chancelleries after the Cossack order of the region in 1765th was abolished. It is shown that "superior" clerks retired from the service and got the ranks of regiment's officials or sotnyks. Others continued their civil service while it was a chance to make a successful career and raise their social positions.

ЗЕМСЬКИЙ Ю.С.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ СВІДОМОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.: ПРОВЛАДНИЙ ТА ГРОМАДЯНСЬКИЙ ПРОЕКТИ

Аналізуючи події 1863 р. на теренах Російської імперії, в статті розглядається процес диференціації освіченої громадськості на противників та прихильників самодержавного устрою й недоторканості завоювань імперії. На прикладах суспільно-політичної діяльності О.Герцена та М.Каткова з'ясовуються обставини утвердження "офіційного" - проімперського націоналізму серед росіян.

1863 рік, як відомо, був наповнений чималою кількістю досить драматичних подій, що суттєво змінили суспільно-політичне життя в Російській імперії, особливо в європейській її частині. Для українців - це дата сумновідомого Валуєвського циркуляра, для поляків - піднесення та згасання (наприкінці року) Січневого повстання, для росіян - час "патріотичного" гуртування навколо ідеї "єдності та неподільності" імперії. Інакше кажучи, протягом 1863 р. відбулися події, що яскраво засвідчили антагонізм національних інтересів різноетнічних еліт, об'єднаних під скіпетром династії Романових. Дворяни Російської імперії, різні за етнічним походженням, але об'єднані спільними привілеями, диференціювалися тепер у своїх політичних вподобаннях та прихильностях за ознакою національної самоідентифікації. Тобто, попри стану рівність поміж собою та буцімто однаковий потенційний доступ до благ, які надавалися устроєм імперії, поміж ними виникло протистояння. З одного боку були ті, котрі усвідомлювали себе шляхтою польською, а відтак - прагнули поновлення власної держави; з іншого боку опинилися ті, хто, усвідомивши нероздільну власну спорідненість з українською культурою та дотримуючись ідеалів демократизації суспільних стосунків, прагнули долучитися до справи сприяння українському простоліду в набутті повноцінних прав вільних людей; або ж, ще інші, усвідомлюючи себе вірними підданими царського престолу, прагнули понад усе зберегти самодержавну форму правління та недоторканість кордонів вітчизни-імперії.

Драматизму 1863 р. передувало час відносно ліберальної політики перших років правління Олександра II. Успадкувавши трон в умовах ганебної поразки у Кримській війні, імператор вимушено повів політику, яку дослідник Річард Вортман цілком обґрунтовано назвав "розігруванням сценарію любові" [18, с.38-48], коли правлячий двір усіма силами намагався продемонструвати свою турботливість, лояльність та великодушність до прагнень та сподівань усіх підданих. Тож відбулася реабілітація політичних в'язнів (декабристів, польських повстанців, кирило-мефодіївців), пом'якшена була цензура, з'явилося чимало відносно вільних видань, спрощено було поїздки за кордон тощо. Саме за таких умов пожвавилися національні рухи, зокрема польський та український, і саме вони ж (національні рухи) зіграли роль страхопуда, лякаючи котрим, владі вдалося консолідувати навколо престолу усіх "вірних синів вітчизни-імперії".

"Віднайдення" чисельних ворогів всередині імперії (російські нігілісти, польські заколотники, українофіли-сепаратисти), а також постання "реальної загрози" війни з боку англо-франко-австрійців, які виступили у квітні та червні 1863 р. з дипломатичними заявами на підтримку поляків [17, с.229, 288], дозволили самодержавству цілковито повернути собі авторитет єдиної та надійної консолідуючої сили, і саме до нього тепер тулилися із найвірнопідданішими почуттями майже всі, до того часу роздрібнені сили російської громадськості - західники, слов'янофіли,

патріоти-“охоронителі”. Всі вони тепер виступали згуртованим табором “захисників кордонів вітчизни”, винятково надійним символом яких було, звісно, самодержавство. Найбільш дієвим засобом мобілізації російських патріотів стала публіцистика.

Найгаласливішим захисником “вітчизни” зарекомендував себе редактор газети “Московские ведомости” Михайло Катков. Із поміркованого ліберала (у 1858 р. він фігурував у списку московського генерал-губернатора графа Арсенія Закревського як неблагонадійний - “західник і видавець журналу “Русский вестник” [12, с.7-8]) М.Катков перетворився у запеклого шовініста. Він став майстром державно-націоналістичної демагогії, люто чорнив усі сторони боротьби поляків та розпалював найтемнішу, найпримітивнішу інстинктивну злість в російському суспільстві до всіх як “реальних”, так і ймовірних (власне, вигаданих) “ворогів”.

Залякуючи загрозою розчленування вітчизни, М.Катков пропагував думку, що врятувати Росію може лише найжорстокіше придушення Польського повстання [17, с.246-247]. Сучасник тих подій Борис Чичерін у своїх “Спогадах” писав про М.Каткова: “Ніхто не вмів так сваритися як він. Він робив це з великим успіхом, бо не соромився нічого. В ньому було повністю відсутнє будь-яке сумління, будь-які моральні почуття, і навіть будь-які пристойності. Люди, що себе поважають перед цим відступали. Неможливо було вести полеміку з Катковим, не забруднившись. Але на масу російської публіки, яка не звикла до пристойностей і не заглиблювалася в зміст друкованого слова, це діяло тим більше вразливо, що сама вулична лайка виступала в ім'я високих почуттів і потакала суспільним пристрастям” [19, с.201]. “Вихідною точкою Каткова, - писав його біограф С.Неведенський, - була думка про те, що із відновленням Польщі Росія втратила б значення великої європейської держави і знову стала б напівєвропейською-напівазіатською державою, якою вона була до Петра Великого. Між тим, значення великої європейської держави є для Росії питанням життя і смерті” [15, с.182].

В пошуку ворогів, які загрожують імперії, М.Катков зайняв позицію, що їх число та “доведена небезпечність” буде прямо пропорційною ступеню консолідації патріотів вітчизни, тож він надзвичайно ретельно відстежував суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Росії та наколо неї саме на вказаний предмет. З його іменем можна пов'язати нищівну та безкомпромісну війну імперії із “раптом” виявленою “українською загрозою”. Той самий С.Неведенський констатував: “Окрім польських патріотів появилися ще й українофіли; в літературі промайнуло вчення про дві руські народності та дві руські мови” [15, с.164]. Йдеться про публікацію в українському часописі “Основа” у березні 1861 р. статті Миколи Костомарова, де було висловлено ідею про право українців на розвиток власної мови та літератури, що обґрунтовувалося вочевидь відмінною від росіян духовно-культурною самобутністю українців.

Як зауважує Олексій Міллер, боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за цілісність імперії, боротьба з українським рухом стосувалася ще й питання цілісності “русского” народу (для тих, хто вірив, що триєдина “русская” нація вже існує) [14, с.40]. “М.Катков продемонстрував розуміння того, що загальноросійський та український проекти національного будівництва є саме конкуруючими проектами з обопільними шансами на успіх” [13, с.202]. “Це була справжня полемічна “удача” Каткова - він зробив українофільство частиною “польської інтриги”, і тим самим перевів його із розряду “шкідливих помилок” в число безпосередніх політичних небезпек” [14, с.108]. Тож, як він і бажав - число ворогів зростало, вони були всюди, а, отже, здолати їх міг лише згуртований навколо самодержця сильний, патріотично натхненний народ.

Образ “ворога”, боротьба з яким має бути рішучою, безкомпромісною і навіть жорстокою, вправно та вміло змальовувався М.Катковим у його публіцистиці. Ворожим був цілий світ, що оточував Російську імперію, але персоніфікованим втіленням, самим осереддям ворожості впродовж 1863 р. виступала, звісно, Польща. Тож боротьба із ворожим оточенням, із персоніфікованим втіленням ворога мала бути лише переможною, вести її потрібно цілком впевнено та сміливо, з переконанням у “праведності” цієї боротьби - саме такі почуття прагнув викликати у своїх читачів “націоконструктор” М.Катков: *“Залишати за Польщею яку б то не було політичну особливість - значило б марно викликати в польській національності нездійсненні надії на відновлення Польського королівства і тим ставити її [польську націю - Ю.З.] у ворожі стосунки до Росії, робити її смертельним нашим ворогом і закладати в майбутньому можливість нових повстань, нових кровопролитів”* [10, с.56]. А отже, жодних політичних поступок Польщі не може бути, тільки повне, безапеляційне відстоювання власної позиції влаштовує Росію: *“В питанні між Росією та Польщею немає потреби знати, якого способу мислення і яких політичних чи релігійних переконань той або інший польський патріот, що пропонує нам мир чи перемир'я. Демократ чи аристократ, революціонер чи консерватор, атеїст чи католик, розумний чи дурень, поміркований чи навіжений... тут мова йде не про польські основи та переконання. Це давня “зважаєна долею” суперечка поміж двома народностями. Необхідно, щоб одна із них [народностей - Ю.З.] відмовилася від політичної самостійності. Або Польща, або Росія - угоди бути не може... або Росія, або Польща - середини немає. Повинні ж ми нарешті зрозуміти, що немає ніякої людської можливості погодити російський патріотизм з польським. Найменша поступка на користь однієї є неминучою втратою для іншої ...або поляк повинен відмовитися від усякої можливості польської держави, або руський має примиритися з думкою про припинення політичного існування Росії”* - писав у лютнево-березневному 1863 р. числі “Русского вестника” М.Катков [10, с.85].

Ідейні переконання та практичні зусилля авторитетного публіциста знаходили досить широку підтримку в російському суспільстві. Вчорашні супротивники - західники та слов'янофіли - єдиним фронтом взялися “формувати” загальноросійську, проімперську силу спротиву “ворогам”. З метою такої всенародної консолідації М.Катков разом із М.Погодіним, І.Аксаковим і С.Соловйовим взялися організовувати написання Адрес (звернень) на ім'я царя від нібито різних громад та об'єднань Росії. У березні-квітні 1863 р. з'явилися Адреси від петербурзького дворянства та петербурзької міської громади, московського дворянства та московської міської думи, від старообрядців, від московського університету тощо [17, с.253]. Про досягнення мети патріотів зразка М.Каткова засвідчив в своєму щоденнику Олександр Нікітенко. Запис 9 квітня: *“В неділю, на площі біля Зимового палацу була величезна маніфестація. Незліченний натовп народу зібрався перед балконом, що виходить до Адміралтейства, і підняв страшенне “ура”, таке, що государ вийшов, нарешті, на балкон. Натовп зустрів його із надзвичайним захопленням. Народ просив показатися також царицю. Вона з'явилася на балконі - таке ж піднесення і радісні вигуки”* [16, с.324]. Запис 19 квітня: *“У Москві 17-го був невимовний народний ентузіазм. Народ витребував, щоб молебень був відправлений на площі проти вікон тих кімнат палацу, де народився государ. Народ впав на коліна і молився за Росію і государя з глибоким почуттям. Очевидці кажуть, що це було видовище чудове і зворушливе”* [16, с.326].

Чи не єдиним, хто критично та послідовно протистояв сповзанню російського суспільства у розгул шовіністичних настроїв та чий одинокий голос ще можна було

почути, був Олександр Герцен. Тривалий час він намагався стримувати поляків від збройного виступу, висловлюючи переконання, що польський рух мав би набути правдиво демократичного характеру, аби не виглядати справою лише шляхти, однак із наближенням та початком повстання його позиція була однозначно на боці поборювачів деспотизму. У польській справі він бачив можливість докорінної перебудови життя в Росії, аби був почутий *“голос народів”* та з їхньої волі вибудовувалася б політика. Однак, він також прозріливо передбачав, що європейські країни не поступляться суто власними інтересами задля підтримки поляків. *“Велике нещастя, - писав він у січні 1863 р., - що польське повстання прийшло рано; багато-хто, й ми, в тому числі, робили все, що нашим слабким силам було можливим аби затримати його... Чи зробить щось Європа? Чи допустить вона! Допустить. Вона вустами іншого монарха запевнить, що “національність польська не загине”* [О.Герцен натякає на слова тронної промови Луї Філіппа, що були виголошені за подібної ситуації у 1831 році. - Ю.З.] *і заспокоїть народне співчуття поінформовавши з трибуни, що “порядок царює у Варшаві”* [Слова, які були промовлені міністром зовнішніх справ Франції Себастьяні в національному зібранні Франції 16 вересня 1831 р., коли стало відомо, що царські війська оволоділи Варшавою. - Ю.З.]. *В Англії відбудуться непотрібні, безсилі, але дуже великодушні мітинги і лише одна Німеччина долучиться щирою своєю радістю - що слов'яни, принаймні, будуть бити слов'ян!*” [8, с.26-27].

Виступаючи в *“Колоколі”* впродовж 1863 р., О.Герцен, як і в попередні роки, звертався до свідомості та природних людських почуттів своїх читачів. Він ще певний час сподівався, що слова, які промовлялися в російському суспільстві впродовж попереднього періоду *“відлиги”*, ті *“сповіді-каяття”* та *“зречення”* деспотизму і варварства - не могли не змінити суспільство. На те його надихали ще окремі обнадійливі прецеденти, що мали місце в російських військах. Тож у квітні 1863 р. в статті, що була присвячена переходу окремих російських офіцерів на сторону повстанців, О.Герцен писав: *“Проклята справа витравлювання цілого народу із сімейства народів не є нашою загальнонародною русскою справою. Чи мало нам місця в себе? Чи мало в нас своїх справ? ... Чи ми клином зійшлись, що без Польщі ми жити не можемо? І чому ж нам з Польщею, Україною, з Фінляндією не жити, як вільний з вільним, як рівний з рівним? Чого ж усе ми маємо забирати собі в кріпосне рабство? Чим ми кращі за них? ...Воскресить у собі чесних воїнів...*

*Взагалі ми знаємо із газет, і ще більше із розповідей, що молоді офіцери, особливо армійські, поводяться по-людськи, стараються всіма силами стримувати солдат від грабежів та вбивств і з гіркотою бачать, що солдати їх не слухають. Причина очевидна: морального зв'язку між офіцерами і солдатами немає, довіри немає. Завойовувати їх [тобто, зв'язок та довіру - Ю.З.] на вулицях міста, в якому солдатам дозволено безкарно грабувати, підготувавши їх до того голодом і холодом, злиденством і горілкою - пізно... Недаром наш православний Мерод - Мільотін [Мерод-Меродах-Мардук - бог-покровитель Вавилону. Дмитро Мільотін - відомий теоретик військової стратегії та тактики ведення війни у гірській та залісеній місцевості, а також у населених пунктах. *“Герой”* північнокавказької війни 40-50-х років, зокрема, у 1859 р. особисто брав участь в операції полонення Шаміля. З 1861 р. - військовий міністр Російської імперії. - Ю.З.] - в своєму єзуїтському циркулярі так наполегливо наставляє начальство дивитися, щоб не було зближення між офіцерами та солдатами”* [6, с.122-123].

Насильства, які діялися в Польщі і, що особливо вражає, чинилися з благословіння тих, хто щойно *“присягався”* у веденні щирої, відкритої, просвітницької діяльності в суспільстві, породжували у О.Герцена відчай. У червні 1863 р. він писав:

“Чи знаєте ви ту велику картину, де Ісус із зв’язаними руками спокійно дивиться на біснувату поліцейську чернь, яка б’є його різками - перед цим образом молилися віками, і що ж, чи багато набули кати та їх начальники? Ні серце, ні розум, ні досвід нічому їх не навчають через те, що вони підлі... ми не віримо, щоб юне покоління Росії прийняло на себе ці краплі безгрішної крові, ці мотузки, зрізані з віселиць. Щоб воно через любов до імперської Росії стало на бік катів, грабіжників, на бік тортур - для цього треба бути найпідлішим, продажним або божевільним” [5, с.192-193].

З особливою гіркою та болем він усвідомлював, що всі ті досягнення демократизації суспільної думки в Росії, які так обнадійували ще зовсім недавно, залишилися цілком в минулому. Шал примітивної ненависті, який розгулювався на сторінках російських часописів, свідчив, що все в Росії повернулося на свої деспотичні місця. У серпні 1863 р. О.Герцен писав: *“Смертні катування ввійшли у нас в звичайний порядок. Після власноручних вправ Петра І в Росії нічого подібного не було ні при Біроні, ні при Павлові... Героїчна епоха нашої літератури минула... в ній явився новий напрям: вона стала офіційною, офіціозною, в ній з’явилися доноси, вимоги небувалих страт і тому подібне... Патріотичне остервеніння вивело назовні все татарське, поміщицьке, сержантське, що сонно і напівзабуто бродило в нас; ми знаємо тепер, скільки у нас Аракчеєва в жилах і Миколая в мізках. Це змусить багатьох замислитись і багатьох приведе до смирення. Не дуже, схоже, освічена Росія забігла поперед уряду? Ні французька мова в минулі часи, ні берлінська філософія, ні англійська по Гнейсту [Генріх Рудольф Гнейст - німецький дослідник проблем інституту держави, прихильник англійської системи самоврядування. У 50-х роках ним захоплювався М.Катков. - Ю.З.] нічого не змінили. Розмовляючи чистою паризькою вимовою, ми шмагали дворових і селян; розмірковуючи по Гнейсту, ми вимагаємо конфіскації, військового управління та страт за рішеннями таємних судів [йдеться про обговорювані в російській пресі “найпопулярніші” заходи, до яких, вважалося “на думку громадськості”, варто вдатися для приборкання повстанців. - Ю.З.]. Слов’янофілам є чому порадіти: національний допетровський фонд [О.Герцен натякає на один із визначальних постулатів слов’янофільської теорії, згідно з яким справжня, іманентно російська культура, духовність, а також структура суспільно-політичних, економічних тощо взаємин мали можливість вільно та природно розвиватися лише до часів Петра І, який своїми насильницькими реформами спрямував Росію на хибний, чужий для неї шлях поступу. Найбільше зло Петра І, на їхню думку, полягало в “прищеплюванні” росіянам шкідливих західних взірців життя та мислення. - Ю.З.] не змінився, принаймні, що стосується дикої винятковості, ненависті до всього іноземного і нерозбірливості в засобах суду та розправи”* [4, с.235-236].

Своєрідним апогеем морально-психологічного враження О.Герцена прозвучали його слова реакції на захоплені вітання та похвали російської “громадськості” щодо призначення та діянь віленського генерал-губернатора “вішателя” Михайла Муравйова. У першOVERесневному 1863 р. числі “Колокола” він, тепер вже, здається, з надривом прокричав: *“Руській людині не раз доводилося зп’яну пробуджуватися в помийній ямі, на цей раз вона пробудилася в кривавій. Нам здається, що Муравйов дарма втрачає час, потрібно кувати залізо, поки гаряче. По-... [О.Герцен вжив слово ненормативної лексики (нецензурне слово). - Ю.З.] би він тепер Олександра Миколайовича, та й сів би на його місце. Суспільство, яке публічно п’є за ката, цілком заслуговує, щоб віжки правління над ним були в руках вішателя”* [2, с.259].

О.Герцен усвідомив, що події 1863 р. цілком поглинули всі сподівання та можливості, які були в російського суспільства, стати на шлях громадянського поступу. Росіян охопив великодержавний імперський націоналізм, всі носії ідей демократизації

або замовкли, або ж мімікрували на догоду самодержавству. Те невелике число людей, які його слухали, чули та розуміли, вже ні на що не здатні були вплинути. У листопаді 1863 р. він написав статтю *“У вічність майбутньому 1863 року”*. О.Герцен висловлював віру, що чесні люди все ж залишаться, але він знає, наскільки їм важко витримувати те біснування, що відбувається в суспільстві, і ніби на підтримку та із солідарності з такими людьми він запевнив, що не жалкує, і навіть радіє з того, що зміг вистояти в атмосфері лайки та обливань брудом. *“Ні напади підлих ворогів, ні жалкування слабодухих та недоумкуватих друзів не звернули нас з дороги... Ми зі злою радістю дивилися як втікали від нас стада кабанів та баранів, що супроводжувалися чиріканням їхніх пернатих товаришів... дивилися, як їх Долгоруков [Йдеться про князя Василя Долгорукова - начальника III відділення власної його імператорської величності канцелярії та шефа жандармів. - Ю.З.] заганяв у стійло Муравйова і в свої власні пташники... Ми залишались попри все вірними польській справі і вірними руському народу. Час справедливості не за горами...”* [3, с.296].

На жаль, заклики О.Герцена, справді могли тоді бути адресованими лише в майбутнє - від нього відвернулися усі його ще недавні прихильники і, навіть більше того, його звинувачували тепер у підбурюванні суспільства, особливо молоді, до непатріотичної поведінки. Втрата авторитету почалася з осені 1862 р., коли він обрав чітку та непохитну позицію підтримки польського руху. Наклад *“Колокола”* вимушено довелося скорочувати, і від 2-2,5 тисяч примірників, він наприкінці 1863 р. зійшов на 500 одиниць [11, с.161]. До часу зміни суспільних настроїв М.Катков (як і багато хто в Росії) визнавав, що саме О.Герцен та його *“Колокол”* є силою і справжньою владою в російській державі. У 1863 р. цією владою став М.Катков. Англійська *“Times”* назвала останнього поводитирем громадської думки в Росії, і хоч він не мав авторитету серед молоді, однак сама молодь була спантелена і втратила роль провідної сили в російському суспільстві [11, с.163-164].

Польсько-російські протиріччя значною мірою *“підігрівалися”* віропідданою пресою, яка залякувала громадськість загрозою з боку європейських держав, що нібито *“бралися”* відстоювати інтереси поляків. *“Патріотична”* публіцистика стала тим фактором, який прискорив та посилив гуртування всіх власне російських політичних сил імперії навколо трону. Тож *“офіційний”-“державницький”* націоналізм масово поширився на усі верстви російського суспільства, поглинувши водночас, громадянські проекти націоналізації Росії.

Доказом кон'юнктурності публіцистичної тріскотні російських видань і, водночас, дуже умовного *“тиску”* на російську імперію, з боку європейських держав є короткий допис в *“Современной летописи”* за грудень 1862 р. Це був час, коли вже відбулися неодноразові розстріли польських демонстрацій і коли залишилося кілька тижнів до початку збройного повстання. *“Летопись”* подала передрук із англійської *“Times”* статті, де всіляко схвалювався поступ Росії *“в напрямку прогресу”*. *“Росія пройшла через такі зміни, завдячуючи яким недавній час здається віддаленою архаїкою..., - писала “Times”, - Росія мабуть задоволена, що вона відмовилася, на певний час, від зовнішньополітичних претензій, немає сенсу думати, що вона назавжди відмовилася від них, але коли вона знову буде впливати на зовнішні справи, то ми впевнені, не буде вже здаватися такою небезпечною Європі - не буде, бо суспільні умови рішуче змінилися. Ліберальна Європа боялася не того, що Росія буде занадто могутньою, а того, щоб її могутність не поєднувалася з варварством і військовим честолюбством. Стара будова впала. Вона була більше примарою, аніж дійсністю: були солдати, рушниці, мундири, були гармати, фортеці і кораблі, але не було духу, який би оживлював і надавав всьому цьому справжньої сили. Нинішній імператор виводить тепер на світ цілу націю: мине ще*

кілька поколінь, і ми, можливо, побачимо справжній російський народ, замість механізму, що зібраний із дворян, чиновників і рабів” [20, с.21]. Підставою написання усіх цих схвальних слів був надзвичайно урочистий прийом нового російського посла у Франції, в зв’язку з чим, висловлювалося розуміння, чому “обидві імперії, [Російська та Французька - Ю.З.] не зважаючи на недавнє кровопролиття перейшли тепер від взаємного несприйняття до чогось подібного на дружбу” [20, с.21].

Як бачимо, жодного навіть натяку на утиски, мордування та вбивства поляків, що вже тривали впродовж двох років, починаючи з лютого 1861 р. (коли розстріляна була перша демонстрація у Варшаві). Вказаний допис справляв враження буцімто сама “ідилія” царює в Російській імперії. Тож важко не погодитися з О.Герценом, який із розпачем запитував у тих, хто здійняв “патріотичний” гвалт, закликаючи всіх і вся на захист вітчизни, яка, буцімто, опинилася під зовнішньою загрозою. “Та де ж та небезпека, біда, з якого боку йдуть дванадцять язиків? Де їхні полки, флоти, гармати, царі, возжі?... Із польської справи ми собі почесного знамена не викроєм: поліцейському приборканню та страдам цілого народу ні захоплення, ні лаври не пасують” [7, с.138]. Однак, публіцистичний розголос про зовнішню небезпеку втягування Росії в нову війну (через польське питання) був настільки широким та ефективним, що міністру зовнішніх зносин О.Горчакову (який досить швидко усвідомив блеф західних погроз), було важко вгамувати страх навіть серед найближчого оточення царя [17, с.231, 237, 293]. Щодо останнього, наприклад, граф Михайло Муравйов згадував, як уже після призначення його генерал-губернатором та перед від’їздом до Вільна, він прибув, аби відрекомендуватися імператриці. Вона подякувала йому за згоду обійняти посаду в такий скрутний час, висловила жаль щодо труднощів, які склалися в Росії, особливо через тиск західних держав, а крім того промовила, що добре було б, “якби нам вдалося утримати за собою хоча б Литву”, бо про збереження за Росією Царства Польського не могло тоді бути й мови [9, с.398].

Петро Валуєв, у “Записці” царю від 13 квітня (напередодні демаршу європейських країн із дипломатичними нотами), з острахом констатував: “Випробувано все для покращення справ в Польщі: зміна осіб..., широкі реформи, ...нарешті сила зброї - і все випробуване безуспішне. Ми тепер далі від цілі, ніж, можливо, були у лютому 1861 року”, але, розмірковуючи про можливі подальші кроки російського уряду, він говорив про війну як цілком вірогідний і, водночас, гідний вихід із ситуації, що склалася: “Нас очікують спочатку дипломатичні пояснення, а потім війна або поступки... Якщо ми поступимося тепер, з огляду на військове втручання іноземців, нам важко буде з гідністю відповісти на питання, чому ми не поступилися раніше... Якщо ж ми не поступимося - перед нами війна” [1, с.225-226].

Водночас П.Валуєв доводив, що Росії належить якнайшвидше створити представницький орган. Вищі верстви російського суспільства висловлювали занепокоєння, що хід подій змусить уряд дарувати Польщі такі привілеї, яких не мають корінні російські губернії. Тож П.Валуєв пропонував здійснити нововведення, які б дали “перевагу” Росії перед Польщею: “Даруйте любязновірній Вам і Вам вірнопідданій Росії політичну першість перед крамольною Польщею. Дайте ж Росії на шляху розвитку державних установ крок вперед перед Польщею. Ви тоді ще тісніше з’єднаєте навколо себе всіх ваших вірних підданих... ви змусите Західний край, нарешті, повернутися обличчям до Москви і стати тілом до Варшави. Тоді західне питання буде вирішене назавжди і польська справа назавжди програна” [1, с.227]. П.Валуєв пропонував запросити до складу Державної ради з правом дорадчого голосу певне число представників від дворян, від вищого духовенства, а також від міських жителів,

аби вони брали участь в обговореннях законодавства та бюджету. Це була б пародія на конституцію, але такий крок відповідав би домаганням західних держав [1, с.228].

Подібні ідеї ініціював у той же час і М.Катков. Він також розумів, що режим самодержавства треба модернізувати, надавши політиці рис *“пронародності”*, власне, націоналізуючи дії влади, аби вони виглядали не просто волею монарха, а саме його волею зі згоди та в *“інтересах народу”*. Конституція спільна для всієї Росії, включно з Польщею була б найкращим, на його думку, виходом із труднощів: вона укріпила б царизм, не давала б Польщі пільг окремо від інших земель Росії і, водночас, відняла б у західних країн підстави втручатися у *“російські справи”* в ролі *“захисників”* поляків. *“Найвірнішим способом подумитися і водночас обеззброїти наших ворогів було б остаточне приєднання Польщі до Росії на нових умовах, які б охолодили задержуватість гальського півня і змусили б замовкнути рикання британського лева...”* [17, с.266-267] - тобто на основі спільної для Польщі та Росії конституції, говорив М.Катков.

Олександр II для розгляду ініціативи П.Валуєва зібрав 15 квітня особливу раду і за її підтримки доручив йому таки (П.Валуєву) розробити повний проект нового складу Державної ради. Проект було розроблено і представлено 18 листопада того ж 1863 р., але на той час повстання вже згасало, небезпека іноземного втручання розвіялася і валуєвський проект виявився непотрібним. Тож цілком справедливим є застереження автора матеріалу про конституційні проекти часів Олександра II, котрий пише, що, насправді, ці *“документи викривають всю антиконституційність пропозицій Вищого Уряду, які [пропозиції - Ю.З.] мали підкріпити силу влади силою думки”* [1, с.223]. Інакше кажучи, самодержавство відверто викрилося в тому, що його справжньою метою було бажання знайти собі підтримку у прихильності суспільної думки. Тобто, влада, згідно з технологією націоналізації свідомості суспільства, бажала зімітувати єдність інтересів царату з народом, а також створити видимість правління від імені народу та нібито за дорадністю із народом, однак дійсно впроваджувати елементи справжньої конституційності в Російській імперії ніхто, в жодному разі, не збирався.

Отже, самодержавство вистояло і укріпило свої позиції, а водночас, навчилося по-новому опановувати національні рухи. Імперська влада отримала перший досвід використання національних почуттів широких верств громадськості у власних інтересах. Почуття націоналізму було використано як мобілізаційний ресурс задля об'єднання суспільної думки на захист інтересів імперії, що стало можливим після сформування в суспільній свідомості росіян тотожності між поняттями *“вітчизна”* та *“імперія”*.

Ліберальні настрої російської громадськості, що сформувалися на хвилі надзвичайного невдоволення самодержавством (після Кримської війни), а відтак рішучого бажання докорінно реформувати всі сфери життя в імперії були трансформовані зусиллями влади у націоналістичні почуття ворожості до усіх, хто зазіхав на недоторканість кордонів вітчизни-імперії. Водночас, самодержавство спромоглося знайти методи та форми впливу на середовище громадськості через власних *“громадських агентів”* - людей, які, почасти, позиціонувалися незалежними від влади авторитетами громадської думки, а тим часом, своєю діяльністю широко прислужували правлячим колам.

Загалом, використання царатом націоналістичних почуттів у середині XIX ст. було дозованим, спрямованим та коротко-терміновим і не зламало станово-ієрархічної соціальної структури в імперії, а також не обмежило політичного панування самодержавства.

1. Берманський К.Л. “Конституционные” проекты царствования Александра II / К.Л.Берманский // Вестник права. - 1905. - Книга 9. - Ноябрь. - С.223-291.

2. Герцен А. (Адресоложство) // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.258-259.

3. Герцен А. В вечность грядущему 1863 году // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.290-297.
4. Герцен А. Виселицы и журналы // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.235-237.
5. Герцен А. Подлые! // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.192-193.
6. Герцен А. Русские офицеры в рядах инсургентов // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.121-123.
7. Герцен А. Чего они так испугались? // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.138-142.
8. Герцен А. RESURREXIT! // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.25-27.
9. Граф Михаил Николаевич Муравьев. Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа. 1863-1866 // Русская старина. - 1882. - Ноябрь. - С.386-432.
10. Катков М.Н. 1863 год. Собрание статей по Польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи / М.Н.Катков. - М., 1887. - Выпуск первый. - 662 с.
11. Корнилов А.А. Общественное движение при Александре II (1855-1881). Исторические очерки / А.А.Корнилов. - М., 1909. - 263 с.
12. Лемке М. Эпоха цензурных реформ. 1859-1865 годов / М.Лемке. - СПб.: Типо-литография "Герольд", 1904. - 512 с.
13. Миллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні - незроблений вибір між "французькою" та "британською" стратегією / Олексій Міллер // Схід-Захід [під ред. Стефана Величенка та Володимира Кравченка]. - Харків: "Новий вид", 2001. - Випуск 4. - С.174-222.
14. Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И.Миллер. - СПб.: Изд-во "Алетейя", 2000. - 267 с.
15. Неведенский С. Катков и его время / С.Неведенский. - СПб., 1888. - 320 с.
16. Никитенко А.В. Дневник. В трех томах / А.В.Никитенко [под. общ. ред. Н.Л.Бродского, Ф.В.Гладкова и др.]. - Госуд-е изд-во художеств. литер-ры, 1955. - Т.2: 1858-1865. - 652 с.
17. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия / В.Г.Ревуненков. - Ленинград: Издат. Ленингр. ун-та, 1957. - 355 с.
18. Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. / Ричард Уортман. - М.: ОГИ, 2004. - Т.2: От Александра II до отречения Николая II. - 586 с.
19. Чичерин Б.Н. Воспоминания / Б.Н.Чичерин. - М.: АСТ-Мн.: Харвест, 2001. - 278 с.
20. Times о нынешнем положении России // Современная летопись. - 1862. - Декабрь. - №50. - С.21.

Земский Ю.С. Национализация сознания российской общественности середины XIX в.: провластный и гражданский проэекты

Анализируя события 1863 г. на территории Российской империи, в статье рассматривается процесс дифференциации образованной общественности на противников и сторонников самодержавного устройства и неприкосновенности завоеваний империи. На примерах общественно-политической деятельности А.Герцена и М.Каткова выясняются обстоятельства становления "официального"-проимперского национализма среди россиян.

Zemskiy Yu.S. Nationalisation of the Consciousness of the Russian Public in the Middle XIXth Century: Autocratic and Civil Aspect

Giving the analysis of the events of 1863 in the territory of the Russian Empire the author considers the process of differentiating the educated public into opponents and supporters of the autocratic regime and of the integrity of the Empire's achievements. The circumstances of the adoption of the "official" – pro-imperial nationalism among Russians are ascertained on the examples of the socio-political activity of A. Herzen and M. Katkov.

КЛЮЄВА О.О.

ДО БІОГРАФІЇ Т.Г.ШЕВЧЕНКА (за матеріалами Державного архіву Сумської області)

На основі документів Державного архіву Сумської області висвітлено заходи місцевої влади та громадськості з відзначення у ХІХ-ХХ ст. на Сумщині Шевченківських днів.

Ім'я Т.Г.Шевченка тісно пов'язане з історією Сумщини. Поет неодноразово бував на Глухівщині, Конотопщині, Кролевеччині, Лебединщині та Роменщині. Постаті Кобзаря завжди приділялася пильна увага як з боку держави, так і з боку громадськості. Про це свідчать документи, що зберігаються у Державному архіві Сумської області.

У ХІХ - на початку ХХ ст. заходи із вшанування пам'яті Т.Г.Шевченка були під особливим наглядом органів влади з метою недопущення поширення відомостей про його життя та творчість. Так, у приписі інспектора народних училищ 2-го району Полтавської губернії за 1914 р. знаходимо рекомендації утримувати учнів навчальних закладів м.Ромни та Роменського повіту від участі у святкуванні ювілею Т.Г.Шевченка [1]. Проте з цього ж припису дізнаємося, що громадськість активно проводила читання, присвячені Кобзарю, поширювала твори та життєписи поета, організовувала вистави за його творами. Про острах, з яким влада ставилася до подій із вшанування пам'яті Тараса Григоровича, яскраво свідчить і рапорт помічника Роменського повітового справника, датований 1914 р. Учасників шевченківського вечора у ньому названо "столпами українського націоналізму" [2].

Передова, патріотично налаштована частина суспільства навпаки наполегливо привертала увагу до імені національного поета. Наприклад, у 1914 р. група гласних Конотопської міської думи звернулася до міської управи із заявою про необхідність найменувати одну з вулиць м.Конотоп Шевченківською та встановити бюст поета у міському сквері [3]. У 1917 р. з подібною заявою до Сумської міської думи звернулося Товариство "Просвіта". Пропонувалося перейменувати вулицю Петропавлівську на вулицю імені Шевченка та назвати одну із шкіл міста його ім'ям. Згодом передбачалося встановити у місті пам'ятник Кобзарю [4].

Творчість Т.Г.Шевченка широко пропагувалася після падіння царського режиму. У 1918 р. у листі до Лебединської чоловічої гімназії комісар освіти Лебединської повітової ради робітничих, солдатських і селянських депутатів пропонував дні пам'яті "ознаменувати влаштуванням читання лекцій про значення поезії народного Кобзаря... влаштовувати концерти або спектаклі, збори, від яких направити на створення Будинку науки його імені в м.Лебедині" [5]. А у відозві до населення Глухівщини, датованій 1918 р., йдеться про проведення "повсеместных" мітингів [6]. У постанові Синівського волосного ревкому за 1920 р. звучить заклик до селян приєднуватися до святкових заходів, що організовувалися учасниками Товариства "Просвіта" [7]. При цьому вказувалося, що це "національне свято", під час якого заборонялося навіть працювати. До проведення Шевченківських днів залучалися майже всі культурні й освітні заклади. Так, у 1920 р. у Сумах місцями проведення свята на честь Т.Г.Шевченка стали Художній театр та театри Корепанова й "Амнір", а основними

виконавцями запланованих заходів були учні гімназій, училищ та самодіяльні колективи. У програмі заходів були виступи (реферати) про життя та творчість Т.Г.Шевченка, декламації його творів, *“живий малюнок”* [8].

У 1920-1930-х роках у поле зору держави та громадськості потрапляють місця, пов'язані з іменем Т.Г.Шевченка. Так, у 1924 р. до президії Сумського окрвиконкому надійшов документ про необхідність збереження та ремонту хати, що знаходилася на території комуни *“Новий світ”* у с.Лихвині Лебединського району [9]. У 1859 р. саме там Тарас Григорович написав низку поетичних і художніх робіт. Цікавим, на наш погляд, є документ Київської крайової інспектури з охорони пам'яток культури від 6 лютого 1930 р., надісланий до Конотопської інспектури народної освіти [10]. В ньому зазначено, що *“інспектурою взято на облік садибу... у м.Кролевці... як пам'ятник культури, пов'язаний з життям Т.Г.Шевченка”*. Саме там у 1859 р. у маєтку Огієвських зупинявся Тарас Григорович, а пізніше там же перебувала труна з тілом поета під час перевезення його з Петербургу до Канева. Зауважимо, що у 1939 р. справу з відзначення річниці від дня народження Т.Г.Шевченка на Сумщині розглядали на засіданні оргкомітету Президії Верховної Ради УРСР, коли вирішувалося питання про створення Сумської області [11].

Шевченківські дні проводилися й у воєнні роки. Німецька окупаційна влада дозволяла проведення святкових заходів із вшанування пам'яті Т.Г.Шевченка. У газеті *“Сумський вісник”* повідомлялося, що 10-11 березня 1942 р. жителі міста можуть переглянути виставу *“Назар Стодоля”*, відвідати концерт за творами Т.Г.Шевченка [12]. А друкований орган Роменської міської управи газета *“Відродження”* подав матеріал про проведення шевченківського тижня в Ромнах у березні 1943 р. [13].

У післявоєнний період шевченкіана набула нових форм. Так, у 1961 р. серед заходів Сумського обласного управління культури з відзначення 100-річчя від дня смерті поета вказувалися пересувні виставки з художніх репродукцій робіт Т.Г.Шевченка, фотоілюстративні виставки про його життя і творчість, показ художніх фільмів, видання тематичної літератури [14]. У 1989 р. з нагоди 175-річчя від дня народження поета в області передбачалося проведення обласного свята української мови, конкурсу на кращий твір, присвячений Кобзареві, конкурсів кобзарських колективів, зустрічей з кобзарями та бандуристами, обласної науково-практичної конференції [15].

Вивченню теми *“Шевченко і Сумщина”* присвятили свої розвідки кращі краєзнавці Сумщини: П.Сапухін, Ю.Ступак, Б.Ткаченко, Г.Діброва та інші. З метою всебічного висвітлення питання про перебування Тараса Шевченка на Сумщині у 1993 р. було видано збірник статей *“Тарас Шевченко і Сумщина”* [16].

Отже, справдилися слова Т.Г.Шевченка: *“Будеш, батьку, панувати, поки живуть люде; поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть”*. Увічнення пам'яті національного поета на Сумщині стало справою всенародною.

1. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф.1031, оп.1, спр.21, арк.10.

2. Там само, ф.1089, оп.1, спр.32, арк.18-18зв.

3. Там само, ф.814, оп.1, спр.142, арк.81-81зв.

4. Там само, ф.Р-2362, оп.1, спр.20, арк.27-27зв.

5. Там само, ф.256, оп.1, спр.3, арк.25.

6. Там само, ф.Р-2362, оп.1, спр.36, арк.161.

7. Там само, ф.Р-3985, оп.1, спр.5, арк.36.

8. Там само, ф.Р-415, оп.1, спр.24, арк.48-49зв.
9. Там само, ф.Р-33, оп.1, спр.3, арк.81-81зв.
10. Там само, ф.Р-4563, оп.1, спр.1981, арк.4.
11. Там само, ф.Р-2196, оп.1, спр.19, арк.8, 9.
12. Сумський вісник. - 1942. - 10 березня.
13. Відродження. - 1943. - 19 березня.
14. ДАСО, ф.Р-3377, оп.1, спр.274, арк.148-149.
15. Там само, ф.Р-7669, оп.1, спр.30, арк.4-8.
16. Тарас Шевченко і Сумщина. - Суми: Редакційно-видавничий відділ облуправління по пресі, 1993.

Клюева О.О. К биографии Т.Г.Шевченко (по материалам Государственного архива Сумской области)

На основе документов Государственного архива Сумской области освещены мероприятия местной власти и общественности по в XIX-XX вв. на Сумщине Шевченковских дней.

Klyueva O.O. The biography of Taras Shevchenko (according to the State Archives of Sumy region)

Based on the documents of the State Archives of Sumy region covered activities of local authorities and the public in the nineteenth and twentieth centuries. in Sumy Shevchenko days.

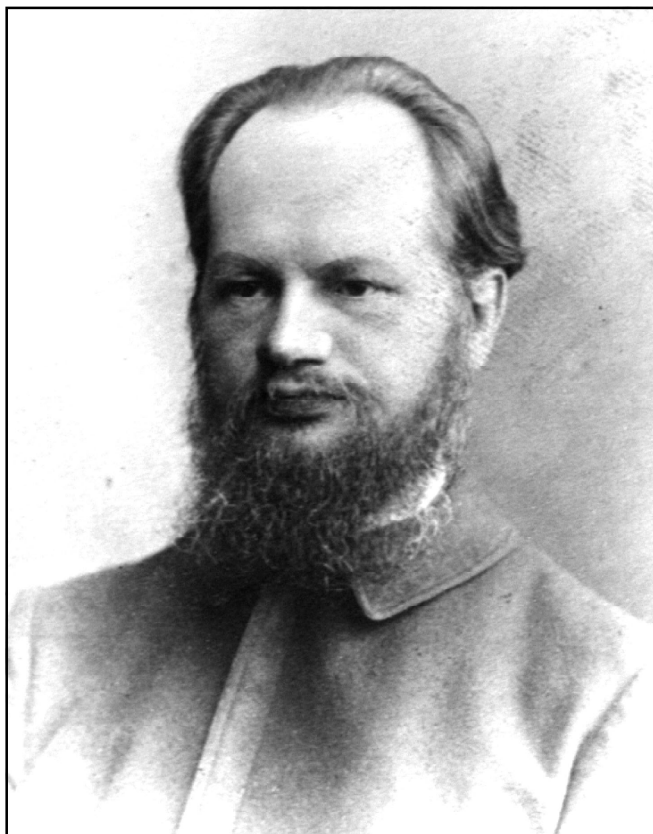
Отримано 5.05.2011

СОРОКИНА Л.Ф.

ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ-ЛІСІВНИК
(до 150-річчя від дня народження В.Д.Огієвського)

У повідомленні йдеться про відомого вченого у галузі лісівництва, уродженця міста Кролевець Василя Дмитровича Огієвського. Наведені документи Державного архіву Сумської області про нього.

Наш край багатий на талановитих людей. На науковому небосхилі російської й української лісової дослідної справи помітний слід залишила династія Огієвських, яка вже більше ста років вірно служить обраному шляху. Основоположником династії був Василь Дмитрович Огієвський (1861-1921), другим представником - його молодший син Василь Васильович, третім - молодший син Огієвського другого - теж Василь Васильович, четвертим - його син Дмитро Васильович Огієвський.

В.Д.Огієвський

На території нашого краю розташована рукотворна ділянка лісу, яка вражає своєю незвичайною величиною та красою. Заснована професором В.Д.Огієвським, вона зберегла до нашого часу географічні культури сосни звичайної. Цей своєрідний музей сосен у Шосткинському районі став основою заказника загальнодержавного значення “Великий бір” площею 1231 га. Тут висаджено понад 200 географічних варіантів сосни

звичайної. Заготівля її насіння велася від Польщі на заході до Акмали на сході та Вологди на півночі. Тут поєдналися сосни тамбовська та волинська, чернігівська та орловська. Є дерева з Прибалтики та інших регіонів Євразії. Деякі сосни мають вік більше 100 років [1].

Ліс - це ціла епоха впливу людства на навколишнє середовище. Важко перерахувати функції лісу, його роль у народному господарстві та біосфері планети в цілому. Вивченням географічних зон, з яких можна одержати більше і кращої якості деревини для народного господарства, займався вчений Василь Дмитрович Огієвський. У 1898 р. він був направлений у наш край з метою вивчення місцевих лісів. Близько 20 років учений працював у Собицькому та Микольському лісництвах, закладаючи дослідні ділянки різноманітних лісокультур.

Нещодавно виповнилося 150 років від дня народження нашого земляка. Василь Дмитрович Огієвський народився 12 лютого (30 січня за старим стилем) 1861 р. у повітовому місті Кролевець тогочасної Чернігівської губернії у дворянській сім'ї. Його батьки мали дружні стосунки з Т.Г.Шевченком. Посвідка Київської крайової інспектури з охорони пам'яток культури від 26 січня 1930 р. засвідчує, *“що садиба № 49 по вул. Свердлова в м.Кролеві з її будовами перебуває, як пам'ятник культури, що його зв'язано з життям Т.Шевченка, на спеціальному обліку Народ. Комісаріату Освіти УСРР. Ніякі зміни в будовах садиби або взагалі на території садиби не можуть бути проведені без завчасного погодження та дозволу Київ[ської] Кр[айової] Інспектури Охорони Пам'яток Культури”* [2]. Будинок Огієвських у місті зберігся до нашого часу завдяки меморіальній дошці, яка свідчить про неодноразове перебування в ньому Т.Г.Шевченка.

Після закінчення гімназії Василь Дмитрович вступив до Петербурзького лісного інституту, який і закінчив 1886 р. У своїх спогадах його однокашник, а в подальшому видатний російський учений Михайло Михайлович Орлов писав, що вже у студентські роки Василь Дмитрович виділявся серйозністю характеру, твердістю вдачі і цікавістю як до наукових занять, так і до загальносуспільних питань. Він не був говірливим, проте на зборах його фігура виділялася спокоєм і витриманістю, а його короткі вдалі репліки змушували рахуватися з його думкою [3].

Трудову діяльність В.Д.Огієвський розпочав на посаді помічника лісничого у Крженицькому лісництві Петроківської губернії. У 1888 р. був переведений до І-го Одоєвського лісництва Тульської губернії, де одночасно був викладачем лісової школи. Тоді ж побачила світ його перша наукова праця *“Питомник хвойных сеянцев в Тульской губернии”*. Нею зацікавилися відомі лісівники Михайло Михайлович Орлов*, Федір Карлович Арнольд** та Йосип Миколайович Шатілов***, які і рекомендували відправити у наукове відрядження за кордон Василя Дмитровича. У 1892-1894 рр. молодий учений вивчав організацію і стан лісової дослідної справи в Австрії, Баварії, Пруссії, Саксонії та Франції. Саме це визначило всю подальшу творчу діяльність В.Д.Огієвського на Батьківщині [4].

*Орлов Михайло Михайлович (1867-1932) - відомий російський учений у галузі лісовпорядкування і лісової таксації, професор. Автор близько 150 наукових праць. У 1931 р. вийшло восьме перероблене видання його *“Лесной вспомогательной книжки”*.

**Арнольд Федір Карлович (1819-1902) - лісівник, засновник російської школи лісовпорядкування, голова спеціального комітету, директор Петровської сільськогосподарської і лісової академії, почесний член Московського та Петербурзького лісових товариств, учитель багатьох поколінь лісівників. Залишив багату наукову спадщину, зокрема капітальну працю у трьох томах *“Русский лес”*.

***Шатілов Йосип Миколайович (1824-1889) - лісівник, засновник степового лісорозведення на чорноземних ґрунтах. Почесний член Московського лісового товариства та Петровської сільськогосподарської і лісової академії, президент Московського товариства сільського господарства.

Після повернення до Росії він опублікував низку праць, зокрема *“Баварские исследования о монашенке”* (Лесной журнал, 1894, вып.6); *“Борьба с вредными лесными насекомыми в Баварии”* (Сельское хозяйство и лесоводство, 1895, №9); *“Баварская лесная опытная станция”* (там само); *“Лесное опытное дело в Австрии”* (Лесной журнал, 1895, вып.4); *“Прусская лесная опытная станция”* (Лесной журнал, 1895, вып.4); *“Французская лесная опытная станция”* (Лесной журнал, 1895, вып.2) та *“Испытание качества семян на Саксонской лесной опытной станции”* (Лесной журнал, 1896, вып.4) [5]. У них учений охарактеризував систему лісової дослідної справи у Західній Європі. Вивчення закордонного досвіду дало змогу В.Д.Огієвському скласти план організації науково-дослідної роботи у Росії [6].

У 1894 р. Василя Дмитровича призначають *“старшим таксатором особливої таксаційної партії”*. Структура першої в Росії організації, що займалася питаннями дослідної справи, відрізнялася своєрідністю. На чолі організації стояв старший таксатор В.Д.Огієвський, який підпорядковувався Лісовому департаменту. Йому доручалося організувати наукові дослідження. Його співробітниками і помічниками були три лісових кондуктори (лісові техніки, які закінчили лісову школу) і періодично - наукові співробітники, які закінчили Петербурзький лісний інститут, їх називали помічниками лісничих або молодшими таксаторами.

Очолюючи особливу таксаційну партію, В.Д.Огієвський отримав базу для зимової (камеральної) роботи, насамперед, на своїй Батьківщині - спочатку у Кролевці, а потім у Києві. В роботі йому допомагали співробітники особливої таксаційної партії, а також дружина Марія Федотівна Огієвська (на громадських засадах).

Для здійснення науково-дослідної роботи були організовані опорні пункти у лісництвах. Основні пункти знаходилися у Собицькому (нині Сумської області) і Микольському (нині Київської області) лісництвах Чернігівської губернії та у лісництвах Тульських засік. Опорні пункти не були лісовими адміністративно-господарськими одиницями. Робота у них зводилася до закладки постійних і тимчасових пробних площ та здійснення науково-дослідної діяльності на території лісництва. Пробні площі остовплювалися, нумерувалися та огорожувалися жердяною огорожею. Експериментальні досліді проводилися із шестикратним повторюванням, кожна облікова одиниця (посівне місце) мала свій номер. По кожному досліді і пробній площі велася своя документація, заводилася окрема справа і відповідний план. Така організація роботи зберігалася до 1909 р.

У 1900 р. Василь Дмитрович підготував експонати для Всесвітньої виставки у Парижі, за що експертна комісія виставки нагородила його срібною медаллю [7].

В.Д.Огієвський заклав багато серій довголітніх дослідів, зокрема у Собицькому лісництві - 253, Микольському - 239, Тульських засіках - 144, в інших губерніях - 274, а всього 910 пробних площ.

У жовтні-листопаді 1909 р. Василь Дмитрович перебував за кордоном, де знайомився з контрольними станціями лісового насіння в Еберсвальді, Копенгагені, Гамбурзі, Цюріху та Відні. Там же замовив деяке обладнання для організації аналогічної станції в Росії. У 1910 р. В.Д.Огієвський став керівником першої в країні контрольної станції лісового насіння Лісового департаменту. До червня 1910 р. до неї надійшло 899 зразків лісового насіння із 541 лісництва, зібраних відповідно до спеціальної інструкції. Результати аналізів надсилалися на місце. Лісівникам пояснювалися введені вченим нові поняття.

Того ж року В.Д.Огієвського обрали професором, завідувачем кафедри приватного лісництва Петербурзького лісного інституту і призначили членом постійної

комісії з лісової дослідної справи. У 1912-1918 рр. він очолював кафедру лісових культур Петербурзького лісового інституту. Тоді ж В.Д.Огієвський заклад або вислав насіння і методику закладки, серію географічних культур сосни, дуба, модрина, ялини у Собицькому, Трипільському, Турському, Великоанадольському лісництвах в Україні та ще у 15 дослідних лісництвах Росії і Білорусі [8].

У посвідченні Петроградського лісного інституту від 30 травня 1919 р. зазначено: *“что в публичном заседании Совета Института 14 февраля 1916 року, и.о. ординарного Профессора Василием Димитриевичем Огиевским защищена диссертация на тему “О жизни хруща”, представленная им для получения права на занятие профессорской кафедры”* [9].

Наукові інтереси професора В.Д.Огієвського охоплювали проблеми природного відновлення лісів, особливо соснових і дубових, упровадження лісових розсадників, створення і вирощування лісових культур, біологія бича соснових культур - травневого хруща. У кожному з цих галузей лісової справи вчений зробив вагомий внесок. Спосіб розведення дуба густими місцями, спеціально пристосовані для пророщування лісового насіння стаканчики, насінневимірювач, стандартизовані сьогодні поняття - енергія пророщування, чистота їх, вага 1000 штук тощо, пов'язані з ім'ям В.Д.Огієвського, увійшли в усі підручники з лісової справи. Всього за результатами дослідів учений опублікував 60 робіт. Востаннє його *“Вибрані твори”* були опубліковані у 1966 р. (Вид-во *“Лісова промисловість”*, Москва) [10].

У своїх спогадах лісівник Собицького лісництва Шосткинського району Сумської області С.С.Перелука писав наступне: *“До нашої області Василь Дмитрович приїхав у далекому 1898 році і з головою поринув у копітку роботу. Як багато сил і праці доклав Василь Дмитрович для того, щоб на наших бідних піщаних ґрунтах піднялися ліси. З усіх кінців Росії: з колишньої Курляндії, Саратовської губернії, з Тамбова і далекого Кургану привозив він насіння, висаджував його, і старанно пестив саджанці у розсадниках.*

Нелегко на безплідних пустирях виростити дерева. Але Василь Дмитрович зумів надихнути їх життя. Допомогали йому наука і багатий досвід. Мабуть ніхто так ретельно і уважно не вивчав агротехніку деревонасадження, як В.Д.Огієвський. На 66 дослідних ділянках, розташованих у 12 кварталах, він заклад розсадники і вів у них свою наукову роботу. Для сіянців він створював штучну тінь, сіяв їх у різні строки, навколо дерев нагортав великі кучугури снігу, спостерігав за розвитком стовбурів і коріння.

Наслідки його старанної праці зараз у всіх нас на виду. Милує око сосновий бір, що поблизу Тиманівки. Особливо відокремлюється чернігівська сосна. Стовбури її рівні і високі, з цієї деревини можна будувати житло і робити красиві меблі” [11].

З 1918 р. і до своєї смерті 1 червня 1921 р. В.Д.Огієвський працював у Київському сільськогосподарському інституті, був членом сільськогосподарського вченого комітету України.

У Державному архіві Сумської області зберігається лист управління рільництва і землеустрою від 29 серпня 1919 р., в якому зазначено: *“В виду необходимости продолжит исследования на постоянных пробных площадях, заложенных Вами в Собицком и Никольском лесничествах Черниговской губернии, Управление Земледелия и Землеустройства при Главнокомандующем вооруженными силами Юга России предлагаем Вам с получением сего отправиться в вышеназванные лесничества для продолжения работ, избрав постоянным своим местопребыванием гор.Киев, в котором имеете производить разработку собранных Вами материалов”* [12].

У буремні революційні роки Василь Дмитрович робив усе, щоб зберегти дослідні культури, пробні площі [13].

Отже, вищевикладене свідчить про високий фаховий рівень, творчі здібності та організаторський хист нашого земляка Василя Дмитровича Огієвського. Перспективними, на наш погляд, є дослідження науково-викладацької діяльності вченого-лісівника в Україні.

-
1. http://revolution.allbest.ru/sport/00039388_0.html.
 2. Державний архів Сумської області, ф.Р-7726, оп.1, спр.4, арк.2.
 3. Там само, ф.Р-7726, оп.1, спр.24, арк.1.
 4. Там само, спр.19, арк.1.
 5. Там само, спр.22, арк.10-11.
 6. Там само, спр.24, арк.1-2.
 7. Там само, спр.19, арк.2.
 8. Там само, спр.24, арк.3.
 9. Там само, спр.8, арк.2.
 10. Там само, спр.24, арк.3.
 11. Там само, спр.20, арк.1.
 12. Там само, спр.7, арк.9.
 13. Там само, спр.24, арк.3.

Сорокина Л.Ф. Выдающийся ученый-лесовод (к 150-летию со дня рождения В.Д.Огиевского)

В сообщении рассказывается об известном ученом в области лесного дела, уроженца города Кролевец Василия Дмитриевича Огиевского. Приведены документы Государственного архива Сумской области о нем.

Sorokina L.F. Outstanding scholar-forester (for the 150 th anniversary of V.D.Ogievskogo)

The report talks about the famous scientist in the field of forestry, a native of the city Krolevets Vasily Dmitrovich Ogievskogo. Presented documents of the State Archives of Sumy region about it.

Отримано 5.05.2011

ГЛУШАН О.В.

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО: ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ РОКИ

У статті висвітлюються обставини і чинники становлення С.В.Бородаєвського як особистості у дитячі та юнацькі роки. Проаналізовано вплив родинного оточення і виховання, місць народження та проживання, гімназійного й університетського середовищ на формування характеру та світогляду вченого.

Персоналізація історичної науки, утвердження в ній гуманістичних, людиноцентристських поглядів на минуле й сучасність зумовили посилений інтерес дослідників не лише до реконструкції перебігу професійної, громадської, наукової, творчої діяльності історичних особистостей, а й до створення багатовимірних просопографічних портретів цих діячів, що відображають їх походження, світогляд, особистісні, етно- та релігіопсихологічні характеристики, внутрішню мотивацію доленосних вчинків, сюжети приватного життя тощо.

Написання розгорнутої наукової біографії українського вченого зі світовим ім'ям, громадського й державного діяча доби Української революції 1917-1920 рр., активного члена української міжвоєнної еміграції у Чехо-Словацькій Республіці Сергія Васильовича Бородаєвського (1870-1942) теж неможливе без з'ясування витоків і чинників формування його як особистості з усіма притаманними їй індивідуальними якостями та характеристиками. У незначній за обсягом історіографії, присвяченій С.В.Бородаєвському, відсутні спеціальні дослідження з даного питання. У стислих розвідках біографічно-довідкового характеру, що з'явилися за життя та відразу після смерті діяча [1, стлб.622; 2-4], подано уривчасті відомості про походження, місця народження і навчання С.В.Бородаєвського. Таку ж загальну і поверхову інформацію про дитинство та юність вченого зустрічаємо у працях дослідників з української діаспори [5, с.114-115; 6, с.27-28], де тільки й вивчалися життєвий шлях і наукова спадщина С.В.Бородаєвського у період з 20-х до кінця 80-х років ХХ ст. Зі здобуттям Україною незалежності триває процес поступового повернення імені вченого з вимушеного забуття: до вітчизняних енциклопедичних видань внесено біографічні довідки про нього [7; 8], з'явилися роботи, присвячені різним аспектам життєдіяльності та наукового доробку вченого [9-12], опубліковані окремі документи про С.В.Бородаєвського з зарубіжних і вітчизняних центральних та місцевих архівосховищ [13-15], виданий короткий біобібліографічний покажчик робіт вченого [16]. Наявну інформацію про родинне середовище діяча збагатила публікація листа його дружини, О.А.Бородаєвської, до їхнього онука Сержа, що зберігається в особистому архіві одного з нащадків й водночас генеалога роду - В.І.Бородаєвського [17, с.28-32]. Разом з тим, питання формування С.В.Бородаєвського як особистості і науковця не ставилося дослідниками з належним ступенем конкретності й досі залишається малодослідженим. З огляду на це, авторка має на меті з'ясувати обставини і зовнішні чинники (соціальне походження, регіон народження та проживання, родинне оточення і виховання, місця навчання) розвитку особистості С.В.Бородаєвського у дитячі та юнацькі роки, адже саме у цей період було сформовано основні риси характеру майбутнього вченого й закладено орієнтири його світоглядних і громадсько-політичних поглядів.

Згідно з записом у метричній книзі Успенської церкви м.Охтирка, С.В.Бородаєвський народився 28 серпня (охрещений - 10 жовтня) 1870 р. у м.Охтирка тогочасної Харківської губернії (нині - районний центр Сумської області) у родині титулярного радника Василя Йосиповича та Надії Василівни (у дівоцтві - Потаєвої) Бородаєвських [18, арк.168зв.-169]. В автобіографії вчений зазначав, що походив “з української шляхетної семьи Зеньківського повіту, на Полтавщині; меж предків мав також і запорожців” [19, арк.1]. Давній дворянський рід Бородаєвських-Бородаїв неодноразово згадувався єпископом Філаретом (Гумілевським) в його “Історико-статистичному описі Харківської єпархії”, починаючи з XVIII ст. [20, стлб.429]. Згідно з матеріалами “Нового енциклопедичного словника” видавництва “Брокгауз-Ефрон”, свій початок він веде від козацького сотника Йосипа Івановича Бородаєвського (початок XVIII ст.) [1, стлб.622]. За даними ж нащадків цього роду і водночас його генеалогів - Віктора Ігоревича та Андрія Вікторовича Бородаєвських, він був започаткований ще у XVII ст. [17, с.24]. Його основоположники були у числі перших переселенців з Правобережної України до Охтирського слобідського козацького полку в середині - другій половині XVII ст. Серед представників роду Бородаєвських були сотники слобідських козацьких й офіцери гусарських полків (зокрема, герой Вітчизняної війни 1812 р. Йосип Йосипович Бородаєвський (1791-?), священики і викладачі, політичні та громадські діячі (меценат Олександр Іванович Бородаєвський (1844-1914), науковці (дослідниця старообрядництва Варвара Іванівна Ясевич-Бородаєвська (1859-1920), митці (поет Валеріан Валеріанович Бородаєвський (1874 (1875) - 1923), художник Сергій Йосипович Бородаєвський (1839-1890). Про родичів С.В.Бородаєвського по материнській лінії відомо лише, що його дідусем був “росіянин Василь”, а бабусею - “українка Єлизавета” Потаєві [21, арк.60].

Важливу роль у формуванні світогляду і громадсько-патріотичних поглядів С.В.Бородаєвського відіграло саме родинне коло. Згідно з даними “Списку дворян, внесених в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии”, сім'я майбутнього вченого складалася з батька Василя Йосиповича, матері Надії Василівни та чотирьох синів - Олександра, Сергія, Євгена та Володимира [22, с.62]. Крім синів, у родині Бородаєвських було ще три доньки, однак усі вони померли у ранньому віці [17, с.29]. Батько, Василь Йосипович, закінчивши фізико-математичний факультет Харківського університету, протягом усього життя віддано працював на педагогічній ниві рідного краю: викладав арифметику і геометрію в Павлівському, Богодухівському, Охтирському повітових училищах, був штатним наглядачем Ізюмського, Охтирського, Острогозького, Лебединського повітових училищ, обирався головою Охтирської повітової училищної ради, призначався членом Острогозької, Коротоякської та Лебединської повітових училищних рад, виконував обов'язки директора Корочевської вчительської семінарії, займався інспектуванням народних училищ Курської губернії [23, арк.32-37]. Освічена, начитана людина, він прагнув дати гарну освіту своїм дітям, прищепити їм любов до книг і читання. Сергій Васильович згадував, як у дитинстві батько часто брав його з собою до майстерні та крамниці шкільних книг М.П.Балліна у Харкові [24, с.319]. За даними на 1889 р., надвірний радник (7 клас за “Табелем про ранги”) В.Й.Бородаєвський перебував у відставці, отримуючи “довольно значительную пенсию на должности инспектора народных училищ” [25, арк.2зв]. З листа дружини С.В.Бородаєвського Олександри Антонівни до їхнього онука Сержа дізнаємося, що Василь Йосипович помер у віці близько 60 років внаслідок нещасного випадку: переходячи ввечері темну вулицю, він вдарився грудьми об оглоблю підводи, що йшла йому назустріч. Це забиття й стало причиною передчасної смерті у грудні 1895 р. [26].

Крім Василя Йосиповича, педагогікою займалися й інші члени сім'ї Бородаєвських: його брат - Іван Йосипович - був учителем арифметики і геометрії у Сумському й Охтирському повітових училищах, штатним наглядачем Лебединського повітового училища [23, арк.46-47]; сестра (тітка й хрещена мати Сергія Васильовича) - Дар'я Йосипівна - наставницею Охтирського комісарівського жіночого училища [18, арк.168зв]. Тож не дивно, що педагогічну кар'єру обрали і його сини. Найстарший з них - Олександр Васильович (1865 р.н.) - наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. майже 30 років був інспектором народних училищ Харківської губернії по Лебединському повіту [27, арк.3]. Втративши під час революційних подій 1917-1920 рр. дружину та доньку, позбавлений пенсійного забезпечення, він був змушений доживати віку в притулку для літніх людей у Лебедині [17, с.30]. Третій син - Євген Васильович (1872 р.н.) - також певний час викладав математику у сільській народній школі, а 1901 р. вступив на службу до Міністерства фінансів, де послідовно обіймав посади ревизора інспекції та старшого контролера 3-го страхового відділення Управління державних ощадних кас [28, стлб.228; 29, стлб.263]. За часів Гетьманату П.П.Скоропадського він працював ревизором державних ощадних кас Української держави [30, арк.85]. Наймолодший син Бородаєвських - Володимир - як і його старший брат Сергій, навчався у 1-й Харківській чоловічій гімназії [31, арк.8]. Однак, захворівши на туберкульоз легенів, помер у віці 19 років [17, с.31].

Бородаєвські мали родинний маєток і 127 десятин землі у Зіньківському повіті Полтавської губернії [23, арк.31]. Але, очевидно, сім'я не проживала постійно в Зінькові, переїжджаючи до міст, куди отримував призначення на роботу Василь Йосипович: Охтирки, Лебедина та ін. Там С.В.Бородаєвський формувався в атмосфері народних традицій, обрядів і звичаїв, що заклали міцний фундамент любові до рідного краю, яку він зберіг протягом довгих років, проведених поза межами українських етнічних земель. Виразним свідченням любові вченого до малої батьківщини є той факт, що у 1900-1910-х роках, живучи у Санкт-Петербурзі, обіймаючи високі урядові посади, своїм публіцистичним псевдонімом він обрав етнонім *"Полтавець"*.

Релігійне виховання юнака здійснювалося у руслі православних приписів та канонів, які сповідувала вся родина. Слід зазначити, що його старший брат Олександр прийняв сан священника, однак згодом, за умов радянського режиму, він був змушений *"добровільно"* відмовитись від нього, щоб мати хоч якесь пенсійне забезпечення [27, арк.6]. Закладені в дитинстві релігійні переконання, Сергій Васильович теж зберіг протягом усього життя: в еміграції він був парафіянином української православної парафії у Подєбрадах, робив пожертви на проведення служби Божої [32, арк.2зв, 13, 19].

Як стверджувала Олександра Антонівна у згаданому вище листі до онука, В.Й.Бородаєвський продав маєток у Зінькові та почав винаймати *"большую и красивую виллу в Харькове, куда он окончательно переехал, захватив очень ценную мебель из старого имения"* [17, с.29]. Очевидно, це відбулося у другій половині 1870-х років, принаймні, до 1878 р. - початку навчання С.В.Бородаєвського у 1-й Харківській чоловічій гімназії, де перші чотири роки він був *"приходящим учеником"* [25, арк.2зв].

Варто зазначити, що наприкінці ХІХ ст. Харків, будучи центром однієї з дев'яти українських губерній, *"мав цілком московське обличчя"* [33, с.305] і тільки на його *"далеких окраїнах"* можна було почути українську мову, та й то нечисту. Дослідники побуту харківського суспільства у ХІХ ст. Д.І.Багалій та Д.П.Міллер стверджували, що *"малорусская стихия среди высшего слоя харьковского общества к началу XIX-го века совсем почти исчезла"* [34, с.939]. Не були *"українськими"* й навчальні заклади міста (гімназії, університет) - у них не викладалися українознавчі дисципліни, не

використовувалася українська мова. Очевидно, що проживання та навчання в зросійщеному середовищі Харкова відіграли певну роль, проте корінним чином не вплинули на формування такого компоненту особистості молодого людини, як національна самоідентифікація. Визнання підданства Російської імперії за умов відсутності власної державності, використання російської мови у спілкуванні не заважали С.В.Бородаєвському визнавати своє етнічне коріння й ідентифікувати себе як представника українського етносу.

Наприкінці ХІХ ст. Харківська губернія займала одне з перших місць у Російській імперії за кількістю гімназій і прогімназій. За підрахунками Д.І.Багалія та Д.П.Міллера, на 1881 р. у самому Харкові діяло 15 середніх навчальних закладів, у тому числі 3 чоловічі гімназії [34, с.654-655]. Відкриття у 1805 р. Харківського університету сприяло й появі першої у місті Слобідсько-Української гімназії. 1836 р. у зв'язку з виведенням з підпорядкування університету вона одержала назву Харківської губернської, а 1841 р., після виокремлення її паралельних класів у 2-гу гімназію, - 1-ї Харківської чоловічої гімназії. Як і решта класичних гімназій, вона була *“елітарним середнім навчально-виховним закладом, що забезпечував теоретичну, загальноосвітню та загальнокультурну підготовку юнаків”* [35, с.10]. Здобутий у ній атестат відкривав прямий шлях до університетської освіти.

У 1878 р. С.В.Бородаєвський вступив до підготовчого класу 1-ї Харківської чоловічої гімназії. Такі класи були відкриті 1872 р. з метою підготовки юнаків до навчання у гімназійному закладі. Щоб вступити до них, треба було мати певний об'єм знань з Закону Божого (виразне читання напам'ять 7 молитов), російської мови (вміння правильно читати й писати) і арифметики (вміння рахувати до 1000, складати та віднімати числа у межах 1000) [36, с.6]. Початкову освіту майбутній вчений, очевидно, отримав вдома. Прохання про його прийом до гімназії, у якому вказувався характер початкової освіти, не збереглося. Інших відомостей з цього питання знайти не вдалося. Однак дані аналогічних заяв інших гімназистів свідчать про досить поширену практику здобуття початкової освіти вдома [37].

Про гімназійні роки Сергія Васильовича, як і про його дитинство загалом, відомо небагато. Цінні відомості подає чернетка характеристики *“поведения и нравственных качеств”* випускників гімназії, що, згідно з таємною пропозицією міністра народної освіти від 7 червня 1887 р. за №200, передавалася до університету, в якому ці випускники висловили намір продовжувати навчання. 19 червня 1889 р. така характеристика С.В.Бородаєвського була надіслана ректору Харківського університету [25, арк.6зв]. У ній повідомлялося, що навчання С.В.Бородаєвського в гімназії тривало 11 років (1878-1889), оскільки він двічі залишався на повторний рік - у підготовчому (не міг вступити до 1-го класу раніше, ніж йому виповнилося 10 років [38, с.314-315]) та 4-му класах. У цей період в гімназії працювали П.В.Тихонович - директор, викладач латинської і грецької мов, А.С.Шандорі - інспектор гімназії, викладач латинської і грецької мов, класний наставник С.В.Бородаєвського, М.Д.Линда - викладач російської мови та словесності, І.К.Шейдт - заслужений викладач математики, І.К.Прокопович - заслужений викладач історії й географії та ін. [39, арк.6]. Вихованець гімназії Копф згадував П.В.Тихоновича як *“превосходного знатока римской литературы и древностей”*, що користувався повагою в учнів [34, с.674]. Загалом, дослідники стану середньої освіти на Харківщині у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. відзначали досить високий освітній рівень викладачів чоловічих гімназій - 80% з них мали вищу освіту [40, с.11].

Перші чотири роки С.В.Бородаєвський був *“приходящим учеником”*, а, починаючи з 3-го класу, виховувався *“на полном казенном содержании в пансионе”* [25, арк.2зв]. Очевидно, послаблення батьківського контролю стало одним з факторів погіршення успішності та дисциплінованості хлопця. З цього приводу у характеристиці зазначалося: *“Он не лишен хороших способностей, но не отличался, особенно в средних классах, надлежащим усердием и добросовестностью в занятиях, занимаясь настолько, чтобы переходить из класса в класс, и лишь благодаря усиленному труду и истинному прилежанию в VIII классе он благополучно окончил гимназический курс”* [25, арк.9]. Це положення характеристики гімназиста Сергія Бородаєвського підтверджується і його оцінками. Якщо по закінченні 2-го класу середній бал С.В.Бородаєвського з російської словесності був *“4”*, латинської мови - *“4”*, математики - *“5”* [41, арк.12зв], то оцінки з зазначених предметів, отримані на письмовому іспиті зрілості у 8-му класі, були наступними: *“російський твір”* - *“3”*, *“латинське екстемпорале”* - *“2”*, *“математика”* - *“3”* [42, арк.1зв-2]. Аналогічна тенденція прослідковується і в атестації його поведінки, яка у підготовчому, 1-му, 2-му, 7-му, 8-му класах була відзначена оцінкою *“відмінно”*, а у 3 - 6-му класах - оцінкою *“добре”* [25, арк.2зв].

Загалом, низька успішність, пасивність гімназистів, велика кількість відрахувань, слабка підготовка абітурієнтів - поширені негативні риси гімназійної освіти останньої чверті ХІХ ст. - були наслідком її реформування у 1871 р. [43, с.92]. Затверджений 30 червня 1871 р. *“Статут гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти”*, що з деякими змінами діяв до 1917 р., загальноосвітній характер визнавав виключно за класичним гімназичним курсом, в основу якого *“положены оба древние языка; на латинский язык положено 49 час., на греческий 36 час., а на математику с физикой, математической географией и кратким естествоведением 37 час. [...] Остальным предметам отведено было очень скромное место”* [34, с.661]. Введені єдині державні навчальні програми з цих предметів, були перевантажені теоретичним матеріалом, який майже не закріплювався практично. Часто викладання стародавніх мов зводилося до граматичних вправ та зубріння. Така освіта не відповідала соціальному замовленню, не давала практичних навичок і вмінь, носила рутинний, схоластичний характер [44, с.13]. Тож, не дивно, що учні вже з перших класів втрачали інтерес до навчання, працюючи лише настільки, *“чтоб переходить из класса в класс”*. Найбільша кількість незадовільних оцінок припадала на латинську, російську мови та математику [43, с.105].

У згаданій вище характеристиці зверталася увага і на матеріальну спроможність родини Бородаєвських утримувати сина в університеті. З цього приводу укладач зазначав: *“Отец Бородаевского, хотя и находится в настоящее время в отставке, но, получая довольно значительную пенсию на должности инспектора народных училищ, может доставлять сыну достаточное содержание в высшем учебном заведении”* [25, арк.2зв, 9].

Отже, після закінчення 1-ї Харківської чоловічої гімназії у 1889 р. С.В.Бородаєвський вступив на юридичний факультет Харківського університету. Поряд з медичними, юридичні факультети були найчисленнішими у другій половині ХІХ ст. і користувалися особливою популярністю серед вихідців з дворянства, яких приваблювала перспектива подальшої державної служби [45, с.145].

Роки навчання С.В.Бородаєвського в університеті (1889-1893) припали на період дії, хоча вже дещо послабленої, контрреформи вищої освіти, що впроваджувалася Статутом 1884 р. Останній значно обмежив університетську автономію, суворо регламентував навчальний процес, не надавав студентам корпоративних прав тощо.

Статут 1884 р. запровадив і нову систему плати за навчання - гонорарну, за якою необхідно було внести 5 руб. за півріччя на користь університету та по 1 руб. за кожну тижневу годину на користь викладачів [46, с.8-9]. Така плата, що в середньому складала 50 руб., була *“большим обременением для студентов”* [47, с.258]. Ще більшим тягарем для збіднілих та середнього достатку родин, особливо в яких виховувалося декілька синів, стало її підвищення Комітетом міністрів до 100 руб. у відповідь на участь студентів у замаху на Олександра III 1 березня 1887 р. [45, с.149]. Очевидно, матеріальне становище родини Бородаєвських у цей період погіршало, і така плата за навчання одного з синів була для неї непомірною. Відомо, що у другому півріччі 1889/1890 н.р. від плати за навчання у 1-й Харківській чоловічій гімназії був звільнений наймолодший син Бородаєвських Володимир [31, арк.4]. За даними ж на перше півріччя 1892/1893 н.р., рішенням Правління Харківського університету від плати за навчання звільнявся студент II групи юридичного факультету Сергій Бородаєвський [48, с.7]. Варто зазначити, що надання таких пільг залежало не лише від рівня матеріальної забезпеченості, а й від успішності занять та поведінки студента [46, с.10].

У згаданому семестрі С.В.Бородаєвський також був удостоєний стипендії поручика Леоніда Болдирєва розміром у 250 руб. [48, с.7]. Ця стипендія була заснована у Харківському університеті 1869 р. на відсотки з капіталу в 5 тис. руб., пожертвованого генерал-майором Болдирєвим в пам'ять про його єдиного сина, що помер на військовій службі, та надавалася студенту, який походив зі спадкових дворян українських губерній, православного віросповідання, за умови *“хороших успехов, не менее 3 1/2 баллов в среднем выводе по факультетским предметам, и одобрительного поведения”* [49, с.2-3].

Отже, під час навчання в університеті С.В.Бородаєвський виявив *“добрі успіхи”* в опануванні предметів, що викладалися на юридичному факультеті. Очевидно, вони були зумовлені не лише прагненням здобути стипендію та звільнення від плати за навчання, а й особистим інтересом юнака до юриспруденції. Варто зазначити, що наприкінці ХІХ ст. специфіка юридичної освіти полягала у тому, що вона включала також елементи економічного знання, що у майбутньому стало основною сферою наукових інтересів С.В.Бородаєвського. Крім того, в період суспільних змін закономірним було зростання інтересу до політичної економії, історії, теорії права.

Згідно зі Статутом 1884 р. майбутні юристи мали опанувати такі фахові дисципліни, як римське право, цивільне право і судочинство, торговельне право і судочинство, кримінальне право і судочинство, історію російського права, державне, міжнародне, поліцейське, фінансове, церковне право, політичну економію, статистику, енциклопедію права, історію філософії права [50, с.85]. Основною формою занять залишалися лекції, відвідування яких було обов'язковим, особливо для студентів, що отримували стипендії та були звільнені від плати за навчання. Також на факультеті у процесі підготовки юристів багато уваги приділялося поєднанню теорії з практикою: студентів водили на судові засідання, що після реформи 1864 р. були відкриті для публіки. До проведення практичних занять залучалися члени Харківської судової палати, окружного суду. Професор кримінального права Л.Є.Владіміров регулярно проводив практичні заняття у формі ділової гри, тобто силами студентів організовував судовий процес на вказану тему, а потім аналізував допущені помилки та недоліки [51, с.18].

Крім уже згаданого Л.Є.Владімірова, викладачами С.В.Бородаєвського в Харківському університеті були добре відомі в наукових колах професори Л.Н.Загурський (римське право), О.І.Загоровський (цивільне право), П.І.Сокальський (торгівельне право), І.М.Собєстіанський (історія російського права), В.П.Данєвський (міжнародне право), М.Й.Куплеваський (державне право), К.К.Гаттенбергер

(поліцейське право), М.М.Алексєєнко (фінансове право), М.А.Остроумов (церковне право), Г.М.Цехановецький (політична економія), І.П.Сокальський (статистика), К.М.Ярош (енциклопедія права, історія філософії права). Це були визначні юристи того періоду, що виділялися своїми знаннями, науковими працями, активною громадською, просвітницькою, адміністративною діяльністю не лише в межах університету, але й країни загалом. Між ними та студентами встановлювалися добрі товариські відносини. Як згадували вихованці факультету, особливою популярністю серед студентів користувалися лекції К.К.Гаттенбергера, В.П.Даневського, Л.Є.Владімірова. Так, К.К.Гаттенбергер *“читал ясно и литературно”*, *“представлялся [...] высоким идеалистом и истинным ученым”*, у свою чергу, В.П.Даневський *“читал с большим азартом. Был кулаком по кафедре и прибегал к красивым и громким фразам”* [33, с.172]. Лише К.М.Ярош викликав відкрите невдоволення студентів своєю опозиційністю до реформ 60-70-х років XIX ст. [33, с.171]. Визначними представниками економічної думки на факультеті були К.К.Гаттенбергер, П.І.Сокальський, Г.М.Цехановецький, М.М.Алексєєнко [45, с.185]. Очевидно, лекції цих професорів не минули безслідно для С.В.Бородаєвського й справили помітний вплив на подальше визначення кола його наукових зацікавлень.

Самі ж нахил і здібності С.В.Бородаєвського до наукової діяльності яскраво виявилися вже під час навчання в університеті: написана ним у 1892 р. конкурсна робота на тему *“Влияние станового уложения на гражданскую правосудность”* здобула премію імені Сергія Зарудного [52, с.142-143]. Ця премія розміром 101 руб. 75 коп. сріблом була запроваджена в Харківському університеті 1869 р. на честь призначення його вихованця таємного радника, статс-секретаря департаменту законів Державної ради Сергія Зарудного присутнім у правлячому Сенаті і видавалася щороку за кращий твір з юриспруденції [53, с.32]. На жаль, конкурсна робота Сергія Бородаєвського не збереглася, як і решта документів про його навчання в університеті, що загинули в роки Другої світової війни. Однак, певне уявлення про твір дає відгук на нього екстраординарного професора І.М.Собєстіанського, вміщений на сторінках *“Записок Харьковского Императорского Университета”* [54].

Як відзначав рецензент, робота С.Бородаєвського була написана на широкій джерельній базі. І хоча у короткій передмові до свого твору автор вказував на його реферативний характер, на те, що в роботі немає нічого такого, *“чего бы не встречалось в трудах тех из наших ученых, которые касались в своих книгах избранного (им) вопроса и сочинения которых он прочитывал как прилежный ученик”*, І.М.Собєстіанський підкреслював добру обізнаність студента не лише з літературою, а й з першоджерелами з даної проблематики, що дозволила йому навіть вступати в полеміку з деякими вченими [54, с.60]. Звертала на себе увагу продумана, чітка структура роботи, що у значній мірі обумовлювала правильність і повноту розкриття питання. У вступі, аналізу якого найбільше уваги приділив рецензент, С.Бородаєвський з'ясував значення терміну *“стан”* та час виникнення чотирьох основних станів у Російській імперії. На його переконання, *“сословия возникали постепенно, как возникали постепенно все более или менее сложные государственные учреждения, вырабатываемые самой жизнью и санкционируемые законодателем в видах достижения государственных целей”* [54, с.61]. В основній частині автор досить ґрунтовно виклав історію обраного ним питання, потім детально проаналізував тогочасне законодавство і, нарешті, з'ясував доцільність існування станових відмінностей у галузі цивільного права. У своєму дослідженні

С.Бородаєвський дійшов висновку, що *“особенности в гражданской правоспособности лица, находящиеся в зависимости от его принадлежности к тому или другому сословию, должны быть признаны безусловно вредными для государства и потому нежелательными”* [54, с.63]. Як рецензент, І.М.Собєстіанський відзначив виказані в роботі Сергія Бородаєвського самостійність, начитаність, *“ясність”* мови та просив факультетську раду присудити її автору премією.

Свідченням старанності й наполегливості, відповідно високої успішності, С.В.Бородаєвського в опануванні університетського курсу стало присудження йому по закінченні університету диплому I ступеня [19, арк.1], адже, згідно з *“Правилами про проведення іспитів в Юридичній Комісії”*, для його здобуття вимагалось, щоб *“совокупность познаний испытуемого по римскому праву, по гражданскому праву и по уголовному праву были признаны комиссией весьма удовлетворительными и, кроме того, чтобы из общего числа отметок усного испытания по крайней мере половина была “весьма удовлетворительно”* [55, с.10].

Після закінчення Харківського університету С.В.Бородаєвський протягом двох років відбував військову службу підпоручиком 16-го мінгрельського гренадерського Його Імператорської Високості Великого Князя Дмитра Костянтиновича полку, що дислокувався у м.Тифліс на Кавказі [17, с.30]. У 1895 р., вийшовши у відставку, він почав працювати за фахом в окружному суді Тифліса [56, арк.150]. Однак, вже наступного року С.В.Бородаєвський переїхав до Санкт-Петербурга, з яким пов'язаний тривалий і визначний етап його біографії.

Отже, становлення С.В.Бородаєвського як особистості відбувалося під впливом соціального походження, родинного оточення, у період навчання в гімназії та університеті. На формування характеру, світоглядних переконань і громадсько-патріотичних поглядів юнака впливали, з одного боку, родинне виховання у душі любові до народних та національних традицій, з іншого, - зросійщене середовище в гімназії, університеті й у Харкові загалом. Цим пояснюється поєднання лояльного ставлення до діючого режиму, використання на службі й у побуті російської мови з визнанням своєї етнічної приналежності, утвердженням української національної свідомості та любові до батьківщини.

Гімназійні й університетські роки майбутнього вченого припали на період реакційної політики у галузі освіти. Потяг до знань та самоосвіти не був сформований під час навчання у 1-й Харківській чоловічій гімназії, а, очевидно, став результатом особистого прикладу в родинному середовищі Бородаєвських. Вибір С.В.Бородаєвським професії був типовим для представників його стану і відповідав особистим інтересам юнака. За умов відсутності чистої економічної галузі вищої освіти, що почала формуватися лише на початку ХХ ст., той об'єм економічних знань, що включався до навчальних програм юридичного факультету, став вагомим підґрунтям для формування його професійних та наукових інтересів.

1. Новый энциклопедический словарь / Под общ. ред. К.К.Арсеньева; издатели Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. - Т.7: Бобровников-Брачное право. - СПб.: Типография Акционерного Общества “Брокгауз-Ефрон”, [1912]. - 8 с., 976 стлб., 2 с., 9 л. илл., портр.

2. Сергій Бородаєвський // Українська дійсність. - Берлін, 1942. - 10 лютого. - Ч.5. - С.4.

3. Миронович Д. Проф. Сергій Бородаєвський / Д.Миронович // Краківські вісті. - 1942. - 14 лютого. - Ч.29 (476). - С.3.

4. Проф. Сергій Бородаєвський // Наступ. - Прага, 1942. - 22 лютого. - Ч.8 (133). - С.6.

5. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І.Витанович. - Нью-Йорк, 1964. - 624 с.

6. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964) / Б.Винар. - Мюнхен, 1965. - 119 с.
7. Марочко В.І. Бородаєвський / В.І.Марочко // Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. - Т.І: А-В. - К.: Наукова думка, 2003. - С.351.
8. Власенко В.М. Бородаєвський / В.М.Власенко // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І.М.Дзюба (співгол.), А.І.Жуковський (співгол.), О.М.Романів (співгол.) та ін. - Т.3: Біо-Бя. - К., 2004. - С.358.
9. Аліман М. Сергій Бородаєвський (1870-1942) / М.Аліман // Вісник Полтавської кооперативної ліги. - 2000. - №8. - С.2-4.
10. Власенко В.М. С.В.Бородаєвський про взаємовідносини земств і кооперації (до 135-ліття з дня народження вченого) / В.М.Власенко // Сумська старовина. - 2005. - №XV. - С.16-22.
11. Власенко В.М. Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С.В.Бородаєвського) // В.М.Власенко, В.В.Власенко // Сумський історико-архівний журнал. - 2005. - Вип.І. - С.11-22.
12. Глушан О.В. "Історія кооперації" С.В.Бородаєвського як пам'ятка української кооперативної думки / О.В.Глушан // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г.Морозова. - Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2010. - Вип. 12. - С.206-208.
13. До біографії С.В.Бородаєвського / Передмова і упорядкування В.Власенка // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.70-74.
14. Глушан О.В. С.В.Бородаєвський: документи до біографії / О.В.Глушан // Пам'ятки: археографічний щорічник. - 2009. - Т.10. - С.124-137.
15. Власенко В.М. Робота С.В.Бородаєвського в Українській Господарській Академії (штрихи до науково-педагогічної біографії) / В.М.Власенко, О.В.Глушан // Сумський історико-архівний журнал. - 2010. - №X-XI. - С.114-134.
16. Бородаєвський Сергій Васильович: Короткий біобібліографічний покажчик / Уклад.: В.М.Власенко, О.В.Глушан. - Суми: ФОП І.М.Панасенко, 2010. - 88 с.
17. З родини Бородаєвських / Передмова, упорядкування і примітки В.М.Власенка // Сумський історико-архівний журнал. - 2005. - Вип.І. - С.23-32.
18. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф.745, оп.6, спр.13, 246 арк.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, ф.І, од.зб.26729, 3 арк.
20. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отд.І. Краткий обзор епархии и монастыри. - М.: Типография В.Готье, 1852. - 4, 236 с., 1 л.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.3859, оп.1, спр.288, 629 арк.
22. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. - Полтава: Типо-Литография Полтавского Губернского Правления, 1898. - 16, 792, II с.
23. ДАСО, ф.523, оп.1, спр.66, 50 арк.
24. Бородаєвський С.В. Історія кооперації / С.В.Бородаєвський. - Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. - 438, 7 с.
25. Державний архів Харківської області (далі - ДАХО), ф.265, оп.1, спр.138, 130 арк.
26. Генеалогическое дерево Харьковской губернии [Електронний ресурс] // Харьковский частный музей городской усадьбы: [веб-сайт]. - Режим доступа: <http://ysadba.rider.com.ua/tree/b.htm>. - Заголовок з екрану (20.02.2011).
27. ДАСО, ф.Р-715, оп.1, спр.561, 30 арк.
28. Список личного состава Министерства Финансов на 1912 год / Составлен Общей Канцелярией Министерства Финансов. - СПб.: Издание Редакции "Вестника Финансов", 1912. - XXI, 4 с., 760 стлб., 58 с.
29. Список личного состава Министерства Финансов на 1914 год / Составлен Общей Канцелярией Министерства Финансов. - СПб.: Издание Редакции "Вестника Финансов", 1914. - XXIII, 4 с., 824 стлб., 63 с.
30. ЦДАВО України, ф.1509, оп.1, спр.6, 218 арк.
31. ДАХО, ф.265, оп.1, спр.142, 12 арк.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.269, оп.1, спр.507, 26 арк.
33. Харківський університет XIX - початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. - Т.2 / Уклад.: Б.П.Зайцев, В.Ю.Іващенко, В.І.Кадеєв та ін.; наук. ред.: С.І.Посохов. - Харків: Видавництво Сага, 2010. - 550 с.
34. Багалеї Д.І. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665-го по 1905-й год): Историческая монография: В 2-х т. / Д.И.Багалеї, Д.П.Миллер. - Т.2. XIX-й и начало XX-го века. - Харьков: Типография и литография М.Зильберберг и С-вья, 1912. - 982 с.
35. Лутаєва Т.В. Теорія і практика організації освіти учнів у гімназіях Харкова другої половини XIX - початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т.В.Лутаєва. - Харків, 1998. - 18 с.
36. Правила для приемных, переводных и окончательных испытаний в гимназиях Харьковского учебного округа, вновь рассмотренные и утвержденные Советом при попечителе Харьковского учебного округа 24 марта 1867 года. - Харьков: Университетская типография, 1867. - 20 с.
37. ДАХО, ф.265, оп.1, спр.58.

38. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С.Сірополко. - К.: Наукова думка, 2001. - 912 с.
39. ДАХО, ф.265, оп.1, спр.106, 11 арк.
40. Мартинова І.С. Розвиток середньої освіти на Харківщині у другій половині XIX - на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.С.Мартинова. - Харків, 2005. - 15 с.
41. ДАХО, ф.265, оп.2, спр.1, 41 арк.
42. ДАХО, ф.265, оп.1, спр.139, 2 арк.
43. Ганелин Ш.И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века / Ш.И.Ганелин. - 2-е испр. и доп. изд. - М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1954. - 304 с.
44. Бабіна О.І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX - на початку XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.І.Бабіна. - К., 2000. - 20 с.
45. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / В.С.Бакіров, В.М.Духопельников, Б.П.Зайцев та ін. - Харків: Фоліо, 2004. - 750 с.
46. Правила для студентов и сторонних слушателей Императорских российских университетов. - Харьков: Университетская типография, 1892. - 34, IV с.
47. Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Д.И.Багалей, Н.Ф.Сумцов, В.П.Бузескул. - Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. - VIII, 330, XIV с.
48. Алфавитный список студентов и посторонних слушателей Императорского Харьковского университета за осеннее полугодие 1892 года. - Харьков: Университетская типография, 1892. - 76 с.
49. Правила стипендий и премий, существующих при Императорском Харьковском университете на счет капиталов, пожертвованных университету для этой цели разными лицами. - Харьков: Университетская типография, 1886. - 20 с.
50. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1892 г. // Записки Императорского Харьковского Университета. - 1893. - Кн.2. - С.85-212.
51. Павлова Т.Г. Сто лет спустя после юбилея / Т.Г.Павлова // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. М.П.Чубинского и Д.И.Багалей. - Репринтное переизд. - Харьков: Издательство САГА, 2007. - С.5-32.
52. Загурский Л.Н. Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского Университета / Л.Н.Загурский. - Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. - 162 с.
53. Правительственные распоряжения // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1869. - Ч.141. - С.27-66.
54. Собестянский И. Разбор двух сочинений, представленных для соискания премии Зарудного / И.Собестянский // Записки Императорского Харьковского Университета. - 1893. - Кн.2. - С.57-63.
55. Правила, требования и программы испытаний в комиссии юридической, утвержденные г.Министром Народного Просвещения 10 декабря 1890 года. - Харьков: Университетская типография, 1894. - 56 с.
56. ЦДАВО України, ф.3859, оп.1, спр.230, 307 арк.

Глушан Е.В. Становление личности С.В.Бородаевского: детские и юношеские годы

В статье освещаются обстоятельства и факторы становления С.В.Бородаевского как личности в детские и юношеские годы. Проанализировано влияние семейного окружения и воспитания, мест рождения и проживания, гимназической и университетской среды на формирование характера и мировоззрения ученого.

Glushan O.V. Formation of person S.V.Borodaevsky: children's and youthful years

The circumstances and factors of formation of S.V.Borodaevsky as persons in children's and youthful years are covered in the article. The influence of the family environment and education, the birthplaces and residing, the gymnasias and university environment on formation of character and outlook of the scientist is analyzed.

Отримано 22.03.2011

КУДІНОВ Д.В.

СТРАЙКИ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ СУМСЬКОЇ ЛІНІЇ ХАРКІВСЬКО-МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ В 1905 Р.

Розглядається суспільний рух залізничників на станціях Білопілля, Смородине і Суми в період найбільшого піднесення Першої російської революції восени-взимку 1905 р.

Перша російська революція (далі - ПРР) підштовхнула до активного громадського життя всі верстви населення. Суспільний рух за впровадження демократичних свобод і зміну соціально-економічних реалій поєднувався при цьому з соціально-політичною активністю професійних груп - сільських наймитів, робітників, студентів, військових, поштово-телеграфних службовців і залізничників. Останні в історії революції 1905-1907 рр. відіграли вагомий роль у протидії царському режиму, паралізуючи рух залізницею карних військ і прямо включаючись в боротьбу проти самодержав'я.

У вітчизняній історіографії участь залізничників у революційних подіях початку ХХ ст. знайшла широке висвітлення. На універсальність погляду щодо природи і характеру виступів залізничників претендували вже перші дослідження, написані в останній період ПРР - праця члена Центрального Бюро Всеросійської залізничної спілки (далі - ВЗС) В.Романова [19; 20; 21] і брошура М.Богданова *"Нариси з історії залізничних страйків в Росії"* [2]. В них автори зупинилися на причинах розгортання політичного руху залізничників, головних етапах їхньої боротьби, проаналізували вимоги шляховиків.

Радянська історіографія демократичного руху залізничників у 1905-1907 рр. представлена працями М.Ростова [22], І.Пушкарської [13; 14] і С.Нестерцової [9]. Всі три автори відводили залізничникам роль пролетарського авангарду революції разом із іншими професійними групами робітництва - металістами, машинобудівельниками, шахтарями. Крім того, радянські історики приділили увагу вивченню матеріально-побутових умов праці робітників та службовців залізничного транспорту, що дозволяє більш глибоко поглянути на причинність їхніх виступів проти уряду [8; 11; 14; 15]. Серед сучасних дослідників історії транспорту та громадської активності залізничників слід виділити С.Богатчука. Його стаття *"Боротьба українських залізничників за покращення економічного, соціального та політичного становища в кінці ХІХ - на поч. ХХ ст."* стала першою спробою в українській історичній науці в цілому беззастережно охарактеризувати революційні бурління на українських залізницях в 1905-1907 рр. [1].

У центрі уваги істориків як дожовтневого, так і післяжовтневого періоду, опинялись, передусім, виступи залізничників на вузлових або великих станціях, які нерідко переходили мирну межу, а також заходи шляховиків загальноросійського масштабу. *"Люботинська"* і *"Чечелівська республіки"*, діяльність робітничих рад за участю залізничників описані також у монографіях, присвячених загальному ходу революції в Росії взагалі й Україні зокрема. Але події на менш значущих станціях і лініях залізниць досі залишаються маловивченими і потребують свого дослідження за допомогою залучення документальних джерел. До категорії зовсім невивчених сторінок минулого залізничного транспорту України відноситься історія страйкового руху в період найвищого підйому ПРР в останній чверті 1905 р. на Сумській лінії Харківсько-Миколаївської залізниці. Відповідно, метою даної статті є аналіз і висвітлення страйкового руху залізничників тих станцій Сумської лінії, на яких припинялися роботи з обслуговування та руху транспорту в означений період революції. Хоча даних про страйки залізничників між станціями Конотоп і Люботин у загальній і спеціальній літературі, присвячених ПРР, ми практично не зустрічаємо,

головні джерела, що інформують про перебіг страйкового руху на Сумській лінії, представлені хрестоматійними виданнями [7; 16; 17; 18; 24], архівними документами органів МВС [5; 6; 26; 27; 28], а також мемуарами учасників революційних подій на Сумщині [10; 23; 30]. Особливу цінність мають спогади активного учасника страйкового руху на ст. Суми С.Задорожного [4, арк.41-67].

Сумська лінія Харківсько-Миколаївської залізниці, зведена у 1876-1878 рр., простягнулася від станції Ворожба на півночі та до Мерефи на півдні на відстані 227 верст, мала 15 станцій та 2 полустанки. Ця магістраль, в першу чергу, обслуговувала цукрові заводи Південно-Західного промислового району імперії і мала великий штат робітників. У 1901 р. до Сумської лінії примкнула приватна Білгород-Сумська залізниця.

Матеріальне становище залізничників, хоча і було дещо кращим на відміну від робітників деяких промислових галузей Харківської і Курської губерній, в цілому залишалося незадовільним. Напередодні ПРР залізничники за оплатою праці поділялися на п'ять тарифних розрядів: 1) отримували до 10 крб. на місяць; 2) від 10 до 30 крб.; 3) 30-60 крб.; 4) 60-100 крб.; 5) понад 100 крб. [8, с.45]. За підрахунками І.Пушкарьової, 77,6% працюючих залізниць мали заробітну плату нижче 30 крб. на місяць [14, с.161]. При цьому зарплата у 30 крб. і більше для робітників і дрібних службовців була практично недосяжною. Від 20 до 30 крб. отримували лише кондуктори, старші робітники-шляховики, машиністи, мастики і частина службовців. Понад 30 крб. - малочисельні групи робітників (кочегари депо, ревізійні слюсарі) [11, с.144]. Наприклад, перед ПРР у службі ремонту шляхів і споруд Харківсько-Миколаївської залізниці менше 10 крб. платили 1023 робітникам, тоді як понад 30 крб. - лише 164 робітникам [14, с.170-171]. Розмір зарплати суттєво різнився між службами колії і руху. Так, у 1885 р. працівники першої служби Харківсько-Миколаївської залізниці отримували 13,6 крб. на місяць, тоді як працівники другої - 30,6 крб. [11, с.142]. Для отримання середнього заробітку потрібно було мати значний стаж роботи і сприяння керівництва. Так, середня поденна плата кваліфікованого робітника-залізничника в Україні коливалась від 60 коп. до 1 крб. 80 коп. залежно від стажу роботи [8, с.45]. Якщо врахувати, що харчування одного робітника по мінімуму обходилося в 4,5 крб., то становище сімейних робітників можна загалом охарактеризувати як жалюгідне [11, с.144].

Але і вказана номінальна зарплата значно знижувалася штрафами і стягненнями (відсутність на роботі через хворобу, запізнення, перевитрати палива, неправильне вивантаження вагонів, затримка потягів, неповага до вищих службовців) [8, с.47-48; 14, с.164]. 6% свого заробітку залізничники витрачали також на пенсійну касу. На неї йшов також весь перший оклад залізничника й утримання трьох перших надбавок до жалування при підвищенні окладу [22, с.17]. Керівництво мало право самостійно зменшувати відрядну плату нештатним працівникам [8, с.47]. До того ж, зростання зарплати не поспівало за цінами, що було особливо характерним для кризових 1900-х років. Якщо зарплата постійних працівників шляхів зросла протягом 1899-1905 рр. на 9%, то вартість основних споживчих продуктів - на 15,4% [14, с.167]. Натомість оклади вищих службовців залізниці контрастували із зарплатою нижчих рангів. Так, зарплата начальників шляхів сягала 1,5 тис. крб., їхніх помічників та начальників відділів - 750 крб. [2, с.5-6]. До того ж начальники, а також службовці середнього рангу і окремі групи робітників отримували відрядні, добові і квартирні гроші та користувалися низкою пільг, в тому числі пільговим придбанням землі [2, с.7; 14, с.168]. Стрілочникам, сторожам, обхідникам, мостовим і колійним майстрам дозволялося брати невеликі ділянки поблизу залізничного полотна під городи як компенсацію натурою низької оплати праці, а також користуватися безоплатним опаленням та освітленням [8, с.48; 11, с.144].

Житлове питання серед працівників залізниць стояло досить гостро. Правом отримання казенних квартир володіли лише верхній прошарок службовців і невелика частина кваліфікованих робітників. Майстрові і несімейні робітники селились у казармах. *“Бруд, тіснота, задуха і брак освітлення настільки з давніх пір складають звичайну приналежність робітничої казарми, що ледь чи не визнані вже за норму”*, - відзначав у 1904 р. дослідник побуту залізничників України Л.Трегубов [8, с.48]. Там, де казарм не було, робітники селились у тісних бараках. Житла майстрів Харківсько-Миколаївської залізниці, відзначав лікар П.Цезаревський, були брудні і тісні як погребі [11, с.151]. Найм квартир для багатьох робітників через нестатки практично був виключенням.

Важкими залишались умови праці залізничників. Тривалість робочого часу більшості залізничників не відповідала санітарним вимогам. До 1907 р. тривалість робочого дня кондукторської бригади складала 18 годин, а паровозної - 16 годин. Середня тривалість роботи робітників і службовців перевищувала 12 годин, в той час як службовці контори знаходилися на роботі не більше 6 годин [1, с.3]. До того ж, адміністрація залізниць практикувала надурочні роботи. Робітники, які ремонтували колії, влітку працювали до 13 годин [8, с.44]. Місце роботи переважної кількості залізничників було неергономічним. У майстернях значна частина трудових операцій виконувалася вручну. Крім того, робітникам в них доводилося працювати в умовах постійно підвищеної температури. Те саме стосувалось грубників вагонів, помічників машиністів і кочегарів. Обхідники через економію адміністрацією коштів на розширення штату лінійних робітників змушені були щодня проходити вздовж колії до 24 верст. Виснаженням відрізнялася праця чистильників вагонів, яким приходилося працювати і вночі. Важкими можемо назвати умови праці і багатьох нижчих службовців, які працювали в душних складських приміщеннях при світлі гасових ламп [13, с.64-65].

Перевтоми призводили до травматизму робітників-залізничників, рівень якого у царській Росії залишався найвищим серед всіх категорій працівників фізичної праці. Лікарі відмічали поширеність таких захворювань серед залізничників: ревматизм, туберкульоз, хвороби дихальних шляхів і шлунку. Від них не були застраховані не тільки робітники, але й службовці. Дружина помічника начальника станції Суми О.Бройта скаржилася Сумському тимчасовому генерал-губернатору, що за 14 років служби її чоловік не заробив нічого, окрім сухот [28, арк.38]. Відсутність охорони праці зумовлювала велику кількість аварій. Щороку на українських залізницях гинули і калічилися сотні осіб. Лише у 1895 р. на Харківсько-Миколаївській залізниці внаслідок аварій і нещасних випадків загинуло 9 і було покалічено 32 залізничника [11, с.155].

Залізничники більше за інші трудові групи відчували на собі брутальне втручання держави в їхнє професійне життя. Без дозволу залізничної жандармерії жоден кандидат не міг потрапити на роботу на лінію. Будь-який залізничник за вимогою поліції звільнявся без пояснення причин. Такий службовець влаштуватися на роботу на іншому шляху можливості вже не мав [2, с.15-16]. Показово, що чисельність жандармів на залізниці перевищувала кількість лікарів. Наприклад, до ст. Суми було прикріплено 5 жандармів, тоді як за здоров'ям робітників і службовців стежив лише один лікар [28, арк.57]. Не відставало від поліції і залізничне керівництво. В.Романов відзначав, що *“причини економічного гніту залізничних низів пояснюються не недоліком сум, а тим диким розгулом безсоромної сваволі, яка, перетворюючи рядового залізничника на раба великого і малого начальства, дає можливість останньому шляхом штрафів, хабарів і стягнень не випускати свого підлеглого за межі повної економічної незабезпеченості...”* [19, с.25]. Протести проти сваволі керівництва заборонялися. Згідно з розпорядженням міністра шляхів сполучень від 3 червня 1896 р. залізничники не могли навіть подавати петиції. Участь у страйку каралась ув'язненням строком до 8

місяців [8, с.50]. Свавільне припинення роботи залізничниками автоматично призводило до впровадження на колії стану посиленої охорони; на станції мали прибувати війська.

Непевності становища залізничників сприяв їхній поділ на групи постійних, тимчасових і поденних працівників. Останні дві категорії мали менший, ніж у штатних працівників оклад, позбувалися прав на отримання пенсій, експлуатаційних доплат, безкоштовного проїзду, обмундирування, пенсії у випадку каліцтва і т.д. За підрахунками А.Рашина, таких робітників і службовців нараховувалося в середньому близько 40% від усіх залізничників; на Харківсько-Миколаївській залізниці, за даними Л.Мельника, таких робітників набиралося понад 27% [8, с.38; 15, с.123-124]. При цьому зміст роботи і штатних, і нештатних працівників практично не відрізнявся (виключення становили ремонтні робітники, які були переважно поденниками) [8, с.31].

Таким чином, соціальне і матеріальне становище більшості працівників залізничного транспорту напередодні 1905 р. було край важким. Легальних правових форм покращення свого становища у залізничників не існувало. Усвідомлення потреби гуртування з метою вимагати змін сприяло політичній консолідації залізничників, яка почалася ще до революції і набула масового характеру у 1905 р.

Залізничники, на відміну від промислових робітників, повільніше долучалися до революційного руху в країні, що зумовлювалося відповідно до специфіки професії ізольованістю шляховиків один від одного. Страйки на залізницях у порівнянні з виступами промислових робітників були нечастим явищем. Грізною передвісткою революційного 1905 року була низка виступів залізничників, яка прокотилася по окремих станціях країни влітку 1903 р. Поштовхом до нової хвилі страйкового руху на залізниці, яка охопила водночас 30 магістралей, стала *“Кривава неділя”*. Під тиском залізничників уряд змушений був видати *“Тимчасові правила про виборних від робітничих майстерень і паровозних депо на казенних залізницях”*, які декларували перехід на 9-годинний робочий день і створення робітничих виборних організацій для вирішення спірних питань [12, с.153; 13, с.92]. Водночас 11 лютого 1905 р. було підписане Височайше повеління про переведення всіх залізниць на військовий стан, яке передбачало дозвіл адміністрації залізниць піддавати арешту службовців терміном до 7 діб; самовільне припинення роботи каралось ув’язненням від 4 до 8 місяців [2, с.21]. Крім того, 29 березня міністр шляхів сполучень М.Хілков розіслав циркуляр, який відхиляв вимоги залізничників щодо покращення умов праці і матеріального заохочення та створення виборних організацій для регулювання питань звільнення, найму на роботу і переміщення службовців [19, с.22-23]. Обидва документи зводили нанівець заявлені поступки й означали неможливість боротися далі шляхом одних вимог. Це, у свою чергу, підштовхнуло залізничників до союзу з іншими демократичними силами в країні.

Усвідомлення залізничниками потреби вирішення назрілих питань політичним шляхом призвело до зародження професійно-політичних організацій шляховиків. Ще взимку 1905 р. у Харкові виникла Спілка службовців і робітників Південних залізниць, яка знаходилась під сильним впливом РСДРП і очолювалась юридичним консультантом Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці С.Говоровим та службовцем Харківсько-Миколаївської залізниці К.Кірстою. А 20-21 квітня на Установчому з’їзді в Москві оформилася Всеросійська залізнична спілка, яка стала головною громадською організацією залізничників. Статут організації передбачав її поділ на місцеві шляхові комітети, до складу яких входили представники від усіх груп службовців і робітників; місцеві комітети, в свою чергу, складалися з груп, що утворювались на рівні окремих станцій, майстерень, депо і т.д. Залізничники Харківсько-Миколаївської дороги, де був відчутний вплив місцевих соціал-демократів, приєдналися до Спілки вже під час загальноросійського страйку у жовтні 1905 р. [2, с.28-29; 12, с.155-156; 22, с.52].

ВЗС поставила перед собою завдання боротися не тільки за економічні інтереси працівників залізничного транспорту, але й за широкі демократичні зміни в суспільстві. *“Метою спілки є захист матеріальних, правових, культурних і службових інтересів службовців усіх залізниць, що може бути досягнутим лише при наявності панування демократичної ідеї в житті”*, - проголошувалось в декларації ВЗС, ухваленої на Установчому з’їзді [22, с.150]. В якості головного засобу тиску на уряд ВЗС на II з’їзді у липні 1905 р. ухвалила підняти загальний страйк, який мав би прискорити політичну реформу [20, с.47; 21, с.70]. Розглядаючи подібну перспективу як досить реалістичну, Міністерство шляхів сполучень з метою упередження виступу залізничників на боці революції ініціювало скликання 20 вересня 1905 р. в Петербурзі наради представників залізниць з метою обговорення наболілих для залізничників питань. Але відразу переговори із делегатами, які проголосили своє представництво Першим делегатським з’їздом залізничних службовців, зайшли у глухий кут - залізничники не погоджувалися на обмежені пропозиції чиновників міністерства. Конфлікт виявився неминучим. 7 жовтня за заклик почали страйк залізничники Казанської та Ярославської доріг. Цей виступ став сигналом до загальноросійського страйку залізничників [2, с.30-32].

10 жовтня до страйку долучилися залізничники Харківсько-Миколаївської дороги. В той же день першими на Сумській лінії застрайкували залізничники ст. Білопілля [5, арк.188]. На ст. Суми рух припинився, за повідомленням помічника Харківського губернського жандармського управління (далі - ХГЖУ) в Сумському повіті В.М.Дацевича, 11 жовтня. Разом із залізничниками застрайкували службовці телеграфу, підмайстри кравецького цеху й учні чоловічої та жіночої гімназій [26, арк.48]. Спільний виступ був скоординований за допомогою місцевих комітетів РСДРП і ПСР.

Зупинка руху паровозів паралізувала життя повітового центру. Про вплив на міське життя страйку свідчить приватний лист управляючого Сумським відділом Державного банку Є.Коведяєва, в якому він писав, що внаслідок припинення руху поїздів деякі продукти харчування або подорожчали, або зникли зовсім. Підприємства й економії почали вимагати розрахунків через банк золотою і срібною монетою. Відсутність свіжої преси породжувала різноманітні чутки і необґрунтовані побоювання, якими користувалися спекулянти [16, с.163-165].

Жовтневий страйк на Сумській лінії співпав із входженням Харківсько-Миколаївської залізниці до складу ВЗС. На станціях Суми і Білопілля були створені страйкові комітети Спілки, які очолили відповідно помічник начальника ст. Суми О.Бройт і помічник начальника майстерні ст. Білопілля Ф.Магдзярський [28, арк.143-144]. О.Бройт відзначався високим авторитетом серед працівників станції і радикальними поглядами. Задовго до жовтневого страйку він зав’язав контакти із місцевими діячами революційного руху, зокрема, майбутніми керівниками Сумського повітового комітету Всеросійської селянської спілки (далі - ВСС) А.Щербаком і А.Овчаренком. Не без участі О.Бройта через Сумську станцію в місто доставлялася зброя революціонерам, телеграф залізниці використовувався для таємних депеш лідерів комітетів опозиційних партій [4, арк.49; 28, арк.143]. Натомість інженер Ф.Магдзярський був суто формальним лідером. В дійсності всі справи страйкому на ст. Білопілля вів конторник служби руху О.Кобець [28, арк.144].

На ст. Суми ініціаторами створення страйкового комітету стали конторники вантажного відділення Іваненко і Грузовський, касири Панченко і Задорожний, які висунули кандидатуру О.Бройта в якості голови страйкому. На мітингу, влаштованому на першій колії, разом із ним членами комітету були обрані фельдшер Д.Лізін, конторник служби руху І.Вірко і письмоводитель Шутченко. Паралельно був створений *“таємний*

комітет” у складі С.Задорожного, шляхового майстра Шевченка і станційного сторожа Є.Ільяшенка на випадок арешту головного комітету. Керівництво станції Суми, представлене начальником П.Родовичем і його помічниками Бранденбергом та Каліновським було усунуте від управління справами [4, арк.55]. Одночасно застрайкували залізничники ст. Баси, які приєдналися до Сумського страйкому.

На ст. Білопіль 10 жовтня у депо зібрався мітинг службовців і робітників станції; страйкарі усунули від управління начальника станції П.Протосовицького. Управління станцією перейшло до страйкому в складі Ф.Магдзярського, О.Кобця, помічників начальника станції В.Косенка і Г.Фомічова, фельдшера Ф.Затоки, помічника вагонного майстра О.Костюкова, рахівника майстерень В.Баранова, вчителя Білопільського залізничного училища К.Сальнікова, помічника машиніста І.Цимбала, слюсара депо Є.Серенка, кондукторів В.Бутовта і О.Кононова [28, арк.144-151; 29]. Страйкарі склали петицію із економічними вимогами та обрали делегатів для поїздки в Харків, де вони мали її вручити Центральному Комітету ВЗС на Харківсько-Миколаївській залізниці [5, арк.188]. Текст резолюцій сумського і білопільського мітингів не зберігся, але можемо стверджувати, що страйкарі в цілому підтримували вимоги, висунуті ЦБ ВЗС: збільшення зарплати; впровадження 48-годинного робочого тижня; створення при адміністраціях доріг комісій робітників і службовців для з’ясування спірних питань; заміна пенсійної каси державним страхуванням; покращення медичного обслуговування; створення навчальних закладів і бібліотек для членів сімей залізничників; недоторканість всіх учасників страйку; амністія політичних і релігійних в’язнів; скликання всеросійського з’їзду делегатів залізниць для розробки нового положення робітників і службовців; впровадження демократичних свобод і скликання Установчих Зборів [22, с.151-152]. Страйкарі обох станцій тримали між собою зв’язок. На зібрання білопільських залізничників навідувався член сумського страйкому І.Вірко [28, арк.144].

15 жовтня 1905 р. у Люботині відбувся делегатський з’їзд залізничників Харківсько-Миколаївської і Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниць. На з’їзді окрім економічних питань обговорювалися політичні завдання, головним з яких була визнана радикальна політична реформа, яка б встановила конституційний лад в країні [13, с.189]. В роботі з’їзду взяли участь делегати від Сумської лінії: О.Кобець, кондуктор П.Дворніков, наглядач роз’їзних комор О.Лазаренко, слюсар депо А.Крушинський [28, арк.144-151].

Жовтневі “Дні свобод” залізничники відзначили низкою мітингів. 18 жовтня перший мітинг у Сумах відбувся саме на привокзальному майдані, де до сумських залізничників долучилися робітники Степанівського цукрового заводу і селяни навколишніх сіл [4, арк.50]. В наступні дні залізничники брали активну участь в мітингах, що проводилися на Петропавлівському вигоні і біля будинку земської управи [7, с.120]. У Білопіль 18 жовтня мітинг на честь дарованих свобод почався прямо на вокзалі. Окрім залізничників, в ньому взяли участь селяни з навколишніх сіл. Головував на зібранні рахівник майстерень В.Баранов. Він прочитав присутнім Маніфест 17 жовтня, прокоментувавши, що цей документ перетворює рабів на вільних громадян. Звертаючись до селян, оратор підняв питання народного суду і наділення землеробів землею [5, арк.190].

Своєрідним засобом боротьби під час страйків було відправлення т.з. “делегатських” або “екстрених” поїздів. Від ст. Суми такий потяг був споряджений О.Бройтом до ст. Богодухів з агітаційною метою. Екстрений потяг з дозволу начальника руху Південних доріг разом із делегатами на з’їзд залізничників був відправлений зі ст. Білопіль до Люботина 15 жовтня. Виключну роль в підготовці делегатських поїздів відіграли помічник начальника ст. Баси Г.Лукашов і наглядач вагонів К.Котенко [4, арк.52, 77; 28, арк.152]. Проте далеко не всі працівники станцій підтримували виступ своїх колег. О.Бройту і І.Вірکو за інформацією поліції доводилося боротися проти

штрейкбрехерів [28, арк.143-144]. Активно протидівав страйкарям серед вищого керівництва лінії начальник ділянки служб руху інженер Панов, який намагався організувати вищих службовців для переконання підлеглих припинити безпорядки. Однак його ініціатива не знайшла підтримки. Зібрання залізничників ст. Білопільля засудило методи залякування і бюрократизму, які обрав для себе інженер і постановило виразити *“захиснику порядку”* зневагу, про що і повідомило інші дороги [4, арк.67-73]. Врешті Панову прийшлося звільнитися з роботи через погрози з боку працівників ст. Суми - письменника Шутченка і шляхового майстра Каліновського [28, арк.36].

Поступка Миколи II демократичним силам у вигляді дарованого Маніфесту і амністії політв'язнів тимчасово вгамувала революційну напругу. М.Хілков телеграфував начальникам доріг, що уряд зробить все можливе для покращення побуту нижчих службовців. Разом з тим пропонувалося до 24 жовтня приступити до робіт на коліях. В такому випадку міністр гарантував недоторканість учасників страйків і збереження за ними зарплати за дні простою транспорту [4, арк. 75]. ЦБ ВЗС прийняв рішення припинити страйк. 21 жовтня відновився рух поїздів на станції Білопільля, а через три дні - по всій Сумській лінії.

ЦБ ВЗС привітало службовців і робітників колій з припиненням страйку, висловлюючи впевненість в ствердженні політичних свобод. Проте вже наступного місяця з'ясувалося, що уряд не буде випускати владу зі своїх рук, що основи самодержавного режиму, хоча і зміненого впровадженням конституційного ладу, залишаться незмінними. По країні прокотилася хвиля розправ над революційними силами. Мало що змінилося і в становищі працівників транспорту. Все це призвело до чергової хвилі протестів залізничників. 18 листопада 1905 р. на Харківсько-Миколаївській залізниці почався новий страйк у відповідь на перекинення військ для придушення повстання моряків у Севастополі [17, с.344]. Хоча на цей раз рух поїздів на Сумській лінії не переривався, шляховики були готовими до можливого виступу. Головними агітаторами страйку на ст. Білопільля виступили О.Кобець, А.Крушинський, І.Вальтер, Г.Фомічов, помічник вагонного майстра О.Костюков і помічник машиніста І.Цимбал. Останній 20 листопада був відряджений товаришами до Люботина для обговорення умов приєднання до загального страйку. В цей же день у будинку Білопільського вокзалу відбувся мітинг залізничників, на якому більшість присутніх висловились за припинення робіт на станції. *“Збудження серед робітників і службовців швидко наростає, приймаючи загрозливі розміри. Становище жандармів серед ворожо налаштованих робітників і службовців важке. Засобів для обмеження від насилля залізничних робітників немає”*, - оцінював ситуацію на станції начальник Сумського відділення Кременчуцького жандармського управління залізниць ротмістр О.Маринич [4, арк.91-92]. Але на цей раз страйк так і не відбувся; 26 листопада залізничники Харківсько-Миколаївської дороги відновили роботу [17, с.345].

У грудні 1905 р. ПРР досягла своєї розв'язки - страйковий рух у промислових центрах переростав у збройне повстання. Осторонь від політичних подій не стояли і залізничники. На початку грудня у Москві відбулася конференція представників 29 залізниць, які звернулись до Московської ради робітничих депутатів з пропозицією почати загальний страйк. 7 грудня станції отримали спільну телеграму від ЦБ ВЗС, Московської і Петербурзької рад робітничих депутатів з постановою почати всеросійський загальний страйк у ніч з 7 на 8 грудня [17, с.418]. На Харківсько-Миколаївській залізниці загальний страйк почався ввечері 9 грудня; координація дій страйкових комітетів спочатку здійснювалась утвореним 11 грудня 1905 р. тимчасовим союзним управлінням з центром в Люботині, яке заявило про наміри реалізувати програму Московської конференції і взяти управління залізницею в свої руки [13, с.230; 18, с.572]. 12 грудня Управління звернулось до всіх залізничників дороги з

маніфестом, в якому привітало їх із здійсненням повного страйку і відстороненням залізничної адміністрації. Рух поїздів по лініях дороги припинявся за виключенням потягів, що перевозили хліб, м'ясо, сіль, вугілля, дрова, гас, а також чинів Маньчжурської армії і запасних солдат. Розгрузка вантажів допускалася лише з дозволу Тимчасового союзного управління. У випадку насилля з боку влади пропонувалося страйкомам чинити збройний опір і руйнувати рухливий склад і будівлі станцій [25, с.236]. Проте єдине управління страйком на Харківсько-Миколаївській залізниці не було здійснене через збройне придушення в той же день *“Люботинської республіки”*. Станційні страйками діяли на свій страх і ризик, узгоджуючи між собою свої дії на лінії.

Ще за три дні до початку загального страйку на заклик Московської конференції 6 грудня припинили роботи працівники ст. Суми. Під цим рішенням було поставлено 80 підписів [31, с.266]. Виступ залізничників був підтриманий Селянською Спілкою, яка разом з Сумським відділом ВЗС, а також комітетами профспілок, Спілки сумських учнів, ПНС, ПСР і РСДРП утворила Сумський об'єднаний комітет. Діючи єдиним фронтом, опозиціонери добилися встановлення свого контролю над Сумським повітом. Помічник начальника ХГЖУ в Сумському повіті підполковник М.Краснощоків доповідав Департаменту поліції, що повіт знаходиться на грані революційного вибуху; місто патрулювалось селянською міліцією, робітники формували дружини, постійно відбувалися мітинги [30, с.142]. На одному з них 10 грудня біля будинку Земської управи взяв участь О.Бройт, який відкрито виступив проти уряду та закликав присутніх боротися за скликання Установчих Зборів і негайне відбирання землі у поміщиків [6, арк.7; 28, арк.143]. Крім того, залізничники активно агітували серед селян тих населених пунктів, які прилягали до колії. *“Залізничні службовці закликали селян до грабунків поміщицьких маєтків і негайному захопленні землі, переконуючи їх не упустити зручного для них моменту поки війська зайняті в місті і не можуть прибути на місця безпорядків”*, - відзначалося в огляді діяльності революційних партій в 1905 р. [27, арк.14]. Активно агітували серед селян, за даними поліції, О.Бройт, Д.Лізін, І.Вірко [4, арк.82-83]. Залізничники брали на себе зобов'язання оберігати деяких керівників революційних організацій. Так, до лідера сумських селян А.Щербака був приставлений охоронець - привратник вантажного двору ст. Суми Д.Андрєєв [28, арк.152].

Після розгрому 12 грудня *“Люботинської республіки”* залізничники Харківського вузла припинили будь-які роботи по лінії і пошкодили локомотиви. 14 грудня рух дорогою у напрямку Сум і Полтави зовсім припинився [18, с.586]. Внаслідок цього виникла загроза перебоїв постачання необхідних продуктів до Сумського повіту. На залізничників станцій Сумської лінії ліг обов'язок виправити ситуацію. Вони готували і відправляли товарні потяги до Харкова. Так, 15 грудня за розпорядженням Об'єднаного комітету на ст. Суми прибув потяг, який доставив у місто сіль, дріжджі та гас. *“Тому боятися, що місто через страйк залізниці залишиться без необхідних припасів, немає підстав: залізниця і надалі буде доставляти все необхідне для міста”*, - запевнювала городян *“Селянська газета”*, орган повітового комітету ВСС [30, с.141].

Для охорони порядку залізничники разом із працівниками промислових підприємств утворили робітничу дружину, якій двічі доводилося випробовувати свої сили. 9 грудня в с.Краснопілля був затриманий та побитий реакційно налаштованими селянами член повітового комітету ВСС А.Овчаренко. Коли це стало відомо в Сумах, за ініціативою голови повітового комітету ВСС А.Щербака дружину було відправлено для визволення агітатора. А.Щербак по допомогу звернувся до залізничного страйкому. Але О.Бройт виступив різко проти відправки делегатського потягу в Краснопілля, побоюючись кривавої сутички з селянами [10, с.83; 26, арк.38]. Тож організацію експедиції взяв на себе більш рішуче налаштований І.Вірко при активній підтримці

залізничників ст. Баси - К.Котенка, Г.Лукашова, конторника служби руху М.Алешка, телеграфіста Дейниченка і наглядча товарного двору М.Озерова [28, арк.144, 152-154]. Вони спорядили зі ст. Баси потяг з двома вагонами, де розмістилися за різними даними від 40 до 95 дружинників з числа робітників Степанівського цукрового, Сумського машинобудівного заводів та залізничників [6, арк.9; 23, с.59; 28, арк.144]. Робітники мали переважно холодну зброю; 20 осіб були озброєні револьверами [23, с.59]. Очолив експедицію голова Сумського комітету РСДРП, контролер Білгород-Сумської залізниці П.Степанов.

Діставшись Краснопілля, 11 грудня революціонери скликали мітинг селян, на якому з'ясувалося, що А.Овчаренка в селі немає - напередодні його відпустили додому. Селяни зустріли робітників ворожо і почали їх переслідувати до станції. Загнані назад у вагони, дружинники не змогли відправитися до Сум: юрба селян розібрала рейки й атакувала потяг, погрожуючи його підпалити. В справу втрутився начальник ст. Краснопілля С.Шотт, який вмовив селян не чинити розправу над робітниками. Останнім запропонували здатися. Всіх учасників "*Краснопільської експедиції*" обшукала залізнична поліція, конфіскувала зброю та переписала їхні імена. 13 грудня делегатський потяг із загоном дружинників повернувся на ст. Баси [6, арк.9; 17, с.471; 30, с.139].

Удруге визволяти іншого заарештованого лідера ВСС А.Щербака робоча дружина відправилася в Лебедин, де він перебував під конвоєм. Очолив експедицію робітник М.Бондаренко. Делегатський потяг був відправлений 17 грудня зі ст. Боромля. Але своєчасно поінформований про збори дружини Лебединський повітовий справник М.Жилло разом з ескадроном драгун виїхав назустріч визволителям А.Щербака. Коли потяг був оточений і обшуканий, робітників в ньому не виявилось - телеграфісти ст. Лебедин встигли попередити М.Бондаренка про висилку військ і дружинники вийшли з потягу в полі [24, с.303-304]. Отже, бойовій дружині так і не прийшлося взяти участь у сутичках з військами та поліцією, хоча вона і надалі залишалася важливим фактором у співвідношенні революційних і проурядових сил в Сумському повіті.

У відповідь на адресні арешти селянський з'їзд у Сумах 19 грудня постановив заарештовувати місцевих чинів поліції. Допомогу в цьому обіцяли надати залізничники. Спочатку було вирішено затримати повітового справника В.Войцехівського, який мав прибути до Сум із Харкова. На пропозицію відповідального за цю операцію А.Овчаренка кондуктори, не доїжджаючи до ст. Баси, зупинили потяг, в якому перебував повітовий справник. З Сум повинна була прибути хура, на якій революціонери мали намір відвезти поліцейського чиновника, але останнього про небезпеку встигли попередити колеги. В результаті, В.Войцехівському вдалося вислизнути з-під спостереження залізничників і повернутися до поліцейського відділення [10, с.83; 23, с.65].

Не менш активно діяли залізничники ст. Білопілля, які припинили роботи 10 грудня. Напередодні, 9 грудня в міському театрі відбулося зібрання службовців станції, на якому було прийнято рішення зупинити рух поїздів і припинити роботи. 10 грудня залізничники створили страйком, на який поклали завдання спостерігати за дотриманням порядку на станції, охороняти майно станції та вантажі. Залізнична поліція і керівництво станції повністю відсторонилися від справ на станції [5, арк.190-192]. Центральному комітету Харківсько-Миколаївської залізниці на ст. Люботин залізничники відправили телеграму з постановою мітингу: *"На заклик до нової боротьби з царським урядом ми, залізничні службовці ст. Білопілля Харківсько-Миколаївської залізниці, відповідаємо повною згодою долучитися до цієї боротьби. Виражаємо повну віру, що ця боротьба стане останньою бійкою, після якої над нашою Батьківщиною зійде зоря нового щасливого життя. Ми не вірили і не віримо царському уряду і вважаємо, що вивести Росію з важкого стану можуть одні*

всенародні Установчі Збори, утворені з представників народу, скликані шляхом загального, прямого, рівного і таємного голосування. Хай живе другий всеросійський політичний страйк!” [25, с.236]. Зміст телеграми вказує на високий рівень політичної свідомості страйкарів, на їхній бойовий настрій.

Страйк на залізниці знайшов відгук у селянській масі. 11 грудня у Білопіллі відбулася збройна маніфестація за участю 6 тис. селян і залізничників під чорними і червоними прапорами. Юрба намагалася увірватися до будинку міської думи і роззброїти поліцію. Лише своєчасне втручання студента О.Пивоварова і передаточного агента ст. Білопілля П.Васильєва утримали маніфестантів від погрому. Проте вже по завершенню заходу окремі групи маніфестантів розгромили дім розпусти і квартиру міського судді А.Петровського. З метою упередження розростання насилля у міській управі відбулося спільне засідання гласних думи і делегатів страйкому, на якому було домовлено про встановлення максимуму цін і відставку чинів поліції [17, с.448-449]. Для забезпечення порядку на ст. Білопілля була створена робоча міліція під проводом члена страйкому В.Бутовта [28, арк.151]. Страйк у Білопіллі перекинувся також на сусідню ст. Ворожба Московсько-Києво-Воронізької залізниці. Колишній страйкар слюсар майстерні ст. Білопілля П.Фомічов згадував, що група залізничників на вагонетці прибула до Ворожби, де провела роз’яснювальну роботу з тутешніми працівниками станції. 13 грудня 1905 р. робітники і службовці обох станцій провели спільний мітинг [29; 31, с.267].

Уперше активно на Сумській лінії заявив про себе Смородинський страйковий комітет. 8 грудня у вантажній конторі станції відбулося зібрання службовців і робітників під головуванням наглядача роз’їзду М.Морозова, на якому залізничники обговорили політичну ситуацію і висловилися за підтримку демократичних сил. Був створений страйковий комітет, до якого увійшли магазінер Н.Морозов, помічник начальника станції Ф.Ярмош, службовець Ізраєлянт, машиніст П.Дубровський, вагар М.Тіхонов. Головою комітету став помічник начальника станції Г.Кіпке. Наступного дня відбулося ще одне зібрання, яке постановило видалити зі станції жандармів, усунути від управління начальника станції М.Волкова та доручило виконувати його функції Г.Кіпке. Начальником депо залізничники обрали П.Дубровського [18, с.605-606].

Страйком не перервав повністю зв’язку станції з навколишнім світом. Залізничники потурбувалися про забезпечення населення і залізничників Тростянця та навколишніх сіл товарами першої необхідності, а також пересилку пошти від місцевих страйкових комітетів [17, с.419]. Це справило позитивне враження на селянське населення Охтирського повіту. “Ізвестія”, орган Федеральної ради Харківських комітетів РСДРП, 18 грудня повідомляли, що на станції нещодавно відбувся мітинг селян і залізничників, який постановив закрити казенну винну лавку. Пристав, який намагався припинити самочинну діяльність комітетів ВЗС і ВСС, під тиском мітингувальників змушений був покинути Охтирський повіт. “Станція фактично в руках товаришів; одностайність повна”, - констатувала газета [24, с.294].

Протягом двох тижнів головні станції Сумської лінії знаходилися в руках страйкових комітетів. Але наступ проти революційних сил, розпочатий ще у першій половині грудня 1905 р. у великих промислових центрах країни, зрештою, досяг і залізниці. Ще 29 листопада 1905 р. був виданий височайших указ “Про наділення місцевої влади правом застосовувати надзвичайні заходи у випадку припинення або замішання в залізничному, поштовому і телеграфному сполученнях”, а 14 грудня того ж року - указ “Про правила надзвичайної охорони на залізницях”, який надавав право впроваджувати стан посиленої або надзвичайної охорони губернаторам, а в межах компетенції Міністерства шляхів сполучення - начальникам залізничних ліній. Участь у

залізничному страйку переслідувалася за височайшим указом *“Про тимчасові правила про покарання за участь у страйках на підприємствах, які мають громадське або державне значення”* від 2 грудня 1905 р., за яким службовці і робітники, винні в самовільній зупинці робіт, могли бути ув’язненими строком до 1 року і 4 місяців [3, с.113-114]. За цими указами видавалися циркуляри міністра внутрішніх справ П.Дурново про роззброєння залізничних службовців (від 17 грудня), застосування зброї проти озброєних *“заколотників”* (від 21 грудня), про арешт членів страйкових комітетів (від 30 грудня).

23 грудня Сумський повіт був переведений на становище надзвичайної охорони, а 26 грудня в повіті був запроваджений військовий стан [28, арк.7]. Того ж дня харківський генерал-губернатор К.Старинкевич, спираючись на силу нових указів, наказав начальнику сумського гарнізону генералу Зарубіну *“розчавити страйк Харківсько-Миколаївської залізниці самими суворими мірами силою зброї; не прибігаючи до суду, знищувати головних заколотників без будь-якого помишування, зовсім не соромлячись громадського становища, яке вони займають...”* [28, арк.9]. На станції почали прибувати військові команди, почалися арешти. 25 грудня всі лінії Харківсько-Миколаївської залізниці відновили свою роботу.

Не дивлячись на арешти лідерів страйкарів, залізничники ще були готовими до продовження боротьби, про що свідчить телеграма сумського тимчасового генерал-губернатора до начальника Київського військового округу з проханням надіслати роту солдат на ст. Ворожба й ескадрон в Суми, де планувалися нові страйки. А також вимагав посилити гарнізон кулеметами [28, арк.14-15].

За підтримки військових начальнику Сумського відділення Кременчуцького жандармського управління залізниць О.Мариничу вдалося в короткий термін заарештувати активних учасників страйкового руху. На ст. Смородине 5 січня 1906 р. було затримано 6 залізничників; у Сумах наприкінці грудня - на початку січня - 6; 10 січня на ст. Баси - 5 [4, арк.62; 18, с.606; 28, арк.143-154]. Більше всього залізничників було заарештовано 8 січня 1906 р. на ст. Білопілля - 19 [28, арк.144-154]. Таким чином, згідно зі списками Сумського тимчасового генерал-губернатора Ходоровича, начальника Сумського відділення Кременчуцького жандармського управління залізницями О.Маринича і даних Г.Задорожного загалом було заарештовано 36 осіб. Більшість з них після короткого терміну ув’язнення була відправлена у заслання до Вологодської губернії. 42 службовці і робітники Сумської лінії були звільнені [5, арк.32-36]. Деякі рядові учасники виступу були переведені на інші дороги, де вони перебували під пильним наглядом поліції. П.Фомічов, який влаштувався на Білгород-Сумську залізницю, згадував, що напередодні 1 травня в поліцейському відділку в нього брали розписку, що він не братиме участі в майвці. У 1910 р. залізничник викликався до жандармського відділку, де стало відомо, що він на пошті підписався на твори Л.Толстого [29].

На лініях залізниць, на які поширювався стан надзвичайної охорони, впроваджувались суворі правила. Запізнення на місце роботи без поважних причин або самовільне припинення службових обов’язків карались ув’язненням терміном від 4 до 8 місяців. Влаштування страйку відповідно до указу 2 грудня 1905 р. загрожувало порушникам спокою військовим судом. Те саме стосувалося псування майна залізниці, пошкодження телеграфу, водопостачання, вантажів, будівель залізниць і рухомого складу [5, арк.138-140]. Посилювався поліцейський контроль на станціях. Проте неможливим подальший спротив на дорогах робили не суворі заходи влади, а репресії проти найбільш свідомої частини залізничників, їхнє відсторонення від основної маси робітників і службовців. Повторити свій політичний досвід залізничники Сумської лінії змогли лише під час Лютневої революції.

Сам виступ шляховиків Сумської лінії обумовлювався, передусім, важкими умовами праці на транспорті. Проте, на відміну від багатьох страйкових акцій робітників підприємств, розташованих поблизу дороги, страйк залізничників одразу набув політичної форми. Про це свідчить їхня активна участь у політичному житті регіону, у намаганні налагодити зв'язки із опозиційними уряду організаціями, а також яскрава антиурядова риторика залізничників в резолюціях і промовах на мітингах. Характерно, що ділова активність страйкомів - організація мітингів і демонстрацій, перебрання на себе адміністративних функцій в управлінні станціями, участь у конференціях і з'їздах у Люботині, переговори з представниками влади і поліцією, створення бойових дружин, спорядження делегатських поїздів, забезпечення продовольством населення - далеко випереджала саму кількість учасників виступу. Наприклад, харківський губернатор М.Пешков у телеграмі до сумського тимчасового генерал-губернатора М.Ходоровича вказував лише про 16 активних учасників грудневого страйку на ст. Суми [5, арк.50]. Не дивлячись на те, що до повітового комітету союдної Селянської Спільки входило кілька тисяч селян, комітет ВЗС ст. Суми створив з нею рівноправний альянс, який тимчасово забезпечив двовладдя в повіті.

Великий вплив на залізничників Сумської лінії справляли події загальнодержавного масштабу: діяльність районного комітету Харківсько-Миколаївської залізниці, виступи залізничників зі зброєю в руках у Москві, Харкові і Люботині. Хоча страйкарі і створили свою міліцію, застосувати зброю вони так і не наважилися. Робітники промислових підприємств Сум, Білопілья і Тростянця не виявляли високої політичної активності, а Сумський повітовий комітет ВСС обрав мирну тактику боротьби. Це зумовило в цілому безкровне придушення революційного вибуху в повіті. Не дивлячись на поразку, працівники залізничного транспорту продемонстрували спроможність до гуртування у відстоюванні своїх економічних і соціальних інтересів, глибоке розуміння зв'язку їхнього соціального визволення із загальнополітичними питаннями, поставленими перед суспільством революцією.

1. Богатчук С.С. Боротьба українських залізничників за покращення економічного, соціального та політичного становища в кінці XIX - на поч. XX ст. / С.С.Богатчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. - 2007. - №12. - С.17-20.

2. Богданов М. Очерки по истории железнодорожных забастовок в России / М.Богданов. - М.: Товарищество типографии А.И.Мамонтова, 1906. - 60 с.

3. Бровцинова Е. Карательное законодательство царизма в борьбе с революцией 1905-1907 годов / Е.П.Бровцинова // История СССР. - 1975. - №5. - С.110-117.

4. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф.Р-2362: Колекція окремих документів дожовтневого періоду і періоду Жовтневої революції, оп.1, спр.8: Копії матеріалів про революційний рух в 1905-1907 рр. на Сумщині (Спогади про революційний рух на станції Суми. Рапорти Сумського військового справника та ін.), 126 арк.

5. ДАСО, ф.Р-2362: Колекція окремих документів дожовтневого періоду і періоду Жовтневої революції, оп.1, спр.11: Копії матеріалів про революційний рух на Сумщині в 1905 р., 304 арк.

6. ДАСО, ф.Р-2362: Колекція окремих документів дожовтневого періоду і періоду Жовтневої революції, оп.1, спр.13: Копії матеріалів про діяльність "Селянської спілки" в повіті, доповіді пристава м.Суми в Департамент поліції. Звинувачувальний акт А.Щербака, 47 арк.

7. Документы о революционном движении на Сумщине в 1905-1907 годах / [сост. С.И.Козлова]. - Сумы: б.в., 1985. - 143 с.

8. Мельник Л. Формування робітничого класу на Україні / Л.Г.Мельник. - К.: Вища школа, 1988. - 103 с.

9. Нестерцова С. М. Железнодорожники Украины в революции 1905-1907 гг.: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Светлана Михайловна Нестерцова. - М., 1985. - 26 с.

10. Овчаренко А. Спогади про революцію на Сумщині / Антон Овчаренко // 1905 рік на Сумщині: Зб. наук. ст. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.81-83.

11. Парасунько О. До питання про становище робітників на залізничному транспорті України в другій половині XIX ст. / О.А.Парасунько. - Наукові записки Інституту Історії АН УРСР. - 1957. - Т.9. - С.127-159.

12. Пушкарева И. Железнодорожники России - активные участники Октябрьской политической стачки 1905 года / И.М.Пушкарева // Вопросы истории. - 1958. - №12. - С.152-169.
13. Пушкарева И. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях / И.М.Пушкарева. - М.: Наука, 1975. - 390 с.
14. Пушкарева И. Заработная плата железнодорожников накануне революции 1905-1907 гг. (К вопросу о социально-экономическом положении железнодорожников) / И.М.Пушкарева // История СССР. - 1957. - №3. - С.159-175.
15. Рашин А. Формирование рабочего класса России / А.Г.Рашин. - М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. - 623 с.
16. Революция 1905-1907 гг. в России. Документы и материалы. Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 года / [сост. Н.А.Мальцева, В.И.Вебель; ред. А.М.Панкратова, С.Н.Валк, Н.А.Мальцева, И.С.Смолин]. - М.-Л.: Издательство АН СССР, 1955. - Ч.2. - 609 с.
17. Революция 1905-1907 гг. в России. Документы и материалы. Высший подъем революции 1905-1907 гг. Вооруженные восстания. Ноябрь-декабрь 1905 года / [сост. Н.А.Мальцева, В.И.Вебель; ред. А.М.Панкратова, С.Н.Валк, Н.А.Мальцева, И.С.Смолин]. - М.: Издательство АН СССР, 1956. - Ч.3. - Кн.1. - 696 с.
18. Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах / [сост. П.П.Быстренко, Н.А.Ачкасова, Б.С.Ватуля, С.К.Гнедаш, С.П.Майборода, В.С.Скорина; ред. Ф.Е.Лось, И.П.Олейник, В.И.Шелудченко]. - К.: Госполитиздат УССР, 1955. - Т.П. - Ч.1. - 938 с.
19. Романов В. Движение среди служащих и рабочих русских железных дорог в 1905 г. / В.В.Романов // Образование. - 1906. - №11. - С.17-47.
20. Романов В. Движение среди служащих и рабочих русских железных дорог в 1905 г. / В.В.Романов // Образование. - 1907. - №6. - С.24-53.
21. Романов В. Движение среди служащих и рабочих русских железных дорог в 1905 г. / В.В.Романов // Образование. - 1907. - №6. - С.64-98.
22. Ростов Н. Железнодорожники России в революционном движении 1905 г. / Н.Ростов. - М.-Л.: Изд-во ЦКЖД, 1926. - 155 с.
23. Сердюк М. До 25-річчя 1905 року (Спогади про революційні події на Сумщині) / М.Сердюк / 1905 рік на Сумщині: Зб. наук. ст. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.53-69.
24. Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905-1907 гг.: Сборник документов и материалов / [ред. и авт. вступ. статьи Ю.Ю.Кондуфор; сост. М.П.Авоушева, В.А.Вострикова, Л.В.Гусева, И.В.Демкин, С.О.Розин]. - Харьков: Харьковское областное издательство, 1955. - 425 с. - (ЦГАОР и СС УССР. ГАХО).
25. Харьковская судебная палата. Вооруженное восстание на ст. Люботин // Право. - 1907. - №3. - С.221-238.
26. Центральный державный історичний архів України в м.Київ (далі -ЦДІАУ в м.Київ), ф.336: Харківське губернське жандармське управління, оп.1, спр.914: Про безлади, що відбулися в Харківській губернії у 1905 р., 50 арк.
27. ЦДІАУ в м.Київ, ф.336: Харківське губернське жандармське управління, оп.1, спр.1891: Переписка з помічником начальника Харківського губернського жандармського управління і Департаменту поліції про надання даних про політичні партії в Харківській губернії, 28 арк.
28. ЦДІАУ в м.Київ, ф.1682: Канцелярія Сумського тимчасового генерал-губернатора, 1906 р., оп.1, спр.1: Про обшуки і арешти осіб, що підозрюються у політичній неблагодійності, 180 арк.
29. Чунаков В. Революцией мобилизованные. К 80-летию II съезда РСДРП / В.Чунаков // Ленинский путь. - 1983. - №101. - С.2.
30. Щербак А. 1905 год в Сумском уезде / А.П.Щербак // 1905 рік на Сумщині: Зб. наук. ст. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.129-143.
31. Яременко М.Ф. Сумщина пореформена (1861-1916 рр.): Монографія / М.Ф.Яременко. - Суми: ВТД "Університетська книга", 2002. - 366 с.

Кудинов Д.В. Забастовки железнодорожников Сумской линии Харьковско-Николаевской железной дороги в 1905 г.

Рассматривается общественное движение железнодорожников на станциях Белополье, Смородино и Сумы в период наибольшего подъема Первой русской революции осенью-зимой 1905 г.

Kudinov D.V. Labour strikes of the Sumy line of the Nikolaev-Khar'kov railway in 1905

Article main idea: Strikes of railway worker's on the stations Bassy, Belopol'ye, Smorodino, Sumy right in the high point of the first Russian Revolution during autumn-winter 1905.

ФЕДОРОВА Л.Д.

СПОРУДЖЕННЯ ПАМ'ЯТНИКІВ НА ЧЕСТЬ ВИДАТНИХ ІСТОРИЧНИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНИ КИЇВСЬКИМ ВІДДІЛОМ РОСІЙСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

У статті розглядається один із напрямів діяльності воєнно-історичного товариства в Києві, яке разом з охороною пам'яток воєнної та військової історії займалось увічненням пам'яті визначних історичних діячів.

Київський відділ Імператорського Російського воєнно-історичного товариства (далі - ІРВІТ), заснований у жовтні 1908 р., був першою та єдиною у Наддніпрянській Україні громадською пам'яткоохоронною структурою, яка цілеспрямовано виявляла, фіксувала, вивчала і вживала заходи для збереження пам'яток воєнної та військової історії. Одночасно з цим програмним завданням відділу було визначено зведення пам'ятників монументального мистецтва, присвячених видатним військовим діячам, та увічнення історичних подій. Наукова та пам'яткоохоронна робота київського воєнно-історичного товариства знайшла певне висвітлення в українській історіографії, зокрема у працях С.Заремби [1], В.Горбика і Г.Денисенко [2] та ін. На особливу увагу заслуговують праці К.Климової, присвячені історії та науковій діяльності Київського відділу ІРВІТ [3], окремим напрямом його роботи, зокрема музейному [4], архівному [5], а також друкованому органу - журналу "Военно-исторический вестник" [6]. Однак такий напрям роботи пам'яткоохоронних структур, як спорудження пам'ятників, започаткований воєнно-історичним товариством у Києві, не знайшов відображення у науковій літературі.

У рамках підготовки до 200-річного ювілею Полтавської битви у травні 1909 р. керівництво Київського відділу ІРВІТ звернулося до Духовного собору Свято-Успенської Києво-Печерської лаври з проханням сприяти постановці пам'ятника (ікони або хреста) з лампадою над могилами полтавського полковника І.Іскри та генерального судді Гетьманської держави В.Кочубея, страчених за наказом російського царя Петра І у липні 1708 р. і похованих у Києві біля лаврської Трапезної церкви в ім'я преподобних Антонія і Феодосія Печерських.

У травні 1909 р. було створено узгоджувальну комісію на чолі з першим головою Розпорядчого комітету відділу М.Решиковим для підготовки полтавського ювілею. В її складі були представники Київського навчального округу, міських владних установ, Києво-Печерської лаври, Київської монархічної партії, губернського відділу Союзу російського народу і воєнно-історичного товариства. Комісія доручила оглянути могилу уповноваженим від Розпорядчого комітету разом із старостою Володимирського собору генерал-майором П.Жуковим. На засіданні комісії 20 травня 1909 р. вирішили негайно відкрити підписку (збір коштів) на пам'ятник [7].

У кінці 1910 р. новоутворене Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва повідомило воєнно-історичне товариство, що плита на могилі І.Іскри та В.Кочубея не сучасна їхньому похованню, а пізніша, перша ж плита, можливо, знаходиться під стіною Трапезної церкви. Розпорядчий комітет ухвалив рішення відшукати первісний надгробок і при складанні проекту пам'ятника приєднати до нього плиту [8]. Згодом відділ відмовився від ідеї встановлення пам'ятника у Лаврі, вирішивши спорудити його на одній із київських вулиць і залучити до втілення задуму нащадків страчених козацьких старшин.

З цією метою Рада відділу звернулася у січні 1910 р. до В.Модзалевського, як вченого, добре обізнаного з родоводом І.Іскри і В.Кочубея. В лютому того ж року він повідомив про нащадків, які тоді жили в Росії [9]. На розіслані Розпорядчим комітетом у травні 1910 р. листи першими відгукнулися Віктор Сергійович Кочубей - начальник Головного управління уділів, Лев Михайлович Кочубей і флігель-ад'ютант Павло Петрович Скоропадський, які дали згоду сприяти постановці пам'ятника [10]. Родичів повідомили і про підписку, оголошену серед членів відділу на його спорудження. Члену Ради відділу М.Єпанчину доручили сформуувати комісію для розробки ескізу пам'ятника у Києві.

Прямий нащадок і старійший з роду Кочубеїв Василь Петрович Кочубей (с.Згурівка Прилуцького повіту), якому відділ запропонував очолити роботу зі спорудження пам'ятника, відмовився від головування у спеціальному комітеті, створюваному відділом, але погодився увійти до його складу і матеріально підтримати справу. В листі з Царського Села від 7 грудня 1910 р. він написав про родичів, які, на його думку, також мають увійти до складу комітету, повторивши імена кількох із них, вже названих В.Модзалевським. В їх числі Кочубеї по старшій, не князівській лінії: Леонтій Васильович - член Державної думи, Санкт-Петербург, Європейський готель; Михайло Васильович - м.Борзна; Петро Васильович - м.Ялта, власний будинок; Василь Васильович - м.Пирятин; Микола Васильович - Санкт-Петербург, вул.Велика Морська, 53. Кочубеї по молодшій, князівській лінії: Віктор Сергійович - Санкт-Петербург, вул.Фурштадська, 24; Василь Сергійович і Лев Михайлович - Санкт-Петербург. Він вважав необхідним запросити до участі в роботі комітету братів А. і М.Стороженків, а також директора Чернігівського дворянського пансіону П.Дорошенка, *“як осіб, на співчуття яких нашої справі можна розраховувати і які своїм глибоким знанням старовини будуть корисними радниками в справі історичного увічнення пам'яті страченого”* [11].

Пам'ятник спорудили на гроші, зібрані впродовж трьох років шляхом підписки, та на пожертвування від різних установ, громадських інституцій і приватних осіб. Підписні листи приймав скарбник відділу - капітан Л.Александрович (штаб Київського військового округу, вул. Банкова, 11). За перший рік надійшло лише 200 руб. У 1911 р. на рахунки відділу поступило 298,33 руб., по книжках, розісланих для пожертвувань - 1275,53 руб. Борзнянський повітовий предводитель дворянства Михайло Васильович Кочубей пожертвував 1 тис. руб., переданих Марією Іванівною Кочубей. Таким чином, загальна сума склала 2573,86 руб. [12]. Василь Петрович Кочубей пожертвував у 1911 р. 2100 руб., які побажав розподілити таким чином: 1500 руб. - на пам'ятник у Києві, 100 руб. - на пам'ятник І.Іскрі і В.Кочубею, що споруджувався в м.Борщагівка Сквирського повіту Київської губернії, 500 руб. - на встановлення кіота з іконою в стіні Трапезної церкви над могилою [13]. Начальник служби шляхів Південно-Західної залізниці В.Шміт зібрав серед співробітників і передав відділу 233 руб. Киянка Н.Романович-Славатинська пожертвувала 25 руб. На кінець 1912 р. сума зібраних грошей складала 5,6 тис. руб., але загальна вартість бронзового пам'ятника з п'єдесталом із лабрадориту або мармуру дорівнювала 15-20 тис. руб. У червні 1913 р. відділ вже мав на пам'ятник 12875 руб. [14]. У 1914 р. надійшли пожертви від Полтавського губернського земського зібрання - 300 руб., повітових земських зібрань: Пирятинського - 100 руб., Переяславського - 50 руб., Конотопського, Миргородського й Остерського - по 25 руб. від кожного [15].

З 1911 р. обговорювалося питання щодо місця установки пам'ятника. Товариш голови Ради товариства, професор В.Іконников пропонував Маріїнський парк, директор 1-ї Київської чоловічої гімназії М.Стороженко - площу перед Микільською

брамою (нині пл.Арсенальна) [16]. Міська дума відводила місце перед Царським палацом, а Військова рада задовольнила 4 серпня 1911 р. клопотання товариства про відведення землі на Микільській площі [17]. У жовтні 1912 р. міський голова І.Дьяков запропонував встановити пам'ятник на Петровській алеї навпроти розважального закладу *“Шато-де-Флер”*.

Того ж року остаточно обрали місце перед Микільською брамою. Головну ідею пам'ятника визначили так: В.Кочубей диктує лист І.Іскрі, котрий стоїть на одному коліні, тернова гілка обвиває їхні ноги. Було утворено спеціальний будівельний комітет зі спорудження пам'ятника на чолі із М.Стороженком. Від відділу до нього ввійшли член Ради генерал-лейтенант М.Спанчин, члени Розпорядчого комітету О.Мердер - чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі, підполковник Б.Стеллецький і член відділу В.Шміт [18]. Членами будівельного комітету були нащадки генерального судді В.Кочубея - генерал-ад'ютант князь Віктор Сергійович Кочубей і церемонімейстер Височайшого двору Василь Петрович Кочубей, які проживали у Санкт-Петербурзі і взяли на себе клопотання щодо офіційного затвердження проекту пам'ятника, а також інші представники родини.

Конкурс на проект пам'ятника вирішили не проводити, мотивуючи це рішенням тим, що процес його організації займає багато часу і не завжди дає позитивні результати. Проект доручили скласти скульптору - полковнику П.Самонову, автору пам'ятника М.Скобелеву в Москві. Він представив комітету акварельні малюнки чотирьох варіантів пам'ятника, з яких один вибрали для реалізації - вартістю 4 тис. руб. Скульптор зробив спочатку ескізу воскову модель, потім гіпсову - в 1/20 натуральної величини монумента. Фігуру В.Кочубея було виконано за його портретом та особистими речами, що збереглися у нащадків. Постаць І.Іскри митець ліпив за сімейними переказами. Їх було зображено в момент прийняття рішення повідомити царя Петра І *“про зраду гетьмана І.Мазепи”* [19].

Начальнику 33-ї піхотної дивізії О.Зегелову доручили оглянути модель пам'ятника у Санкт-Петербурзі. У своїй доповіді він відзначив, що художник врахував зауваження, висловлені членами відділу. І.Іскра і В.Кочубей були зображені в козацькому одязі та озброєнні. *“Це дійсно два друга, які мали (за Пушкінським варіантом) спільний умисел і розділили спільну долю”* [20]. Далі він писав, що І.Іскра був зображений без головного убору, за що автору докоряв М.Стороженко, і той пообіцяв внести зміни; що є огріхи у зображенні зброї, у В.Кочубея ноги розставлені неприродно широко.

Комітет почав підготовчі роботи для встановлення монумента після отримання 30 березня 1913 р. телеграми від начальника канцелярії Міністерства імператорського двору про те, що проект пам'ятника, представлений церемонімейстером В.Кочубеєм, схвалений імператором. На прохання комітету цеглу на його зведення пожертвувала Києво-Печерська лавра, Головне артилерійське управління виклопотало дозвіл на передачу за рахунок казни 450 пудів латунних гільз. Їх було видано з Київського артилерійського складу у грудні 1913 р. [21].

11 квітня 1913 р. начальник Південно-Західної залізниці повідомив Київський відділ ІРВІТ, що у відповідь на його звернення Міністерство шляхів сполучення дозволило безкоштовно перевезти від ст. Воронцово-Городище до станції Київ 15 тис. пудів граніту для спорудження постаменту. Після відкриття й освячення пам'ятник мав бути переданий військовому відомству [22]. Міністерство шляхів сполучення і фінансів та Державний контроль домовилися про безоплатне перевезення казенною залізницею із Санкт-Петербурга до Києва 200 пудів бронзових фігур і барельєфів пам'ятника [23].

У січні 1914 р. було закінчено укладання гранітного кургану - постаменту для скульптур [24]. Для того, щоб пам'ятник було добре видно з вулиць Микільської і Московської, на прохання М.Стороженка (звернення до міського голови) з площі було перенесено телеграфні та трамвайні стовпи [25]. У квітні 1914 р. бронзові фігури і барельєфи, відлиті на бронзоливарному заводі "Моран" у Санкт-Петербурзі за 11 тис. руб., привезли у Київ і встановили на Микільській площі в дерев'яному шатрі, обгорнувши пам'ятник полотном. Майданчик навколо п'єдесталу обдернували і посадили килимові рослини, монумент оточили залізними ланцюгами на гранітних тумбах, навколо яких зробили тротуар із цементних плит [26].

Відкриття й освячення пам'ятника перенесли на вересень, коли війська мали повернутися з рухомих зборів, а митрополит Київський і Галицький Флавіан (Городецький) - із Санкт-Петербурга. Для складання програми урочистостей і розробки церемоніалу організували міжвідомчу комісію під головуванням начальника краю Ф.Трепова. Товариш голови - генерал-лейтенант О.Зегелов. До комісії входили представники від Києва, духовництва, військових, цивільних і навчальних відомств, воєнно-історичного товариства, родів В.Кочубея та І.Іскри та інші особи [27].

З початком Першої світової війни було ще кілька спроб з боку комітету впорядкувати площу. Але влаштувати навколо пам'ятника бруківку і розбити газони міський голова І.Дьяков відмовив, аргументуючи, що в умовах війни місто має економити кошти [28].

Підготовка до відкриття пам'ятника викликала жвавий інтерес у київського громадянства і була використана для виховних і просвітницьких цілей. 5 травня 1914 р. під головуванням попечителя Київського навчального округу О.Деревицького відбулася нарада за участю директорів київських чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів та директора народних училищ Київської губернії Б.Плеского, який згодом провів аналогічну нараду. На них обговорювали програму участі навчальних закладів в урочистостях з відкриття пам'ятника І.Іскрі та В.Кочубею. Керівництво Київського навчального округу вирішило видати для поширення серед молоді дві брошури, одну - для молодшого віку і учнів навчальних шкіл, другу - для старшого віку. Для підготовки видання обрали комісію на чолі з професором В.Іконниковим. Розробили і план заходів. Упродовж травня мали влаштувати ходіння на прощу до могили козацької старшини у Лаврі і відправляти панахиди. На 7 вересня запланували урочисті заходи в усіх народних училищах Києва, читання і літературно-вокальні вечори, присвячені пам'яті страчених. У Педагогічному музеї мав відбутися в день відкриття пам'ятника з'єднаний акт середніх навчальних закладів, на якому один із професорів університету прочитав би реферат. Для нижчих навчальних закладів 8 вересня повинні були влаштувати районні з'єднані акти в тих школах, де були великі актові зали. Центральними пунктами урочистих заходів для народних училищ визначили училища імені М.Гоголя, С.Грушевського, П.Терещенка та Олексіївське на Троїцькій площі. Безпосередню участь у відкритті мало взяти 1500 учнів, у т.ч. із Білої Церкви, Борщагівки Сквирського повіту, Полтави та інших міст, пов'язаних з життям І.Іскри та В.Кочубея [29].

У червні 1914 р. Київський навчальний округ оголосив конкурс на кращий нарис про подвиг І.Іскри і В.Кочубея. Була встановлена премія у розмірі 300 руб. за кращу роботу. Умови конкурсу, який мав відповідати головним ідеям у дусі свого часу, опублікували в газеті "Киевлянин". Вимагалось висвітлити *"епоху приєднання Малоросії за гетьмана Б.Хмельницького і відзначити свідоме тяжіння більшості населення Малоросії до єдиної і єдиноплемінної Московської держави"*, *"окреслити крах зрадницької політики Мазепи і перемогу ідеї єдності великого російського народу, із-*

за яких Кочубей і Іскра пожертвували власним життям на благо батьківщини”. Слід було довести, що І.Іскра і В.Кочубей були *“виразниками настрою більшості малоросіян”* [30]. У жовтні 1914 р. комісія з професорів Київської духовної академії та Університету св. Володимира підвела підсумок конкурсу. З багатьох одержаних рукописів визначили переможцем нарис, написаний виконуючими обов’язки інспекторів гімназій: Жмеринської - Є.Богуславським і Конотопської - Й.Власовським [31].

Через події світової війни урочистого відкриття пам’ятника не відбулось. У 1918 р. Міністерство внутрішніх справ Української Держави мало намір прибрати монумент, який мистецтвознавець Ф.Ернст характеризував, як *“цілковито бездарний і убогий у художньому відношенні”* [32], і зауважував, що *“це була спеціальна демонстрація на адресу українців (“мазепинців”)”* [33]. У липні 1919 р. за чергового встановлення більшовицької влади в Києві статуї І.Іскри та В.Кочубея і барельєфи зняли з постаменту та перелили в майстернях Комгоспу. У 1923 р. на постаменті встановили гармату (пам’ятник арсенальцям) [34].

Одночасно з роботою зі спорудження цього пам’ятника Київський відділ ІРВІТ перейнявся масштабним проектом зведення у Києві історико-мистецького комплексу під назвою *“Історичний шлях”*. Вперше доповідь стосовно нього, підготовлену Б.Стеллецьким, заслухали на засіданні Ради 7 травня 1910 р. Обґрунтовуючи ідею комплексу, він підкреслював: *“Київ є початковим, висхідним пунктом створення нашої великої держави. Майже протягом п’яти століть тут зосереджувалося все політичне, військове та економічне життя й управління Руссю. Історія повна описом великих діянь правителів - князів, мудрості яких багато завдячуємо ми в теперішній час”* [35]. Вирішили встановити скульптури на одній з людних вулиць, *“щоб учень народної школи, перехожий, приїжджий міг би, проходячи повз і читаючи написи на статуях, воскресити в своїй пам’яті шкільні уроки рідної історії, а зображення князів у відповідному історичному вигляді надовго закарбували би в його пам’яті загальний хід історичних подій”* [36].

Висловлювалася думка про те, щоб зробити всі скульптури приблизно однакового розміру (у 1,5 людського зросту) на постаментах із місцевого каменю, на них встановити металеві дошки з написами про найхарактерніші риси діяльності зображених, а також анотаційні дошки з інформацією, хто фінансував спорудження пам’ятника. Всі скульптури планували відлити з бронзи (*“для міцності”*), а всередині залити чавуном. На першому, підготовчому етапі думали їх виготовлення замовити Імператорській академії мистецтв.

Місце обиралося з погляду на його багатолюдність. Спочатку пропонувалося встановити комплекс на відтинку Бібіковського бульвару (тепер бульв. Т.Шевченка) між вулицями Хрещатик та Володимирська, де розташовані університет і дві гімназії, а бульвар, що зв’язує вокзал з Києво-Печерською лаврою, був до того ж шляхом руху прочан.

Для розробки монументів та їх спорудження у травні 1910 р. вирішили сформувати спеціальний комітет під головуванням генерал-губернатора Ф.Трепова [37]. У жовтні 1910 р. начальник краю розіслав запрошення до участі у його роботі 19 особам. Організаційне засідання відбулось у будинку генерал-губернатора 18 листопада 1910 р. Членами комітету стали: полковники Генерального штабу М.Галкін і В.Гаврилов, Київський губернатор О.Гірс, викладачі університету В.Данилевич, М.Довнар-Запольський і В.Іконников, київський міський голова І.Дьяков, професори Київської духовної академії В.Завитневич і М.Петров, попечитель Київського навчального округу П.Зілов, командувач військ Київського військового округу і голова

Київського відділу ІРВІТ М.Іванов, старший голова Київської судової палати О.Мейснер, голова Біржового комітету С.Могилевцев, начальник Південно-Західної залізниці К.Немешаєв, архітектор В.Ніколаєв, єпископ Чигиринський Павло (Преображенський) (помер того ж року), керуючий Київським удільним округом Г.Снежков, начальник Київського округу шляхів сполучення Л.Юргевич і начальник Києво-Подільського управління землеробства та державного майна О.Яковлев [38].

Загалом відбулося 13 засідань комітету зі спорудження *“Історичного шляху”* (з 18 листопада 1910 р. до 24 червня 1911 р.), з яких 8 лютого 1911 р. - у присутності запрошених учених, журналістів та інших осіб; 25 лютого 1911 р. - гласних Київської міської думи. Засідання проходили в будинку генерал-губернатора на вул. Інститутській, 40 (не зберігся) і в Художньому училищі на сучасній вул.Воровського, 2 (за останньою адресою - 14 і 31 травня, 3, 14 і 24 червня 1911 р.). На першому засіданні М.Галкін, згадавши Алею героїв у саду Тіргартен у Берліні, висловив побажання зробити київський *“Історичний шлях”* масштабнішим, не зупиняючись на семи діячах, і запропонував інше місце для нього - Володимирську гірку та дорогу від альтанки до панорами *“Голгофа”*. В.Завитневич дав огляд діяльності київських князів від Кия до руйнування Києва Андрієм Боголюбським у 1169 р., назвавши імена понад 20 правителів. Він вважав, що пам'ятники мають представляти князів у повному облаченні, озброєнні й одязі з точним дотриманням історичної достовірності та атрибутами, характерними для діяльності кожного із них. В.Ніколаєв, зауваживши, що в даний час неможливо спорудити скульптури з бронзи чи мармуру за відсутністю коштів, запропонував зробити їх з бетону, *“який тепер з успіхом застосовується для подібних витворів”* [39]. М.Довнар-Запольський у відповідь на виступ В.Завитневича висловився, що відомі імена ще багатьох діячів Києва, гідних увічнення, зокрема преподобні Феодосій Печерський, Микола Святоша, митрополит Петро (Могила) та ін. В.Іконников підтримав розширення списку, назвавши Нестора літописця, князів Мстислава Великого і К.Острозького, Петра (Могилу), Феофана (Прокоповича), царів Олексія Михайловича, Петра І, Єлизавету, Катерину ІІ. В.Данилевич вважав за необхідне увічнити пам'ятниками не тільки князів, а й стародавню руську культуру, яку несправедливо заперечував М.Карамзін. І.Дьяков висловив думку, що Алея героїв у Берліні, де центральна фігура оточена статуями сподвижників, може слугувати взірцем для композиційного вирішення *“Історичного шляху”* в Києві.

На засіданні було утворено три спеціальні підкомісії з членів комітету та запрошених осіб. Історична комісія мала розробляти теми (види) пам'ятників, редагувати написи й ін. До неї входили В.Завитневич (голова), В.Гаврилов, В.Данилевич, М.Довнар-Запольський. На будівельну комісію покладалося технічне спостереження і нагляд за виконавцями. Її головою став К.Немешаєв, членами - М.Галкін, І.Дьяков В.Ніколаєв, Л.Юргевич. До функцій організаційної комісії входили вибір місця, залучення та збирання коштів, контакти з виконавцями тощо. До її складу увійшли І.Дьяков, В.Гаврилов, М.Галкін, Б.Стеллецький. За рекомендацією К.Немешаєва у червні 1911 р. до будівельної підкомісії включили начальника служби шляхів Південно-Західної залізниці, інженера В.Шміта та архітектора-художника цієї ж служби В.Рикова. Для будівництва монументів оголосили збирання пожертвувань [40].

На першому засіданні історичної підкомісії 21 листопада 1910 р. було поставлено завданням скласти загальний (перспективний) список пам'ятників *“Історичного шляху”* з характеристикою кожного і першочерговий перелік. Після обговорення визначився такий основний комплекс монументів:

1. Пам'ятник доісторичному Києву - у вигляді зрізаної піраміди, увінчаної сучасним гербом Києва - фігурою архангела Михаїла. По чотирьох гранях піраміди - горельєфні сцени доісторичного життя міста. Одна з них - поселення на київських горах із-за Дніпра, де мали бути зображені гори Андріївська, Киселівка, Щекавиця і частина низовини праворуч від останньої до лівого боку вул.Кирилівська (тепер вул.Фрунзе), що прилягає до Лук'янівки. На одному з пагорбів - доісторичне поселення з напівземлянок слов'янського типу за відомостями арабського географа і мандрівника Ібн-Даста, а також за даними археологічних розкопок на березі Дніпра. Три чоловічі й одну жіночу постаті, які б уособлювали князів Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, планувалося розмістити відповідно до певного сюжету тогочасного життя: Кий з братами ловлять звірів, Кий - перевізник через Дніпро. Пропонували також включити сцену прибуття Аскольда і Дира до київських гір з ескадрою норманських кораблів та човнів тощо.

2. Пам'ятник князю Олегу - у вигляді кінного воїна у давньоруському облаченні (кольчуга, шолом) із щитом і мечем у руках. На випадок нестачі грошей передбачалося зобразити не вершника, а фігуру на повний зріст. На п'єдесталі напис: з чоловічого боку "*Се буде мати містам руським*", з правого і лівого боків горельєфи: а) греки приносять уклади Олегу, б) слов'яно-руські племена приносять князю данину.

3. Пам'ятник княгині Ользі - монумент з трьох фігур: посередині - княгиня Ольга, обабіч - благословляючі її апостол Андрій Первозваний з хрестом в руках, з одного боку, з другого - святі Кирило і Мефодій з Євангелієм у руках. Усі вони з'єднуються низьким суцільним бар'єром, що утворює півкруглу лаву. На бар'єрі по обидва боки від княгині Ольги горельєфи: з боку апостола Андрія - мандрівка княгині у Константинополь, з іншого - захоплення нею древлянського Іскоростеня.

4. Пам'ятник князю Святославу - у вигляді давньоруського воїна, який стоїть із жезлом у руці в човні на скелі, що зображує морську хвилю. Скульптуру рекомендували розробити за даними Льва Диякона.

5. Пам'ятник князю Володимирі Святославичу - з горельєфним зображенням на п'єдесталі билинних богатирів.

6. З'єднаний пам'ятник князям Ярославу Мудрому і Володимирі Мономаху - дві скульптури на повний зріст, у повному великокнязівському облаченні. Ярослав - із сувоєм у руках, на якому написано "*Руська правда*". Володимир Мономах - з написом на п'єдесталі: "*братолюбєць і жебраколюбєць, і добрий страждаєць за руську землю*" (подавалися пропозиції зобразити також шапку Мономаха). Фігури з'єднано суцільним бар'єром, який утворює між ними пряму лаву. На бар'єрі - горельєфи у такому порядку (від Ярослава до Володимира): книжник за письмовою роботою; преподобний Антоній Печерський у печері в лісових нетрях; преподобний Феодосій Печерський вручає ченцям книгу статуту; Софійський собор; Києво-Печерська лавра; печерські подвижники - Прохор Добровичинник, Микола Святоша, Акіндін лікар; Володимир Мономах - оратор на зборах руських князів; довга стрічка кінної давньоруської рати на чолі з Володимиром Мономахом, що віддаляється від Дніпра у нескінченний половецький степ.

7. Пам'ятник Нестору літописцю - скульптура ченця похилого віку, який пише літопис, встановлена на простому круглому п'єдесталі.

8. Пам'ятник князю Данилу Романовичу Галицькому - фігура на повний зріст, у королівському вінці, в історичній обстановці. П'єдестал - у вигляді обламаної з трьох боків скелі, з чоловічого боку - горельєфне зображення захоплення татарами Києва, в якому серед захисників міста виділено фігуру воєводи Дмитра.

Члени комітету обговорювали також пропозиції щодо встановлення пам'ятників князю К.Острозькому, київським війтам, зокрема А.Киселю, а також Феофану (Прокоповичу), М.Пирогову, царям Олексію Михайловичу, Петру І. Друга половина списку залишилася не розробленою через те, що не було впевненості у фінансовому забезпеченні проекту. Першочерговими для спорудження визнали монументи княгині Ользі, князям Олегу, Ярославу Мудрому та Володимиру Мономаху [41].

27 листопада 1910 р. на спільному засіданні підкомісій виникли суперечки щодо місць розташування пам'ятників. М.Довнар-Запольський пропонував Миколаївський сквер (тепер парк імені Т.Шевченка), В.Данилевич - сквер навпроти присутствених місць, В.Завитневич вважав доцільним прикрасити таке місце, куди в майбутньому буде розвиватися Київ. Миколаївський сквер відхилили, тому що він міститься поза межами історичного ядра міста. Перші дві пропозиції не підходили ще й тому, що в майбутньому комплекс планували збільшити до 40 пам'ятників. Врешті-решт ухвалили пропозицію Ф.Трепова - побудувати *"Історичний шлях"* поряд із присутственими місцями, для чого ліквідувати вулицю (нині Володимирський проїзд) і розбити сквер вздовж усього фасаду споруди. Влаштування скверу, як вважали члени комісії, мало привабливість для домовласників, оскільки їхні будинки в такому разі були б звернені фасадами на новий сквер, що прикрасить нині некрасивий проїзд і дозволить віддалити шумну вулицю від будинку суду і губернського правління. Крім того, сквер мав виконувати роль з'єднувального пішохідного сполучення між Софійським і Михайлівським Золотоверхим монастирями. У сквері планували встановити розроблені вісім пам'ятників, першими з них - князів Олега, Святослава, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. Вартість робіт складала близько 20 тис. руб. Князя Олега вирішили зобразити пішим через близькість пам'ятника Б.Хмельницькому у вигляді вершника.

29 листопада 1910 р. обговорювали структуру комплексу. Міський голова І.Дьяков пропонував такий проект розміщення пам'ятників *"Історичного шляху"*: на Михайлівській площі - княгині Ользі, вздовж фасаду присутствених місць, починаючи від площі, - Олегу, Ярославу Мудрому, Володимиру Мономаху, Володимиру Святославичу, відповідно навпроти них - Святославу, доісторичному Києву, Нестору літописцю, Данилу Галицькому. Цей проект описав у записці до російського імператора голова комітету Ф.Трепов.

У відповідь на клопотання Ф.Трепова Микола ІІ розпорядився наприкінці 1910 р. виділити з Кабінету Його імператорської величності 10 тис. руб. на спорудження пам'ятника княгині Ользі в Києві. Цар волів оглянути пам'ятник між 29 серпня і 4 вересня 1911 р. У січні 1911 р. гроші було перераховано Київській казенній палаті для видачі з Київського губернського казначейства на вимогу уповноваженої від Ф.Трепова особи. Такі повноваження було дано скарбнику відділу Л.Александрову.

У січні 1911 р. голова Київського відділу М.Іванов звернувся до міського голови І.Дьякова з проханням розглянути на найближчому засіданні міського управління питання про надання офіційного дозволу влаштувати *"Історичний шлях"* перед присутственими місцями: між Софійським собором і Михайлівським Золотоверхим монастирем, тобто в межах колишнього княжого міста, *"в тій його частині, яку не обминає ані мандрівник, ані прочанин"* [42].

У лютому 1911 р. відомий підприємець і меценат О.Терещенко пожертвував на будівництво комплексу 2 тис. руб. [43].

На початку 1911 р. член відділу, відомий літератор і політичний діяч А.Савенко повідомив комітет із спорудження *"Історичного шляху"*, що в Санкт-Петербурзі

створено спеціальну комісію з будівництва пам'ятника княгині Ользі, який хотіли встановити у Пскові. Голова Київського відділу ІРВІТ М.Іванов доручив Б.Стеллецькому, який їхав у відрядження до Санкт-Петербурга, ознайомитися з роботою зазначеної комісії, видом і характером проєктованого монумента [44].

Термін для зведення пам'ятника княгині Ользі у Києві був надзвичайно коротким. На засіданні комітету 24 січня 1911 р., зважаючи на те, що незначні земляні роботи не були потрібні, вирішили, що можливо завершити роботи до призначеного часу. Остаточну визначили і місце - площа навпроти Михайлівського Золотоверхого монастиря.

На засідання комітету 25 лютого 1911 р. за участю гласних міської думи був представлений проєкт пам'ятника княгині Ользі скульптора Ф.Балавенського. Під час його обговорення висловлювалися різні думки щодо того, яка головна ідея має бути втілена у монументі: християнство чи державність. Наприклад, гласний думи Ф.Бржозовський пропонував поставити замість Кирила і Мефодія малолітнього сина княгині, оточеного дружиною, а апостола Андрія залишити як її натхненника. Ольгу, на погляд Ф.Бржозовського, слід зобразити з мечем або щитом у лівій руці, яким вона ніби прикриває сина, і з хрестом - у правій. Суперечки щодо концепції пам'ятника точились і на засіданні 23 березня 1911 р. Єпископ Павло (Преображенський), Ф.Титов, В.Данилевич, М.Довнар-Запольський наполягали на тому, щоб княгиня Ольга була представлена як свята, а не як правителька. В.Данилевич, посилаючись на літопис, акцентував, що там підкреслена не її політична діяльність, а те, що вона *“перша від Русі ввійшла в царство небесне”*. М.Довнар-Запольський вважав, що в діяльності Ольги *“більше інтелектуальної сторони”*, і це виявляється в релігійному характері пам'ятника, тому зображення меча недоречне. Б.Стеллецький підтримав його, додавши, що Радзівілівський літопис прикрашає 18 малюнків із зображенням княгині Ольги, але на всіх вона представлена лише в оточенні атрибутів християнства. На цьому ж засіданні І.Дьяков повідомив, що міська дума підтримала ідею спорудження *“Історичного шляху”*, але перший пам'ятник комплексу доведеться робити з бетону (*“Будемо багатими, замінимо бетон бронзою”*) [45].

Підготовчий етап зведення пам'ятника викликав великий інтерес з боку киян і преси. Особливо активно відгукувався на всі події журналіст А.Савенко, регулярно публікуючи статті з цієї теми в *“Киевлянині”*. Він вважав, що пам'ятник має бути присвячений не святій, а княгині - правительці держави, яка створювала та зберігала Русь як єдине ціле. Він не підтримав пропозицію встановлення пам'ятника Ярославу Мудрому - Володимирі Мономаху перед входом до будівлі окружного суду, визнаючи, що найкраще місце для нього - поряд із Софійським собором [46]. Обговоривши статтю А.Савенка, Рада відділу наголосила, що хоч *“Ольга Премудра”* і не зробила Русь християнською, але пам'ятник втілює певну ідею [47].

Київська міська дума обговорювала питання спорудження комплексу на засіданнях 15-17 березня, 29 березня - 5 квітня і 19-21 червня 1911 р. Вона підтримала ідею створення *“Історичного шляху”* та ухвалила надати для його монументів ділянку міської території від Софійського собору до Михайлівського Золотоверхого монастиря. Рекомендували залучити до розробки проєктів не тільки місцевих, а й іногородніх учених і митців, організувати змішаний будівельний комітет із представників міського управління, воєнно-історичного товариства і жертводавців, клопотати про дозвіл організувати всеросійську підписку і передачу на пам'ятник княгині Ользі в Києві капіталу із санкт-петербурзької комісії зі спорудження такого самого пам'ятника у Пскові. Дума скасувала своє рішення 1909 р. про відвід для пам'ятника Т.Шевченку місця на Михайлівській площі у сквері перед реальним училищем і надала для нього місце в

центрі площі, утвореної вулицями Караваєвською (тепер вул. Л.Толстого), Пушкінською і Великою Васильківською (тепер вул.Червоноармійська). Визнаючи бажаним виготовити пам'ятники "*Історичного шляху*" з матеріалу, гідного ролі в історії зображених діячів, але зважаючи на те, що не зібрано достатньої кількості коштів на придбання тривких матеріалів, Дума дозволила воєнно-історичному товариству встановити тимчасово модель розробленого проекту пам'ятника княгині Ользі у сквері біля реального училища. Визначалися такі умови дозволу: товариство повинне забезпечити охорону пам'ятника, він має бути знятий, коли почне руйнуватись або якщо ця ділянка знадобиться місту, і щоб встановлення моделі не заважало дальшій розробці постійного пам'ятника княгині Ользі та створенню відповідного проекту [48].

25 квітня 1911 р. члени комітету зі спорудження "*Історичного шляху*" остаточно вирішили робити монумент княгині Ользі з бетону [49]. 31 травня 1911 р. комітет розглянув дві моделі пам'ятника, представлені скульпторами Ф.Балавенським та І.Кавалерідзе. Підтримку знайшов проект І.Кавалерідзе, до якого рекомендували внести деякі зміни.

Художник, який в той час навчався в Парижі, дізнався про конкурс від свого дядька - археолога С.Мазаракі, приїхав до Києва і лише за кілька днів розробив проект [50]. 1 червня почалася робота в уже спорудженому дерев'яному бараці на Михайлівській площі. Фігури княгині Ольги, просвітителів Кирила і Мефодія ліпив І.Кавалерідзе, апостола Андрія - скульптор П.Сніткін. Загальний нагляд здійснював Ф.Балавенський. В бетоні скульптури виконав художник Ф.Соколов. Горельєфи, присвячені перебуванню княгині Ольги в Константинополі та захопленню столиці древлян, ухвалили відлити з бронзи, тому що в бетоні зробити їх було неможливо. За нестачею часу їх "*тимчасово*", як зазначається в джерелах, замінили бетонними дошками з візантійським орнаментом. Будівельні й архітектурно-мистецькі роботи встигли виконати у визначений термін. Монумент обнесли огорожею за проектом архітектора В.Рикова, виготовленою на заводі Неедли і Унгермана, відлили бронзову дошку, увінчану двоглавим орлом, із написом: "*Дар Государя Императора городу Киеву лета Р. Х. 1911*". Загальні витрати на зведення склали 14074,95 руб. [51].

Відкриття й освячення пам'ятника відбулося 4 вересня 1911 р. у присутності російського імператора Миколи II. Із Михайлівського Золотоверхого монастиря до пам'ятника, вкритого білим покривалом, підійшов хресний хід на чолі з митрополитом Флавіаном (Городецьким). Тут зібралися члени Київського відділу ІРВІТ, керівництво міста і краю та величезний натовп киян. Представник Імператорського російського воєнно-історичного товариства шталмейстер І.Назимов поклав до підніжжя монумента сніп жита, оперезаний синіми стрічками, привезений з батьківщини княгині - с.Вибути Псковської губернії. На цільове пожертвування І.Дьякова до відкриття було виготовлено 15 пам'ятних медалей [52].

Восени 1911 р. планували розпочати спорудження пам'ятника Ярославу Мудрому - Володимирі Мономаху [53]. Дві скульптури мав з'єднувати суцільний невисокий горельєфний барельєф, який би утворював півкруглу лаву. Проект викликав критику з боку деяких членів відділу. У лютому 1911 р. підполковник у відставці С.Алексеев написав записку, в якій виклав свою думку щодо лави. Він вважав, що, по-перше, відвідувачі закриють собою горельєфи, по-друге, близьке сусідство не гарантує шанобливого ставлення до зображених, і нарешті знайдуться "*моральні виродки, які стануть своїми блюзнірськими руками видряпувати на фігурах неподобні вислови*". Тому автор листа пропонував зробити бар'єр вищим, лаву поставити окремо - навпроти пам'ятника, а його обнести огорожею. Крім того, він вважав необхідним

доповнити мистецькі твори пояснювальними текстами, наводячи як приклад такий випадок. Один із провінціалів з приводу пам'ятника Б.Хмельницькому спитав якогось киянина: чи правда, що він встановлений як подяка гетьману за те, що той *"продав Малоросію Росії?"* С.Алексєєв пояснював виникнення такого запитання змістом написів на монументі гетьману (*"Волим под царя Восточного православного"* і *"Богдану Хмельницькому единая неделимая Россия"*), хоч малоосвіченому обивателю і відповіли, що так думають *"тільки вороги політичного об'єднання двох споріднених народів"* [54].

Ще одна згадка про *"Історичний шлях"* опублікована в газеті *"Киевлянин"*. У січні 1914 р. газета повідомила, що комітет зі спорудження пам'ятника П.Столипін у Києві, обговоривши питання про розподіл залишків коштів від пожертвувань на нього (понад 129 тис. руб.), вирішив передати 100 тис. руб. на влаштування *"Історичного шляху"*. Перелічено і конкретні монументи комплексу: князям Олегу, Ользі, Святославу Ігоровичу, Володимирі Великому, Ярославу Мудрому, Володимирі Мономаху, Данилу Галицькому, доісторичному Києву і Нестору літописцю [55]. Перша світова війна завадила здійсненню грандіозного на свій час проекту.

Пам'ятник княгині Ользі одразу став одним із символів міста і святиною для прочан. Його фотографії на поштівках тиражувалися великими накладками, хоч, на думку мистецтвознавця Ф.Ернста, монумент вражав убозтвом *"думки, виконання й матеріялу"* [56]. У жовтні 1918 р. Рада міністрів Української Держави на чолі з Ф.Лизогубом ухвалила знищити монумент княгині Ользі та спорудити на його місці пам'ятник Т.Шевченку. З встановленням радянської влади у 1919 р. фігуру княгині Ольги зняли і закопали тут же на Михайлівській площі. Бічні композиції спочатку було зашальовано (згодом відкрито), а на центральному постаменті встановили погруддя Т.Шевченка, виконане скульптором Б.Кратком [57]. У травні 1920 р. члени новоствореного Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини при Українській академії наук вирішили перенести скульптуру Т.Шевченка в садибу Українського наукового товариства (сучасна вул.Десятинна, 9). У щоденнику Ф.Ернста зафіксовано причини такого рішення пам'яткоохоронців: *"Кажуть, що в народі ходять розмови - як це Шевченко стоїть серед святих, а чорносотенні кола агітують в певнім напрямку"* [58]. Починаючи з 1923 р., поступово зруйнували рештки пам'ятника - спочатку зняли скульптури, в 1930-х роках знищили п'єдестал.

У 1995-1996 рр. пам'ятник відновлено з ініціативи Київської міської ради народних депутатів з невеликими змінами порівняно з первісним проектом. Було проведено археологічні дослідження навколишньої території на чолі з В.Харламовим, під час яких знайдено фрагменти постаменту і скульптури княгині Ольги. Відкриття нового монумента, виконаного з італійського мармуру, відбулося 25 травня 1996 р. під час святкування Дня Києва [59].

Отже, одне з провідних пам'яткоохоронних товариств в Україні на початку ХХ ст. - Київський відділ ІРВІТ, який спеціалізувався на збереженні групи пам'яток воєнної та військової історії, визначив рівноцінним за значенням напрямом своєї діяльності увічнення пам'яті видатних історичних діячів України засобами монументального мистецтва. За недовгий час свого існування товариство спорудило лише два пам'ятника. Разом з тим, ця робота носила науково обґрунтований характер, що виявився як у відборі персоналій, так і в розробці історично достовірних деталей монументів, залученні широкого кола осіб для обговорення їх проектів. Заслугує на увагу те, що було запропоновано цілий комплекс пам'ятників державним діячам давньоруської доби на території історичного ядра Києва. Споруджуваним пам'ятникам надавалося велике просвітницьке і виховне значення, тому обиралося місце для їх

встановлення, враховуючи можливість їхнього огляду багатьма мешканцями Києва та приїжджими до міста. Виконані професійними митцями скульптури одразу набували значення пам'яток монументального мистецтва.

1. *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. - К.: Логос 1995. - С.97; *Він же.* Нариси з історії українського пам'яткознавства. - К.: ТОВ "Видавництво Аратта", 2002. - С.32.
2. *Горбик В., Денисенко Г.* Воєнна історія України в пам'ятках. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. - С.16-30.
3. *Климова К.І.* Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Воєнно-історичного товариства (1908-1914): Дис... канд. істор. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України - К., 1995. - 207 арк.
4. *Вона ж.* Воєнно-музейна справа в Україні на початку ХХ ст. (До проблеми розробки концепції Київського воєнно-історичного музею // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції). - К.: Національний музей історії України. - С.87-88; *Вона ж.* Злигодні "умундированої" Кліо // Старожитності. - 1995. - Ч.3-4. - С.13-15.
5. *Вона ж.* Архівна діяльність Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе: Іст. зб. / НАН України; Республіканська асоціація українців / В.Ульяновський (наук. ред.), Л.Довга (наук. ред.) - К.: ІНТЕЛ, 1996. - С.231-250; *Вона ж.* Розділ 10. Військові архіви в Україні. Проект організації воєнно-історичного архіву Київського військового округу // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Климової. - К., 2002. - С.245-264; *Вона ж.* "Кожна військова акція фахово зафіксована" (до питання про організацію воєнно-історичних архівів в Україні 1918-1923 рр.) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): Збірник наукових праць / Редкол. В.С.Лозицький (відп. ред.) та ін. - К., Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. - С.46-52.
6. *Вона ж.* Перший військово-історичний часопис в Україні // Військово-історичний альманах. - 2001. - Ч.2. - С.138-158.
7. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі - ЦДІАУК), ф.1196, оп.1, спр.26, арк.1.
8. Журнали засідань Распорядительного Комитета Киевского Отдела ИРВЮ. №26. 28 октября 1910 г. // Военно-исторический вестник. - 1910. - №11-12. - С.25.
9. Деятельность Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. - К., 1909. - С.4.
10. Постановления Совета Киевского Отдела ИРВЮ. Заседание 13 марта 1910 г. // Военно-исторический вестник. - 1910. - №5-6. - С.10.
11. ЦДІАУК, ф.1196, оп.1, спр.14, арк.79; спр.15, арк.3.
12. Там само, спр.8, арк.2; спр.14, арк.2.
13. Там само, арк.30, 32.
14. Журнали засідань Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. - 1913. - №3. - С.4, 6, 9.
15. Киевлянин. - 1914. - 3 февраля.
16. ЦДІАУК, ф.261, оп.1, спр.109, арк.1-2; Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 26 февраля 1911 г. // Военно-исторический вестник. - 1911. - №3-4. - С.17.
17. Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 28 апреля 1912 г. // Военно-исторический вестник. - 1912. - №3. - С.12.
18. Журнали засідань Совета // Военно-исторический вестник. - 1913. - №3. - С.314.
19. ЦДІАУК, ф.261, оп.1, спр.109, арк.3-4.
20. Там само, ф.1196, оп.1, спр.42, арк.4.
21. Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 20 декабря 1913 г. // Военно-исторический вестник. - 1914. - №1. - С.4.
22. Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 15 мая 1913 года // Военно-исторический вестник. - 1913. - №4. - С.3-4.
23. Киевлянин. - 1914. - 12 февраля.
24. Там само. - 3 февраля.
25. Там само. - 6 мая.
26. Там само. - 1914. - 19 сентября.
27. ЦДІАУК, ф.1196, оп.1, спр.43, арк.1.
28. Киевлянин. - 1914. - 25 августа.
29. Там само. - 11 мая; Киевская мысль. - 1914. - 13 мая.
30. Там само. - 9 июня.

31. Там само. - 1914. - 29 октября.
32. Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. - К.: ГУРА, 1918. - С.11.
33. Київ. Провідник / За ред. Ф.Ернста. - К.: ВУАН, 1930. - С.468.
34. Там само. - С.469.
35. ЦДІАУК, ф.1196, оп.1, спр.21, арк.1.
36. Там само.
37. Там само, арк.2.
38. Там само, спр.22, арк.1-25.
39. Там само, спр.24, арк.1-2.
40. Там само, спр.21, арк.2-3, 11-12; спр.22, арк.25, 40; спр.24, арк.2-5.
41. Там само, спр.24, арк.6-8.
42. Там само, спр.22, арк.30.
43. Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 26 февраля 1911 г. // Военно-исторический вестник. - 1911. - №3-4. - С.16.
44. ЦДІАУК, ф.1196, оп.1, спр.22, арк.27, 32, 34, 36-38, 45.
45. Там само, спр.24, арк.31.
46. Киевлянин. - 1911. - 6 февраля.
47. Киевлянин. - 1911. - 9 февраля, 11 февраля.
48. ЦДІАУК, ф.1196, оп.1, спр.21, арк.9; Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 29 апреля 1911 г. // Военно-исторический вестник. - 1911. - №7-8. - С.4-6.
49. ЦДІАУК, ф.1196, оп.1, спр.24, арк.9-24.
50. Юренко С. Мазаракі С.А. // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краснавчому русі України. Біографічний довідник. - К.: Інститут історії України НАН України, 2005. - Ч.2. - С.11.
51. ЦДІАУК, ф.1196, оп.1, спр.44, арк. 13.
52. Там само, спр.24, арк.105; спр.44, арк.9; Крейтон С.Н. Краткий отчет по сооружению в Киеве памятника Св. Ольги // Военно-исторический вестник. - 1912. - №1. - С.5-6.
53. Отчет Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. - 1911. - №5-6. - С.11-12.
54. ЦДІАУК, ф.1196, оп.1, спр.21, арк.13.
55. Киевлянин. - 1914. - 29 января.
56. Київ. Провідник. - С.360.
57. Там само. - С.360-361; Наше минуле. - 1918. - Ч.2. - С.215.
58. Білокінь С. Щоденник Федора Ернста про боротьбу довкола української культурної спадщини у 1920-1930-х роках: Публікація текстів // Пам'ять століть. - 2005. - Травень-серпень. - №3-4. - С.134.
59. Галайба В., Кухаренко Р., Протас М. Пам'ятник св. княгині Ользі, 1911, 1996 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ, ч.2. - К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2004. - С.867-869.

Федорова Л.Д. Установка памятников в честь известных исторических деятелей Украины Киевским отделом Российского военно-исторического общества

В статье рассматривается одно из направлений деятельности военно-исторического общества в Киеве, которое одновременно с охраной памятников военной истории занималось увековечением памяти выдающихся исторических деятелей.

Fedorova L.D. Installation of monuments in honor of famous historical figures of Ukraine Kyiv department of the Russian Military-Historical Society

The article deals with one of the activities of military and historical societies in Kiev, which together with the protection of monuments of military history was engaged in perpetuating the memory of prominent historical figures.

ПЕТРЕНКО І.Д.

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ УПОВНОВАЖЕНИХ НАРКОМАТУ
(МІНІСТЕРСТВА) ЗАГОТІВЕЛЬ СРСР НА КІРОВОГРАДЩИНІ
В 1944-1946 рр. ТА ЇХ НАСЛІДКИ**

У статті на основі аналізу архівних документів висвітлена діяльність уповноважених Наркомату (Міністерства) заготівель СРСР на Кіровоградщині у перші післявоєнні роки, вказані наслідки, спричинені цією діяльністю - тотальне зубожіння населення області через вилучення майже всіх продуктів харчування.

Починаючи з січня 1944 року, до щойно звільнених від німецьких загарбників районів Кіровоградщини поверталася не така вже й чисельна, але досить зловісна когорта уповноважених Народного комісаріату заготівель СРСР (з 1946 року - Міністерства заготівель). Заготівлю продуктів харчування та сільськогосподарської сировини тоді проголосили найважливішим державним завданням. Доручили цю роботу уповнаркомзагам (з 1946 року - уповмінзагам). Для надання ще більшого авторитету та ваги влада дозволила цим чиновникам носити зброю, а їх звернення до суду щодо покарання населення області за невиконання ними планів заготівлі продуктів харчування та сировини - т.зв. "злісних саботажників", суди розглядали в першу чергу.

Постачати сільськогосподарську продукцію та сировину для держави зобов'язувалися як колгоспи, так і колгоспники, робітники та деякі службовці. Проте колгоспи Кіровоградщини значно зруйнувала війна: здорової продуктивної та робочої худоби, птиці у більшості господарств майже не було, реманент і техніка частково стояли розукомплектовані, а комори - спустошені. Тож, саме селяни щойно звільнених районів Кіровоградщини як найчисельніша категорія населення області і стали головними постачальниками хліба, м'яса, молока, яєць, вовни, овочів державі. За виконанням ними "зобов'язань" по натуральних поставках пильно слідкували уповноважені: вони визначали ту кількість продуктів харчування та сировини, яку повинні здавати виробники з кожного подвір'я. Для цього власнику господарства вручалися "зобов'язання". Держзобов'язання відразу перетворилися на примусові, адже відбирали у більшості сімей не надлишок продукції, а конче необхідні продукти для їх власного споживання. Тож, уповнаркомзаги, виконуючи волю держави, прирікали громадян, в першу чергу селян, яких вже й так обібрала війна, на жебрацьке існування, а то і голод.

З 21 січня 1944 року згідно з листом заступника уповноваженого Наркомзагу СРСР по УРСР Заговора, з колгоспників, робітників та службовців щойно звільнених районів Кіровоградської області уповноважені розпочали стягувати зерно врожаю 1943 року, зібраного задовго до приходу Червоної Армії. Для кожного звільненого району встановлювалися свої плани. Якщо, наприклад, для колгоспів Кіровоградського району норму здачі хліба з врожаю 1943 року встановили в кількості 110 кг з 1 га, то для двору колгоспника, робітника та службовця норму підвищили на 10%, порівняно з колгоспами, а норму зобов'язань для одноосібників збільшили на 30%. Колгоспи Єлизаветградківського району зобов'язувалися здати по 120 кг зерна з 1 га, Аджамського та Олександрійського - по 130 кг, відповідно зростали плани і для громадян [1, арк.1, 127]. Проте, колгоспні комори спорожнила війна. Всі плани виконували селяни - за себе та за колгосп. При цьому часу на роздуми - здавати чи не здавати хліб, інші продукти харчування та сировину, майже не було - на виконання

зобов'язань відводився рівно місяць з дня їх отримання. Великого поширення набула практика перегляду уповнаромзагами зобов'язань - впродовж року їх кілька разів могли змінити й увесь час у бік збільшення. У 1946 році таких збільшень щодо обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції колективними господарствами, радгоспами, колгоспниками, робітниками та службовцями було щонайменше три.

Збираючи податки, держава демонструвала деякий вибірковий гуманізм. Так, від поставок державі звільнялися господарства воїнів Червоної Армії та партизан, але за умови, що в них проживали діти віком до 7 років. Також звільнялися від податку хлібом непрацездатні літні батьки воїнів і партизан, сім'ї вчителів, лікарів, агрономів, зоотехніків, механіків, директорів МТС та радгоспів тощо.

На середину квітня 1944 року населення Кіровоградської області без особливої напруги здало державі 3 млн. 897 тис. 397 пудів хліба. До кінця травня показник заготовленого зерна державі становив вже 5 млн. 477 тис. 345 пудів. На весну, крім хліба, селяни області здали 243 223 пудів м'яса, 1 721 549 пудів картоплі та готівкових коштів 43 млн. 537 тис. крб. [2, с. 1]. Великі обсяги заготовленої сільськогосподарської продукції впродовж двох весняних місяців 1944 року на території щойно звільненої Кіровоградщини, коли до нового врожаю залишалось чимало часу, спростовує радянські міфи про тотальне пограбування окупантами сільського населення області.

Чим далі від війни, тим більш обтяжливий податковий тиск на сільське населення та колективні господарства не тільки не зменшувався, а й зростав. Так, якщо у 1944 році державних планів по зерну - головного стратегічного продукту, не виконали тільки 14 колгоспів області, то у 1945 році - вже 1354 колективних господарств, або 79% з тих, що на той час діяли на Кіровоградщині [3, арк.5]. Вже на початку 1946 року започаткували 438 справ по примусовому стягненню заборгованості по обов'язкових поставках сільськогосподарської продукції з подвір'їв селян: 428 голів селянських родин області оштрафували, справи щодо 10 - припинили [4, арк.1-13в]. Переслідувань зазнали й голови колгоспів. Тоді до кримінальної відповідальності правоохоронні органи притягнули (станом на 1.01.1946 р.) 86 голів колгоспів, а всього колгоспних керівних кадрів - 154 чол.: за незабезпечення охорони врожаю засудили 36 чол., за зрив хлібозбирання - 43 чол., за зрив хлібопоставок державі - 75 чол. [5, арк.22, 23].

Нові випробовування чекали на керівників колгоспів і радгоспів у жнива 1946 року. До судової відповідальності за зловживання службовим становищем, саботаж хлібозаготівлі, розтрати зерна тільки у IV кварталі 1946 року притягнули 105 керівних кадрів, з них 102 засудили до позбавлення волі: до 1 року - 12 чол., до 3 років - 39, від 3 до 5 років - 35 чол., від 5 до 9 років - 10 чол., до 10 років - 5 чол. [6, арк.95]. Зокрема, народний суд Знам'янського району 12 жовтня 1946 року засудив голову колгоспу "*Червона Зірка*" Височина В.І. до 10 років позбавлення волі за те, що нібито він, спільно з іншими особами заховав від здачі державі 81 цнт. зерна [7, арк.12].

Арешти й судові розправи впродовж року ситуацію з заготівлею не виправили: 63,7% всього дорослого населення Аджамського району, 29,5% - Олександрійського, 34% - Великописківського, 17% - Єлизаветградківського районів, яким вручили зобов'язання по зерну, навіть не приступили до його виконання (на 20.11.1946 року). Розправа не забарилася: у 156 колгоспників Олександрівського, у 245 - Долинського, у 388 - Єлизаветградківського районів, а загалом у 5185 колгоспників області станом на 20 листопада 1946 року описали майно. "*Беззастережно*" його вилучили в 2034 жителів області, передали до суду 397 справ на "*затятих боржників*", до кінця листопада встигли засудити 213 громадян - "*за невиконання держзобов'язань*" [8, арк.84].

Попри описи та вилучення майна, всупереч показовим судовим процесам, на кінець листопада 1946 року 31801 селянський двір з тих 131514, які повинні здавати державі зерно з

âласних господарств, все ще не приступили до виконання зобов'язань. Станом на 20 листопада 1946 року колгоспники, робітники і службовці області замість понад 300 тис. пудів хліба фактично здали державі тільки 81 тис. пудів, за що уповноважений Міністерства заготівель СРСР по УРСР Калашников направив уповмінзагу СРСР по Кіровоградській області гнівного листа за №30410 з вимогою *“встановити суворий контроль за поставками хліба з цих господарств в кожному районі, а в районі - в кожній сільській раді”* та вкотре вказав на вжиття суворих заходів до нездавачів хліба [9, арк. 17]. Проте зерна не було. Реальний голод настирливо стукав у кожну домівку колгоспника.

Крім зерна, іншим важливим видом поставок державі від господарств селян, робітників та службовців було м'ясо.

Станом на 1.01.1945 року райуповнаркомзаг СРСР по Аджамському району зібрав 577,71 цнт м'яса. Державі його здали [10, арк.3]:

Джерело постачання м'яса	Кількість зібраного м'яса (в цнт)
Колгоспи	0
радгоспи	0
колгоспники	577,71
робітники	0
службовці	0
одноосібники	0
Всього:	577,71 цнт

Так зібрали м'ясо і в Олександрійському районі (станом на 8.01.1945 р.) [11, арк.7]:

Джерело постачання м'яса	Кількість зібраного м'яса (в цнт)
Колгоспи	198
радгоспи	40,45
колгоспники	4337,43
робітники	5
службовці	5
одноосібники	10
інші організації	4,3
Всього	4579,91 цнт

Райуповнаркомзаг СРСР по Олександрійському району м'ясо з колгоспників збирав не тільки за 1944 рік, коли територію району вже повністю звільнили від гітлерівців, а й зобов'язав їх давати м'ясо ще й за 1943 рік, коли район ще перебував під окупацією: м'яса в рахунок 1943 року селянам необхідно було здати 1330 цнт.

Аналогічна ситуація по заготівлі м'яса спостерігалася також в Новоукраїнському районі - його в період з 1.01.1944 до 1.01.1945 року по району заготовили 625,19 цнт. З них колгоспники з власних господарств здали 600,19 цнт, робітники - 25 цнт [12, арк.65].

У 1944 році по Кіровоградській області найважливіших продуктів харчування (крім зерна) та сировини (вовна) заготовили [13, арк.115]:

Джерело постачання	М'ясо (цнт)	Молоко (г/л)	Яйце (шт.)	Вовна (кг)
Колгоспники	309214	44992	1364596	889
колгоспи	44992	0	0	0
робітники і службовці	1064	2427	0	3

Впродовж 1943-1944 років, коли на території області знаходилися передові та тилові частини і з'єднання Червоної Армії, вони поповнювали свої продовольчі запаси також і за рахунок місцевого населення [14, арк.114]:

Назва продукції		Заготовлено в 1943 році для в/ч			Заготовлено в 1944 році для в/ч		
		Колгоспи	Колгоспники	Роб./служб	Колгоспи	Колгоспники	Роб./служб
М'ясо	цнт	0	3306	183	6	15445	383
молоко	г/л	0	0	0	0	387	6
яйце	шт.	0	0	0	0	2027	0

Військові частини, які б то не були, з населенням не церемонилися - м'ясо, в першу чергу, вилучалося максимально і фактично задарма, а облік заготовленого не відзначався ретельністю.

Джерело постачання м'яса - велика рогата худоба та свині, швидко обміліло, тож в населення забиралася в рахунок м'ясопоставок свійська птиця. Так, на 10 лютого 1945 року м'яса птиці на Кіровоградщині заготовили 297 цнт: колгоспи і радгоспи не здали жодного кілограма, зате з колгоспників зібрали 294 цнт та ще 3 цнт здали робітники і службовці [15, арк.116]. Потім настала черга дрібної худоби. Зокрема, від колгоспників Устинівського району м'яса курячого надійшло в рахунок обов'язкових поставок 27 кг 200 грам та м'яса кролятини - 26 кг, а всього в рахунок поставок від району м'яса птиці зарахували 53 кг 200 грам [16, арк.95]. Подібна ситуація склалася і в інших районах області. Не нехтуючи цими дріб'язковими поборами, держава фактично вилучила з раціону, в першу чергу, колгоспників, будь-яке м'ясо.

Уповнаркомзаги вели себе в районах Кіровоградської області досить нахабно та безцеремонно. Зокрема, у колгоспі "Політвідділ" Красносільської сільської ради Єлизаветградківського району уповноваженому нарахували за рахунок колгоспу 202 трудовні та здійснили за них виплати грошима та зерном, хоча членом колгоспу він не був і жодного дня там не працював [17, арк.21].

Уповнаркомзаг по Хмельівському району Шаповалов у березні 1946 року здійснював незаконні обшуки помешкань та господарств колгоспників, вилучав їхнє майно та продукти харчування - сіно й пшеницю [18, арк.2]. В Долинському та Великовисківському районах уповнаркомзаги спільно з головами колгоспів у колгоспників вилучали корів та здавали в рахунок м'ясопоставок [19, арк. 67]. Уповноважений агент мінзаготівлі Новопраського району Тупало у 1946 році вилучив у громадян Кобець та Піддубного корову й телицю тільки за те, що вони не виконали планів по обов'язкових поставках яєць зі своїх господарств [20, арк.142].

Агент уповмінзагу по Олександрівському району Гордієнко здійснював настирливі обшуки господарств колгоспників. У липні 1946 року він виявив у гр. Садового з с.Бірки 100 кг хліба та зобов'язав того здати частину знайденого зерна державі, хоча свої "зобов'язання" селянин виконав вчасно та сповна. Обійстя громадян у липні перевіряв і заступник уповмінзагу по Олександрівському району Козлов. Саме він, повністю проігнорувавши той факт, що голова Соснівської сільської ради Зеленський, член виконкому Бабиць створили комісію та склали акт про те, що в усіх 187 господарствах колгоспників на присадибних ділянках у літню спеку 1946 року згоріли посіви, наказав жителям с.Соснівка здавати державі власне зерно, якого фактично у них не було [21, арк.116].

За відсутності продуктів харчування та сировини у власних господарствах деякі селяни відправлялися на ринки, де за спекулятивними цінами купляли певну кількість зерна, м'яса, молока, щоб у такий спосіб і за будь-яку ціну виконати держзобов'язання.

Однак 13 липня 1946 року Рада Міністрів Української РСР затвердила постанову №1213 *“Про заборону колгоспам, колгоспникам і одноосібним господарствам продажу і обміну зерна, борошна та печеного хліба до виконання плану здачі зерна державі з урожаю 1946 року”*. Відтоді порушників цієї постанови - голів колгоспів мали право притягувати до судової відповідальності, а на колгоспників та одноосібників, винних у незаконній торгівлі, на перший раз накладався штраф у розмірі 300 крб., а при повторному порушенні - судили. Продукти харчування, що *“незаконно”* продавалися, вилучалися.

Деякі відважувалися на крадіжки зерна з колгоспного поля, току чи комори. За це держава жорстоко карала. Так, Кіровоградський обласний суд у II півріччі 1944 року розглянув кілька справ за законом від 7.08.1932 року та засудив до розстрілу 2 осіб, до 10 років ув'язнення - 4 чол., до 8 років - 1 особу, до 5 років - 4 чол. тощо [22, арк.34]. Впродовж 1945 року за розкрадання хліба до кримінальної відповідальності притягнули 713 жителів області, які загалом викрали 1459 цнт зерна [23, арк.23]. В I кварталі 1946 року правоохоронні органи розпочали 436 справ по фактах крадіжок хліба. По 9 справах позбавлення волі на 10 років отримали 9 чол. [24, арк.6]. Незаперечно, що своїх громадян на ці крадіжки штовхала сама держава.

Крім сільгосподатку, селяни вносили кошти на обов'язкове страхування будівель та худоби, на самообкладання, платили земренту, податок на неодружених, одиноких, бездітних. На великий тягар перетворилася примусова державна позика. Всі ці податки виявилися вкрай тяжкими, для багатьох - непосильними, виснажували все населення області та свідчили про неймовірну експлуатацію всіх працюючих.

Громадяни мали право скаржитися на неправильне обчислення кількості обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції у 10-денний строк з дня вручення зобов'язання. Скаржилися на дві адреси: районному уповноваженому Наркомату (Міністерства) заготівель СРСР або до райвиконкому. Зокрема, від населення тільки двох сільських рад Бобринецького району - Кетрисанівської та Березівської, до райуповмінзагу протягом 1946 року надійшло 800 заяв з проханням звільнити від сільськогосподарського податку, а розглянути ця посадова особа змогла тільки 36 [25, арк.51зв]. З понад більше як 5700 господарств колгоспників Бобринецького району виконавчий комітет районної ради 27 серпня 1946 року звільнив від сплати сільгосподатку, враховуючи тяжкі матеріальні умови, 112 господарств колгоспників повністю, а 81 господарство - частково [26, арк.15]. 15 грудня 1946 року виконавчий комітет Бобринецької районної ради знову розглянув заяви колгоспників про звільнення їх від обов'язкового податку м'ясом, яйцями та вирішив: *“У зв'язку з тим, що багато господарств постраждали під час німецької окупації та в даний момент не мають ніякого майна, тварин та птиці і не можуть виконати свої зобов'язання: звільнити від обов'язкових поставок м'яса та яєць державі на 1946 рік всього по району 736 господарств. По сільрадах: Пустопільській - 23, Фрунзівській - 13, Ч.Долинівській - 12, Богодарівській - 36 господарств...”* тощо.

Проте, постанова райвиконкому щодо звільнення від сільгосподатку або його зменшення набувала чинності тільки після її затвердження уповноваженим Наркомату (Міністерства) заготівель СРСР по області, рішення якого було остаточним.

Оскільки загальний план району та області по поставках державі продуктів харчування та сировини залишався незмінним, а то і зростав, тож 29 440 кг м'яса і 110400 шт. яєць, що повинні здати 736 господарств колгоспників Бобринецьчини за 1946 рік та які звільнялися від цього податку, *“перекидалися”* на інших колгоспників, які до списку *“пільговиків”* не потрапили [27, арк.62].

Отже, неймовірно великі сільськогосподарські та фінансові податки, що держава запровадила в перші післявоєнні роки для колгоспів, більшості селян, робітників та службовців, перетворилися на форму узаконеного системного пограбування, поглиблювали злидні серед населення, спричиняли їх неймовірне матеріальне зубожіння, призводили через недоїдання до численних хвороб - тифу, малярії, туберкульозу, дистрофії, викликали соціальну апатію та депресію, які посилювалися від звісток про загибель чи каліцтво на фронтах війни своїх рідних, що, у свою чергу, штовхало багатьох до суїцидів. Наприкінці 1946 року колгоспники області залишилися майже без продуктів харчування. Голод 1946-1947 років був неминучим.

1. Державний архів Кіровоградської області (далі - ДАКО), ф.3084, оп.1, спр.490, арк.1, 127.
2. Кіровоградська правда. - 1944. - 23 травня. - С.1.
3. ДАКО, ф.3084, оп.1, спр.478, арк.5.
4. Там само, ф.5037, оп.3, спр.11, арк.1-1зв.
5. Там само, ф.3223с, оп.4, спр.30, арк.22, 23.
6. Там само, ф.3084, оп.4, спр.2, арк.95.
7. Там само, ф.5037, оп.4, спр.4, арк.12.
8. Там само, ф.3084, оп.1, спр.478, арк.84.
9. Там само, арк.17.
10. Там само, ф.3084, оп.4, спр.2, арк.3.
11. Там само, арк.7.
12. Там само, арк.65.
13. Там само, арк.115.
14. Там само, арк.114.
15. Там само, арк.116.
16. Там само, арк.95.
17. Там само, ф.3223, оп.3, спр.48, арк.21.
18. Там само, ф.3223с, оп.4, спр.35, арк.2.
19. Там само, ф.5037, оп.4, спр.3, арк.67.
20. Там само, ф.3223с, оп.4, спр.35, арк.142.
21. Там само, ф.Р-1301, оп.2, спр.13, арк.116.
22. Там само, ф.5037, оп.4, спр.3, арк.34.
23. Там само, ф.3223с, оп.4, спр.30, арк.23.
24. Там само, ф.3223, оп.3, спр.41, арк.6.
25. Там само, ф.Р-272, оп.2, спр.30, арк.51зв.
26. Там само, арк.15.
27. Там само, оп.2, спр.31, арк.62.

Петренко И.Д. Некоторые аспекты деятельности уполномоченных Наркомата (Министерства) заготовок СССР на Кировоградщине в 1944-1946 гг. и их последствия

В статье на основе анализа архивных документов освещена деятельность уполномоченных Наркомата (Министерства) заготовок СССР на Кировоградщине в первые послевоенные годы, указаны последствия, причиненные этой деятельностью - тотальное обнищание населения области посредством изъятия почти всех продуктов питания.

Petrenko I.D. Some aspects of activity of authorized people of the Ministry of Supply of the USSR in Kirovograd region from 1944 till 1946 and their consequences

The activity of authorized people of the Ministry of Supply of the USSR in Kirovograd region in the first post-war years had been analyzed in the article on the basis of analysis of the archival documents and the consequences caused by this activity like the total impoverishment of population of the region through the confiscation of almost all food stuff had been indicated in this article as well.

КАПТАН Л.І.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЗАКАРПАТТЯ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТИСК ВЛАДИ ЯК ЕЛЕМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ “РАДЯНІЗАЦІЇ”

Висвітлюються аспекти руйнівного впливу політико-адміністративного тиску влади на науково-педагогічну інтелігенцію Закарпаття в умовах “радянської” як елементу національної політики.

В сучасних умовах утвердження у суспільній свідомості українського суспільства гуманістичних цінностей, відродження духовної спадщини зростає інтерес до історії національного розвитку. Друга світова війна займає особливе місце серед епохальних подій ХХ ст., її наслідки на десятки років наперед визначили процеси у всіх сферах життя, вплинули на психологію, світоглядні позиції всіх соціальних груп і, насамперед, інтелігенції.

Протягом тривалого періоду історична наука зосереджувалася на матеріальних та демографічних наслідках війни, свідомо замовчуючи морально-психологічні її наслідки для українського суспільства в цілому і науково-педагогічної інтелігенції зокрема. Офіційна ідеологія, ініціюючи штучні прогалини і порожнечі у висвітленні її історії, на довгі роки позбавила суспільство правди.

Гуманітарний аспект наслідків “радянської” Західної України визначався значною мірою сутністю офіційної політики в сфері духовного життя суспільства. А вона відповідала формулі 20-30-х років: партійно-державна монополія на розвиток освіти і культури. Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю майже всі освітні, наукові, культурні й ідеологічні установи, влада в післявоєнний період ініціювала розбудову духовного життя у Західній Україні в потрібному для себе напрямі.

Лібералізація морально-психологічних поглядів науково-педагогічної інтелігенції, яка очікувала, що після завершення Другої світової війни відбудеться пом’якшення режиму, не співпадало з лінією партії. В атмосфері загального піднесення, ейфорії від перемоги владні структури одразу приступили до “виховання” та “перевиховання” викладацької еліти. Науково-педагогічна інтелігенція в післявоєнний період не була однорідною соціальною групою і це визначило амплітуду ставлення до влади - одна частина почала пристосовуватися до обставин, друга - служити владі, третя - вдало приховувати в собі неприязнь.

У березні 1946 р. відбувся XIII пленум ЦК ВКП(б), який розглянув питання “Про підготовку, добір та розподіл керівних партійних і радянських кадрів в українській партійній організації”. З доповіддю виступив М.Хрущов, який заявив: “Одним з найнебезпечніших залишків капіталістичної психології є залишки буржуазно-націоналістичної ідеології, які необхідно якнайскоріше викоринити” [1].

Особливо пильно наглядали за інтелігенцією західних областей УРСР, недовіра до якої визначала сталінську кадрову політику на західноукраїнських землях у повоєнний період в цілому і на Закарпатті зокрема. Радянська влада розцінювала місцеву інтелігенцію як натхненника українського буржуазного націоналізму, носія національної самосвідомості. Заходи сталінського керівництва спрямовувалися на перевиховання, насамперед, педагогічної інтелігенції цього регіону різними методами: від навернення на свій бік до ідеологічних переслідувань, системного залякування.

Аналіз архівних матеріалів дає змогу стверджувати, що владні структури не одразу після завершення війни почали активізувати “каральні акції” проти “неблагонадійних осіб”. Наступ розпочався після 1947 р.

Боротьба з інтелігенцією особливо посилилася після прийняття постанови ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. *“Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах”*. Було вирішено *“переглянути професорсько-викладацький склад вузів, особливо кафедри суспільних наук, звільнивши від роботи відверто неблагонадійних, відомих своїм ворожим ставленням до радянської влади. Встановити суворий контроль і нагляд за виступами та викладацькою діяльністю осіб, які не бажають переозброїтись, і викритих у протягуванні ворожих теорій та концепцій, позбавляти можливості вести викладацьку роботу, виступати з лекціями і статтями в пресі”* [2]. Відмічалось, що для ліквідації цих недоліків потрібна гостра критика, не дивлячись на особистості [3].

Так, на партійних зборах в Ужгородському державному університеті з приводу Постанови ЦК КП(б)У *“Про стан парторганізації в Київському університеті ім. Т.Шевченка”* комуністи відзначили значні недоліки в керівництві з боку партбюро, наголосили, що *“со стороны студентов наблюдаются элементы чуждой идеологии”*, а *“со стороны преподавательского состава еще не изжиты элементы аполитичности, деячества и кастовой замкнутости”* [4].

На виконання Постанови Ради Міністрів від 27.07.1948 р. *“О состоянии и мероприятиях по улучшению научно-исследовательской работы в вузах УССР”* наказом №167 від 04.08.1948 р. передбачалося *“развернуть на кафедрах и Ученых советах деловую критику научных работ, сосредоточить внимание на сути исследований, их идейно-политическом характере, борьбу с низкопоклонством и раболепием перед иностранщиной, безидейностью и аполитичностью”* [5].

В усіх вищих навчальних закладах України була створена і функціонувала *“підсистема страху”*, що базувалася на постійних *“проробках”* і *“чистках”*. Протягом 40-50-х років ХХ ст. будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася як *“буржуазна”* і *“контрреволюційна”*. На університетських і факультетських партійних зборах, засіданнях кафедр і рад факультетів, зборах викладацького складу, різноманітних *“нарадах”* та *“засіданнях”* викривалися і засуджувалися *“носії ворожої ідеології”* серед професорсько-викладацького складу.

З метою насадження сталінської ідеології посилилася моральна обробка, насамперед професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів та науковців. Ідеологічні кампанії носили в основному загальносоюзний характер. Вони розроблялися згідно із вказівками ЦК ВКП(б), спускалися згори до республіканського керівництва, яке розробляло власні постанови і рішення, які мали чітко виконувати обласні партійні організації. Неухильному контролю підлягали навчальні плани, програми, підручники. В практику вводилося постійне стенографування лекцій [6].

В Ужгороді в рамках заходів Закарпатського обкому КП(б)У у зв'язку з закритим листом ЦК ВКП(б) по справі Ключової і Роскіна в державному університеті були проведені закриті збори первинної парторганізації. Зібрання, яке попередньо *“готував”* лектор обкому, пройшло за загальноприйнятим на той час сценарієм. Виступали *“свідомі”* члени партії, піддаючи критиці викладачів, які, будучи *“вихованцями”* університетів буржуазних держав, де їм і привили буржуазну ідеологію, в своїй практичній роботі припускаються помилок і навіть не прагнуть їх усувати. Критичні зауваження стосувалися випускників університетів Праги. Комуністи вказали на необхідність поліпшення ідейно-виховної роботи серед студентів та викладачів вузу, щоб створити атмосферу *“нетерпимости к чуждой идеологии и их носителей”* [7].

В резолюції партійних зборів УЖДУ по закритому листу ЦК ВКП(б) наголошувалось, що в університеті мають місце факти *“низкопоклонства перед Западно-*

Европейской буржуазной наукой и культурой” і прояви буржуазно-націоналістичної ідеології через “*протаскивание ее в преподавание истории Украины*” [8].

Подібні заходи проходили майже у всіх вузах країни. Так, на зборах викладацького складу Чернівецького університету зазначалося, що “*тов. Ваньков Г.В. в період роботи в університеті проявив себе політично не зовсім лояльним. Виступав проти колективізації селянських господарств на Буковині, пропонуючи шлях земельних товариств. Лекції читає на недостатньо високому теоретичному рівні. Може бути звільнений за невідповідні вимоги до робітників Вищої школи*” [9].

Особливий контроль і нагляд було встановлено за тими викладачами, які, на думку ідеологічного керівництва, могли знаходитися під впливом “*ворожої ідеології*”, адже вони могли “*спотворити*” ідеологію партії у молодіжному студентському середовищі. Щоб отримати можливість працювати за нових умов, науково-педагогічна інтелігенція мала “*ідейно роззброїтися і переродитися*”. Стосовно історичної науки особливу увагу радянські ідеологи звертали на боротьбу з “*прихильниками школи Грушевського*”, адже, на їх думку, “*концепція Грушевського - знаряддя в руках реакції в боротьбі проти Радянської України, в боротьбі проти Радянського Союзу... Грушевський - це видатний і замаскований шпигун німецької воєнщини ще з 1914 р., який відкрив шлях німецькому імперіалізму на Україні*” [10].

Використовувався на Закарпатті і випробуваний у довоєнний період метод відсторонення від викладацької діяльності так званої “*старої імперської професури*”.

Засуджені ідеологічно шкідливі позиції історика П.Сміяна стали причиною звільнення його з посад декана історичного факультету, завідуючого кафедрою історії народів СРСР Ужгородського державного університету. Науковець викликав гнів владних структур тим, що допустив подвійну помилку, тобто “*стоит на позициях школы Грушевского о безбуржуазности украинского народа*”, а також “*игнорирует решающую роль братской помощи великого русского народа и роль В.И.Ленина и И.В.Сталина в освобождении Украины от немецких оккупантов в 1918 году*”. Його стаття “*Украинские буржуазные националисты - враги украинского народа*” в 34 номері газети “*Молодь Закарпаття*” стала причиною подання секретарю ЦК КП(б)У Литвину інформації “*О некоторых фактах проявления враждебной идеологии в Закарпатской области*”. На думку партійних ідеологів, історик зігнорував істотний момент в історії українського націоналізму - їх переродження в українсько-німецьких націоналістів, в агентуру гітлерівського режиму, англо-американської реакції, “*поджигателей новой мировой войны*”. Редакторів газети, в якій було опубліковано статтю, за рішенням бюро обкому оголошено догану. У доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У секретар обкому партії зазначав, що секретар обкому комсомолу, який, підписавши рецензію на політично-шкідливу статтю, допустив політичну близорукість і це переконливо свідчить про неможливість подальшого його перебування на посаді [11].

Федір Потушняк, викладач кафедри археології та етнографії УжДУ, член союзу радянських письменників та Петро Лінтур, заввідділом мистецтва Закарпатського облвиконкому, які виступили на захист колеги, теж стали об’єктами нищівної критики і були звинувачені в епігонстві реакційно-ідеалістичної філософії мракобісся та містицизму [12].

Цю тенденцію можна було спостерігати в усіх вищих навчальних закладах України. У 1950 р. професор Харківської консерваторії Комаренко був звільнений через те, що працював директором консерваторії в період тимчасової німецької окупації міста Харкова [13]. У Чернівецькому університеті того року звільнили з роботи 4

співробітників, які проживали на окупованій території. Всього ж в університеті серед професорсько-викладацького складу проживало на окупованій території 47 осіб і було намічено до звільнення ще 18 викладачів [14]. Уже наступного року згідно з довідкою Чернівецького університету, направленою начальникові головного управління університетів Міністерства вищої освіти СРСР 28 червня 1948 р., серед професорсько-викладацького складу навчального закладу нараховувалося 39 політично неблагонадійних осіб, які під час війни проживали на тимчасово окупованій території. Це стало причиною звільнення 18 осіб, а саме: Б.Шульги, В.Слюсаренка, Є.Глуховцева, М.Клименко, М.Петриченко, Х.Дидковської, Г.Ванькова, І.Колесника, Є.Марковського, І.Василяшкі та інших [15].

Повсюдно проходили загальноміські збори інтелігенції, які повинні були накреслити шляхи боротьби з неблагонадійними кадрами. На цих заходах партійні функціонери піддавали гострій критиці тих, хто у своїй діяльності *“проявляли аполітичність, буржуазний об’єктивізм, елементи націоналізму, низькопоклонство перед буржуазним Заходом”* [16].

1 серпня 1947 р. в Ужгороді відбулися загальноміські збори інтелігенції, участь в яких, не дивлячись на те, що професорсько-викладацький склад університету, вчителі шкіл, службовці та *“учасники важливих політичних заходів (хлібозаготівлі)”* знаходились у відпустках, взяли близько 400 чоловік. Виступ Петра Лінтура, заввідділу мистецтва облвиконкому, письменника, був сприйнятий партійним чиновником (заввідділом пропаганди й агітації міському КП(б)У) як такий, що мав характер необґрунтованих звинувачень проти редакцій друкованих органів обкому КП(б)У, в яких ніби-то *“решающее слово по вопросам литературы и истории присвоили себе люди, якобы не компетентные и даже не честные”*, і мав на меті *“доказать интеллигенции города несуществующие гонения против местных писателей”*. Такий виступ був дуже небезпечний і неминуче вів до *“разжигания антагонизма между местной интеллигенцией и приехавшей из восточных областей СССР”*. Звичайно, були виступи, в яких звучала гостра критика творчості письменників Закарпаття - Ф.Потушняка, Патрус-Карпатського, Лінтура, які *“стоять на перешкоді в благородному та патріотичному прагненні трудящих Закарпаття”*. Завкафедрою української літератури Ужгородського університету зазначив, що Ф.Потушняк *“не крокує з народом і до цих пір знаходиться в полоні буржуазної ідеології, не звільнився від вантажу своїх старих грубих помилок націоналістичного змісту”*. Збори відіграли *“большую воспитательную роль, но недостаток в том, что писатели не признали своих ошибок и разыграли роль незаконно обвиненных”*. Метою зборів було *“мобілізувати інтелігенцію міста на боротьбу за підвищення свого ідейно-політичного рівня, викриття ідеологічних помилок і зокрема буржуазного націоналізму”*. Проте серед присутніх було досить багато *“местных товарищей, еще недостаточно овладевших марксистско-ленинской наукой”*, що зумовило ідеологічно не зовсім запланований зміст окремих промов [17]. На подібних вже вересневих зборах, де були присутні 520 чоловік, враховуючи упущення, вже *“были намечены выступающие, выступления проверены отделом пропаганды”*, результатом жвавого обговорення стала резолюція, в якій підкреслювалась *“необходимость вооружения интеллигенции марксистско-ленинской теорией, устранение недостатков в преподавании истории Украины в вузах и школах”* [18].

Заклики *“вести непримиренную борьбу с космополитизмом, низькопоклонством перед західною культурою, ліквідувати недооцінку діяльності радянської науки та культури в розвитку світової цивілізації”* на практиці обернулася фактичною

забороною на використання ворожих, ідеологічно шкідливих праць, творів тобто доробку науковців, літераторів, які йшли в розріз з офіційною ідеологією. Цензура стала вагомим чинником забезпечення *“ідейної чистоти”* та впровадження принципів марксистсько-ленінської методології.

Протягом 40-50-х років ХХ ст. ці принципи *“успішно”* втілювалися в життя на Закарпатті. Будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася як *“буржуазна”* і *“контрреволюційна”*.

З серпня 1945 р. за дорученням ЦК КП(б)У почалася організація органів цензури в Закарпатті, яких на той час тут зовсім не було. У 1946 р. за рішенням Закарпатського обласного комітету партії було створено комісію у складі 8 чоловік для *“очищення літературних фондів від фашистської, націоналістичної та другої шкідливої літератури”* [19]. Найбільш небезпечними з точки зору поширення антирадянської та взагалі шкідливої літератури влада вважала церковні, монастирські бібліотеки та бібліотеку греко-католицького єпископа, який у Закарпатті мав чималу єпархію.

У 1947 р. здійснили черговий перегляд бібліотечних книжкових та журнальних фондів, з вилученням літератури, яка не відповідала спеціальній постанові ЦК КП(б)У про покращення викладацької і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах [20]. Всі газети, книги та інша друкована продукція були охоплені попереднім цензорським контролем.

В період з 11 по 17 червня 1947 р. за вказівкою обкому КП(б)У Облліт провів величезну роботу з перевірки бібліотек. Було вилучено 120 тисяч 81 примірник, з яких 9 тисяч 881 примірник вилучено із церковних та монастирських бібліотек. Всі вилучені екземпляри - *“це видання українсько-національних націоналістів - “Просвіти”, “Вісника”, “Культурно-просветительского общества им. Духновича”, угро-руські видання, в яких брудна лайка проти Радянського Союзу, фашистська пропаганда, вихваляння націоналістів”*. Повторна перевірка бібліотеки Мукачівського монастиря дала можливість в келіях і підвалах виявити шкідливу літературу - твори В. Андрієвського *“З минулого, від гетьмана до директорії”* (Берлін, 1923), М. Андрусика *“Історія України”* (Прага, 1941) та видання *“Вісника”* з портретом Тютюнника [21]. Після обстеження роботи наказом начальника Головліту УРСР начальнику Закарпатського Облліту було оголошено подяку *“за успішне очищення літературних фондів від ворожої літератури”* [22].

Протягом усього періоду комуністичного панування науково-педагогічна інтелігенція, яка в усі часи і в усіх народів відіграє особливу роль, формуючи майбутнє покоління - інтелектуальну еліту країни, зазнавала особливої пильності влади. Радянські ідеологи саме на професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів покладали обов'язок формувати молоде покоління і тому застосовували найрізноманітніші методи політико-адміністративного тиску, морально-психологічного контролю.

На підставі аналізу архівних матеріалів, автор дійшов висновку, що в ході *“радянзації”* суперечливі і деколи незрозумілі в своїй непослідовності заходи влади роздвоїли свідомість краян. Найбільше ці процеси зачепили науково-педагогічну інтелігенцію, у значній частині якої розвилися такі якості, як максималізм, конформізм (політичний і моральний), соціальна апатія, а в іншій утвердилися прагнення до творчої діяльності. З одного боку, вони були щасливі усвідомленням визволення від фашистського режиму, з іншого, з'явилась недовіра, розчарування, а згодом і страх перед владою, яка формувалась за зразками сталінського тоталітарного режиму.

Науково-педагогічна інтелігенція краю, як і в цілому в Україні, зазнавала морального терору, що призвело до нівелювання ролі викладача як особистості в

житті вищої школи та суспільства, згубно позначилося на морально-психологічному стані. Професорсько-викладацький склад вищої школи цінували не за професіоналізм, компетентність чи освіченість, а за особисту відданість та підлабузництво.

Участь науково-педагогічної інтелігенції в політико-ідеологічних кампаніях мала безпосереднє та опосередковане спрямування, активні і пасивні форми, які стали для багатьох з них умовою виживання і професійної життєдіяльності.

Отже, у повоєнні роки система моральних настанов науково-педагогічної інтелігенції Закарпаття була в прямій залежності від лінії ВКП(б), соціально-економічної, освітньої політики держави і кампанії ідеологічного контролю інтелектуальної свободи. Ці процеси в 40-50-х роках ХХ ст. на теренах всієї УРСР мали не лише згубні наслідки для науково-педагогічної інтелігенції, а й затримали розвиток вітчизняної наукової думки, збіднили українську національну культуру.

1. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.). - Чернівці: Рута, 2002. - С.18.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф.1, оп.70, спр.824, арк.9.

3. ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.559, арк.17.

4. Державний архів Закарпатської області (далі - ДАЗО), ф.1, оп.1, спр.377, арк.7-9.

5. ДАЗО, ф.1, оп.1, спр.593, арк.7-14.

6. ДАЗО, ф.1, оп.1, спр.377, арк.47.

7. ДАЗО, ф.1, оп.1, спр.377, арк.54-57.

8. ДАЗО, ф.1, оп.1, спр.377, арк.63-64.

9. ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.978, арк.6-8.

10. ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.559, арк.12-14.

11. ДАЗО, ф.1, оп.1, спр.346, арк.22.

12. ДАЗО, ф.1, оп.1, спр.377, арк.13-17.

13. ЦДАГО України, ф.1, оп.41, спр.210, арк.183.

14. ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.978, арк.2.

15. ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.887, арк.1-10.

16. ЦДАГО України, оп.70, спр.1842, арк.12-13.

17. ДАЗО, ф.1, оп.1, спр.377, арк.49-52; спр.390, арк.36-42.

18. ДАЗО, ф.1, оп.1, спр.384, арк.28-30.

19. ДАЗО, ф.1, оп.1, спр.390, арк.18-19.

20. ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.733, арк.3.

21. ДАЗО, ф.1, оп.1, спр.390, арк.26-29.

22. ДАЗО, ф.1, оп.1, спр.390, арк.20.

Капитан Л.И. Научно-педагогическая интеллигенция Закарпаття послевоенного периода: политико-административное давление власти как элемент национальной политики в условиях "советизации"

Освещаются аспекты разрушительного влияния политико-административного давления власти на научно-педагогическую интеллигенцию Закарпаття в условиях "советизации" как элемента национальной политики.

Captain L.I. Scientific and pedagogical intelligentsia Transcarpathia postwar period: the political and administrative pressure the authorities as an element of national policy in a "Sovietization"

Damaging influence of political-administrative pressure of authority as an element of national policy on scientific-pedagogical intelligentsia of Transcarpathia in the conditions of "sovietization" is elucidated in the article.

Отримано 17.02.2011

КАШУБА О.В.

НАВЧАННЯ ЦЕНЗОРСЬКОГО СКЛАДУ ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ ПО ОХОРОНІ ДЕРЖАВНИХ ТАЄМНИЦЬ У ПРЕСІ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

На основі архівних джерел висвітлено форми і методи навчання цензорів Головліту УРСР.

Висвітлення питання навчання та підвищення кваліфікації цензорських кадрів у Радянському Союзі і в Українській РСР є досить складним та малодослідженим, зважаючи на майже повну відсутність в українській історичній науці публікацій, які б торкалися означеної проблеми.

Джерельну базу дослідження склали законодавчі та нормативні матеріали органів цензури в УРСР, зокрема документи Головного управління у справах друку при НКО УРСР, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також опубліковані матеріали.

Незважаючи на активну діяльність Головліту СРСР у 20-30-х роках, поширення контролю на більшість суспільно-політичних сфер життя, кадрове питання поставало досить жорстко. Інформуючи про діяльність республіканських головлітів Політбюро ЦК ВКП(б), начальник Головліту НКО РСФРР Б.Волін у листі від 12 квітня 1933 р. писав: *“В інших союзних республіках цензура безпритульна,на Україні немає людей, а деякі області України, й взагалі не мають органів цензури. Але ж всі наші союзні республіки - прикордонні, що не може не викликати тривоги, зокрема. І особливо в плані розголошення держтаємниць і виявлення над демократичних тенденцій”* [1, с.21].

Можна з впевненістю відзначити, що у 1920-1930-х роках у головлітах працювали люди далекі від літератури та мистецтва, які навіть не завжди мали вищу освіту. Саме головне, що вони мали - це довіра партії, яка керувалася у своїх оцінках виключно ідеологічними переконаннями.

У провінціях цензурою займалися *“випадкові”* люди, за сумісництвом. Така ситуація була не лише у невеликих містечках, але і в самому Ленінграді. Місцеві губліти з цієї точки зору були дуже слабкими [2, с.118]. Спочатку цензуруванням матеріалів займалися типографські активісти, які з часом досягали *“необхідного рівня”* і деякі з них, які проходили відповідну підготовку на спецкурсах, ставали штатними цензорами. Але у 1950-х роках від такої практики відмовилися, тому що необхідність в цьому зникла. Радянська влада вже виховала нові цензорські кадри з так званої *“службової інтелігенції”* [3, с.164]. Але разом з цим часто траплялися випадки, коли на посаду цензора завербовували місцевих партійців і затверджували райкомом партії. Серед них досі часто траплялися малоосвічені особи.

Підвищення кваліфікації цензорів та навчання почалося у передвоєнні роки. Спочатку практикувалося проведення оглядів преси про порушення військових і державних таємниць, а також політичні викривлення у друкованій продукції. 26 травня 1942 року Уповноваженим РНК по охороні військових таємниць і начальником Головліту був виданий наказ про роботу з кадрами цензорів в умовах військового часу. У цьому наказі йшла мова про випадки розголошення військових таємниць та політико-ідеологічні помилки цензорів. Їх основною причиною, на думку Садчикова М.Г., було недостатнє виховання на місцях цензорського складу. Для ліквідації зазначених недоліків необхідно було створити резерв досвідчених людей, проводити систематичні семінари, інструктажі і т.д. До виконання даного наказу на місцях

приступили негайно. І вже 28 липня 1943 року Садчиков М.Г. доповів у відділ друку ЦК ВКП(б) Щербакову О.С. про позитивні зрушення в освітянській роботі з цензорським складом [4].

Ще одним новаторством у післявоєнні роки було створення учбових завдань для цензорів. Спочатку їх виконання не було обов'язковим і залежало від керівників обллів, які отримували ці завдання. Але у 1952 році всім обласним управлінням був направлений наказ Головліту СРСР про необхідність виконання учбових завдань [5, арк.15]. У ньому зазначалося, що не всі цензори відповідально ставляться до вирішення навчальних завдань, що відображається на правильності практичних рішень цензорів, для цього направлялися нові завдання, які перевірялися, оцінювалися та надсилалися у Головліт СРСР.

У планах роботи Головного управління існував спеціальний розділ під назвою *“Навчання цензорів у апараті”*, де містилися наступні пункти: Вивчення Переліку із зазначенням кількості занять, які повинні бути проведені у відділах; огляд науково-технічних журналів (ознайомлення цензорського складу з новинками науки і техніки з метою попередження безпідставних втручань); розгляд цензорських втручань у періодичні видання і т.д. Окрім цього, почали запрошувати спеціалістів для проведення лекційних занять для цензорів, в першу чергу з питань техніки, народного господарства, фізики та хімії. Лекції планувалися на кожний квартал по 3-4, наприклад, на 1955 рік були заплановані: *“Напівпровідники і їх використання”*, *“Фотоелементи”*, *“Автоматика і телемеханіка у промисловості”* [6, арк.5] і т.д. З 1955 року цензорське навчання у планах роботи змінило назву на *“Підвищення кваліфікації цензорського складу”*.

Цензорське навчання проходило не лише всередині управління, а також за його межами, цензори направлялися на підвищення кваліфікації в інші обллів для обміну досвідом та у Головліт для вивчення специфіки роботи. У 1952 році для перепідготовки цензорського складу Головного управління було створено спеціальні курси, які склалися з 25 лекцій і 5 семінарських занять [7, арк.5]. Подібне навантаження практикувалося і в наступні роки. У 1955 році для проведення навчання цензорських кадрів Головліт Радянського Союзу виділив кошти в сумі 3500 руб. на рік [8, арк.83]. На ці кошти були організовані учбові заходи, які охоплювали 75 чоловік. Вони повинні були сприяти підвищенню рівня марксистсько-ленінської підготовки цензорів і їх спеціальної кваліфікації. Про результати цензорського навчання Головліт Української РСР звітував перед Головним управлінням Радянського Союзу.

У 1956 році на засіданні Секретаріату ЦК КПРС постало питання про роботу Головліту. Остаточна постанова про роботу органа була прийнята 26 березня 1957 року. У Постанові підкреслювалося, що кожен цензор розумів по-своєму всі інструкції, перевищуючи при цьому свої службові повноваження, допускав необґрунтовані втручання у твори друку. Також повідомлялося про помилки керівництва у підборі кадрів, формальному ставленні цензорів до своїх обов'язків, неправильних поглядів на роль і значення радянської цензури у тогочасному суспільстві [9, с.312]. Саме це і спонукало до більш пильного нагляду за навчанням та опануванням інструкцій цензорами.

З кожним роком керівництво Головліту все більше уваги приділяло підвищенню кваліфікаційного рівня цензорського складу. У 1959 році у планах роботи були зазначені наступні пункти навчання: щотижневі цензорські заняття з вивчення Переліку та інших цензорських документів; двічі на місяць проводилися розбори цензорських втручань у відділах і один раз на місяць - на цензорських заняттях всього апарату; організовувалися у відділах заняття з обміну досвідом роботи цензорів [10, арк.7]. Окрім лекцій проводились семінарські заняття з молодими

цензорами по всіх установчих цензорських документах та по цензурі у різних галузях. На семінарських заняттях та лекціях також обговорювалися та вивчалися постанови, листи, накази ЦК КПУ та ЦК КПРС.

Регулярно проходили стажування працівників органів політико-ідеологічної системи, які проводилися по спеціалізаціях цензорів: попередній контроль, наступний контроль, контроль іноземної літератури, преси, науково-технічної літератури і т.д. З 1960 року почали практикувати самостійну роботу над Переліком, для якої виділялася одна година робочого часу щодня [11, арк.26].

З 1958 року у підготовці цензорських кадрів відбулися певні зміни. По-перше, обов'язковою вимогою до всіх співробітників управлінь була наявність вищої освіти і достатньої політичної підготовки. По-друге, щороку проводилися атестації працівників органів цензури. Згідно з наказом Головліту №17 від 18 жовтня 1958 року начальники облітів повинні були щомісяця доповідати Головліту УРСР про хід підготовки цензорів до атестації. Окрім цього, Головне управління Радянського Союзу періодично друкувало Бюлетень Головліту СРСР, який містив статті цензурної тематики, а також висвітлював деякі аспекти діяльності різних союзних управлінь.

Для полегшення роботи цензорів у 1962 році всім облітам був розісланий *“Короткий словник термінів Переліку”* [12, арк.17]. Але щороку кількість нових термінів, які зустрічалися у нормативних та інших цензорських документах, що спонукало до створення нового словника. У цьому активно брали участь всі управління, надсилаючи Головліту свої зауваження та пропозиції стосовно доповнення новими термінами.

У 1963 році була проведена у Головліті Української РСР теоретична наукова конференція на тему *“Радянський цензор - активний учасник боротьби партії за ідейну чистоту творів друку і за збереження військових і державних таємниць”*, на якій було оговорено основні аспекти діяльності цензорів, недоліки у роботі, перспективи та плани вдосконалення роботи особового складу Головного управління [13, арк.6].

З 1965 року почали організовувати виступи цензорів з доповідями та рефератами, наприклад, *“Нові ліки - антибіотики”*, *“Азотні добрива”*, що сприяло різносторонньому розвитку цензорів та поглиблення знань з певних галузей господарства країни. А з 1966 року до загальних планів роботи додавалися плани виїздів до облітів, де вказувалися перевірки, атестації, допомога, аналіз роботи і т.д. Інколи вказувалась і виховна робота, яка була проведена в облітах Головним управлінням. Проводилася значна робота з підвищення кваліфікації цензорського складу, але заняття, завдання та реферати не були узагальнені. Саме з цією метою у 1968 році були створені авторські колективи, які повинні були розробити проспекти навчально-методичних посібників по основним питанням діяльності органів цензури [14, арк.1]. Окрім авторських колективів було затверджено і головну редакційну колегію, до якої входили заступник начальника та начальники відділів Головліту УРСР. Була також розроблена тематика учбово-методичних посібників:

- 1) Охорона державних таємниць у пресі - важливе завдання органів цензури.
- 2) Контроль видавничої діяльності міністерств, комітетів, відомств та організацій.
- 3) Інформування і консультування керівного складу редакцій, видавництв, органів радіомовлення і телебачення, кіно та інших організацій з основних вимог у галузі охорони державних таємниць.
- 4) Контроль книжково-журнальної продукції.
- 5) Контроль газет, матеріалів радіомовлення, телебачення, телеграфних агентств, кіно, репертуарів видовищних підприємств.
- 6) Контроль виставок, музеїв, бібліотек і книготорговельної мережі [15, арк.3].

При надходженні до обласного управління серії учбових завдань начальник управління повинен був ознайомити цензорів з методикою їх вирішення. Після чого працівникам надавалося 2-3 години для вирішення поставлених завдань. Результати перевірки направлялися до Головного управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР. Серії учбових завдань представляли собою 10 невеликих за розміром статей, в яких розміщені заборонені відомості на різну тематику - від оборонної галузі до даних з прокуратури. Завданням цензора було викреслити дані, які були заборонені до друку і вказати, згідно з яким нормативним документом, розділом, пунктом він це зробив.

У 1988 році у Головліті СРСР було прийнято рішення про залучення головкрайоблуправлінь до створення серій учбових завдань. У зв'язку з цим республіканським управлінням був надісланий лист з вимогою створення серії учбових завдань, який містив 5 завдань по будь-яким обмеженням Переліку та інших нормативних документах Головліту СРСР. Основна вимога створення завдань - різнобічна перевірка кваліфікації цензора, який не був спеціалістом з будь-якої вузької області. Об'єм 1 завдання не повинен був перевищувати 2 сторінки друкованого тексту. До завдань додавалися відповіді з посиланнями та пункти Переліку.

Навчальні завдання поділялися на декілька тематичних розділів по 5-10 завдань у кожному. Для глибшого ознайомлення з навчальними програмами наводимо декілька прикладів завдань, які вирішували цензори:

Завдання 1. Нещодавно у Запорізькій області були відкриті унікальні родовища п'єзооптичного кварцу, залізної руди та марганцю. До речі, у республіці зосереджено 75% ресурсів марганцевої руди.

Вирішення: отримати дозвіл від Міністерства геології СРСР на публікацію відомостей про відкриття родовищ кварцу у Запорізькій області. Зняти слово "унікальний" згідно з пп. 7, 8.4.

Завдання 2. Швейна фабрика "Кианка" почала випуск костюмів із джинсової тканини (ГОСТ 40-118-87), захисних комплектів КР-3 (ГОСТ 21-14-83), а також вельветових курток (ГОСТ 37-1-87).

Вирішення: Зняти слова "захисних комплектів КР-3 (ГОСТ 21-14-83)" згідно з пп. 6.2, 6.16.

Завдання 3. З поширенням наркоманії вимоги до збереження наркотичних речовин стали більш жорсткішими. Якщо на складі №3 вони суворо дотримуються, то у сховищі онкологічної лікарні міської станції швидкої допомоги належного порядку немає.

Вирішення: Зняти слова "на складі №3", "онкологічної лікарні", "станції швидкої допомоги" згідно з п. 14.40 [16, арк. 18-21].

Для остаточної організації та централізації навчального процесу цензорського складу у 1975 році на громадських засадах була створена школа підвищення кваліфікації цензорського складу при Головному управлінні. Керівним органом була Рада школи, яка розробляла навчальні плани, набирала слухачів і звітувала перед колегією Головного управління. Головою Ради школи був Алісінчик І.І. [17, арк. 22]. З 1987 року Головою школи став Дмитренко Н.А. Викладачами школи були співробітники Головного управління зі значним стажем роботи та послужним списком, в основному це були завідувачі відділами та старші редактори.

Врахувавши значні покращення у теоретичній підготовці цензорського складу, у 1976 році школу молодого редактора було реорганізовано у дворічну школу редактора. Основними завданнями другого року навчання було вдосконалення цензорської майстерності шляхом проведення зі слухачами практичних занять з використанням версток книг, газетних шпальт, максимально наближаючи заняття до реальності.

На 1977-1978 навчальний рік до школи було прийнято 15 слухачів, закінчило ж школу 10 [18, арк.11]. У процесі навчання слухачі ґрунтовно вивчали тогочасні методи і форми цензорської роботи, а також знайомилися з передовим досвідом попереднього і наступного контролю творів науково-технічної, суспільно-політичної та художньої літератури, газет, матеріалів передач на радіо і телебаченні. Значна увага у навчанні була приділена вивченню роботи органів цензури з організації інформування та консультування співробітників редакцій періодичних видань та видавництв з питань збереження державних таємниць у друці, а також з експертами і рецензентами по *“Положенню про порядок підготовки матеріалів, призначених для опублікування у відкритому друці”*.

За два роки роботи школи 18 редакторських працівників пройшли програму навчання І курсу і 13 співробітників - програму ІІ курсу школи, поглибивши свої знання нормативних документів цензури, вдосконаливши навички їх практичного використання [17, арк.22]. Це був досить високий показник у навчанні, тому вирішено було і надалі удосконалювати школу редактора. По закінченню навчальної програми слухачі І курсу виступали з тематичними доповідями на підсумкових заняттях. Після чого їх переводили на ІІ курс навчання. Слухачі ІІ курсу, які засвоїли дворічну програму навчання, писали підсумкові реферати. Після позитивної оцінки рефератів, слухачі закінчували дворічну школу редактора. Починаючи з 1981 року, у школі почали практикувати стажування слухачів на різних ділянках цензорського контролю [19, арк.2]. В якості наочних посібників використовували лише шпальти газет і акти експертиз. Найбільшою проблемою була повна відсутність посібників, які б полегшували вивчення Переліку.

Основними методами навчання у школі редактора були бесіди (лекції) керівників та практичні заняття з використанням наочних посібників, що максимально наближало заняття до реального цензорського контролю. Заняття проводилися 1 раз на місяць по першим середам з жовтня до травня включно. Окрім цього, важливою формою навчання було самостійне опрацювання матеріалів слухачами. У школі вівся щоденник, де відмічали відвідування занять та виконання самостійних завдань, кожен викладач робив у ньому відмітку про результати проведеного заняття [19, арк.74].

Та в якості дворічної школа проіснувала до 1983 року, коли знову почала називатися школою молодого редактора. Протягом 1983-1984 навчального року редактори вивчили 14 тем, якими були охоплені вимоги основних нормативних документів Головліту [20, арк.11]. На заняттях також розглядали порядок видання і прийому на контроль матеріалів друку, дотримання режиму секретності при роботі з документами, облік та звітність цензорів.

У 1988 році відбулися деякі організаційні зміни у роботі школи. Заняття у школі редактора були продовжені до липня включно (10 занять 1 раз на місяць), щоденник занять було перейменовано у журнал. Крім цього, відвідування школи дозволялося не тільки зареєстрованим слухачам, а й іншим цензорам та працівникам Головного управління [21, арк.34].

Та дуже скоро школа припинила своє існування. З 1990 року статус Головного управління змінився: замість контролюючого органу він став консультуючим. Основною необхідністю на той час стала відкритість діяльності, тобто необхідно було пояснити у пресі, редакціях і видавництвах про зміни у повноваженнях Головного управління. Разом з цим зменшилася і кількість слухачів у школі редактора, яка проіснувала майже 15 років і з часом була ліквідована. На місці ж Головного управління по охороні державних таємниць у пресі та інших засобах масової інформації при Раді

Міністрів УРСР у 1992 році було створено Державний комітет України по охороні державних таємниць та інших засобів масової інформації. З його ліквідацією у 1994 році на його базі було створено Міністерство України у справах преси та інформації.

Таким чином, у цензорському складі Головліту (пізніше ГУОТу) Української РСР відбувалися постійні реорганізації та кадрові поновлення. У першу чергу це було пов'язано із вдосконаленням самої системи політико-ідеологічного контролю. Також вагому роль відігравали особисті якості співробітників управління, що не могло не позначитися на роботі всієї системи. Це вимагало постійної індивідуальної самоосвіти та підвищення кваліфікаційного рівня цензорів.

1. *Очеретянко В.І.* Загратована думка / Інститут історії України НАН України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". - К.: Рідний край, 2000. - 150 с.

2. *Коржихина Т.П.* Извольте быть благонадежны! / Институт "Открытое общество" / А.С.Сенин (подгот.). - М.: Издательский центр РГГУ, 1997. - 373 с.

3. *Блюм А.В.* Советская цензура в эпоху тотального террора, 1929-1953. - СПб.: Гуманитарное агентство "Академический проект", 2000. - 312 с.

4. *Рейфман П.* Из истории русской, советской и постсоветской цензуры // Глава пятая. Эпоха цензурного террора // URL http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/reifm/06.php (15 жовтня 2010).

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.4605, оп.1, спр.44.

6. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.60.

7. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.51.

8. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.63.

9. *Горяева Т.М.* Политическая цензура в СССР. 1917-1991. - М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2002. - 400 с.

10. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.75.

11. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.80.

12. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.95.

13. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.93.

14. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.121.

15. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.125.

16. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.227.

17. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.173.

18. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.177.

19. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.191.

20. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.202.

21. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.215.

Кашуба О.В. Обучение цензорского состава Главного управления по охране государственных тайн в прессе при Совете министров УССР

На основе архивных источников отражены формы и методы учебы цензоров Главлита УССР.

Kashuba O.V. Education Censorship of the Main Directorate for the Protection of State Secrets in the Press Council of Ministers of USSR

The forms and methods of studies of Golovlit censors of the USSR based on the basis of archived sources are reflected.

Отримано 25.03.2011

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ХМУЛЯК М.В.

**БРИТАНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКІ ПРОТИРІЧЧЯ ЩОДО ПОЛІТИКИ
В ІРАЦІ З ПРИХОДОМ ДО ВЛАДИ УРЯДУ Г.БРАУНА**

У статті проаналізовано політику уряду Г.Брауна щодо виведення військ з Іраку, а також висвітлено основні протиріччя між США та Великою Британією з приводу вирішення іракського питання.

Наприкінці червня 2007 р. завершився період правління лейбористського уряду Тоні Блера, затьмарений іракською війною. Т.Блер пообіцяв піти у відставку після виборів нового лідера лейбористської партії, яким у травні 2007 р. був обраний Гордон Браун. Т.Блер вирішив передати владу своєму наступникові, незважаючи на те, що термін його повноважень ще не завершився. Скоріш за все, Т.Блер подав у відставку з метою недопущення, щоб падіння його рейтингу в результаті війни в Іраку не відбулося на лейбористах.

Протягом десятирічного правління Т.Блера іракське питання вважалось “ахілесовою п'ятою” його уряду. Беззаперечна підтримка Т.Блером політики США щодо Іраку викликала непорозуміння не тільки всередині країни, але й далеко за її межами. Проблема виведення британських військових з Іраку була надзвичайно важливою і поставала не раз перед урядом Т.Блера. Останній всіляко намагався підтримувати політику США в даному регіоні, котра не передбачала швидкої передачі контролю іракцям. Проте ще більшої гостроти дане питання набуло з приходом до влади уряду Г.Брауна, котрий взяв курс на поступове виведення британських військ, незважаючи на несхвалення таких дій з боку найближчого союзника США.

В українській історіографії знайшла висвітлення зовнішня політика Великої Британії початку ХХІ ст., проте малодослідженою залишається проблема виведення британських військ з Іраку [20; 23; 26]. Російська історіографія представлена працями О.Громико, М.Брагіна, Т.Мирського, А.Маначинського [1; 16; 21; 22]. Проте слід зауважити, що вчені акцентують основну увагу на іракській війні, не зосереджуючись на дослідженні процесу виведення британських військ з Іраку та на проблемах, які викликали непорозуміння серед американсько-британської коаліції та завдали удару “особливим відносинам” обох країн.

27 червня 2007 р. королева Великої Британії Єлизавета II офіційно запропонувала посаду прем'єр-міністра країни Г.Брауну. Саме з цього часу, після десятирічного періоду правління Т.Блера, на чолі лейбористів постав новий лідер. Будучи міністром фінансів, Г.Браун підтримував міжнародні ініціативи Т.Блера, в тому числі і політику щодо Іраку. Що ж стосується зовнішньої політики нового лейбористського уряду, то Г.Браун визнав, що іракське питання розділило не тільки лейбористську партію, але й країну в цілому. Тому прем'єр-міністр пообіцяв винести уроки з участі Великої Британії в іракському конфлікті з тією метою, щоб у разі, якщо подібна ситуація виникне у майбутньому, уряд діяв у найбільш ефективний спосіб. У своєму виступі на Даунінг-стріт Г.Браун зробив акцент на необхідності змін у політичному житті Великої Британії. “*Це буде новий уряд з новими пріоритетами, мені була надана прекрасна можливість служити моїй країні*”, - заявив Г.Браун [14].

13 липня 2007 р. новий британський уряд в особі міністра міжнародного розвитку натякнув, що відносини між Великою Британією та США можуть змінитись.

Виступаючи у Вашингтоні, Дуглас Александер заявив про необхідність *“нових альянсів, заснованих на спільних цінностях”*. На нашу думку, промова британського міністра була прихованою критикою політики Дж.Буша. Слід зауважити, що Д.Александер зайняв посаду міністра міжнародного розвитку у червні 2007 р. і відносився до найближчих сподвижників Г.Брауна. Д.Александер виступив проти односторонності в міжнародній політиці і закликав керуватись *“міжнародним підходом”* у вирішенні глобальних проблем. *“У незалежному світі ізоляціонізм просто не спрацює”*, - зазначив британський міністр. *“Це в ХХ столітті міць країни часто вимірювалась тим, що вона може знищити. У ХХІ столітті сила повинна вимірюватись тим, що країни можуть разом побудувати”*, - заявив Д.Александер [5]. Виступ міністра Д.Александера, на нашу думку, був демонстрацією бажань нового британського кабінету дистанціюватись від політики Білого дому. Зауважимо, що промова Д.Александера співпала з рішенням Конгресу про поступове виведення військ з Іраку [18]. Конгресмени проголосували за виведення військ до квітня 2008 р., незважаючи на те, що президент Дж.Буш пообіцяв накласти на цей закон вето [9].

Такий розвиток подій показав, що у найближчий час відбудуться суттєві зміни у політиці США та Великої Британії щодо Іраку. Поступово керівні сили Великої Британії брали напрямок на виведення британських військ з Іраку та передачу влади іракцям.

21 липня 2007 р. командуючий британською армією виступив із попередженням, що воєнні ресурси знаходяться на межі. У секретному документі, котрий потрапив у розпорядження газети Daily Telegraph, генерал Річард Даннат вбачав причину даної проблеми в участі британських військових в операціях в Афганістані та Іраці [8]. За словами генерала, військові практично не в змозі реагувати на неочікуваний розвиток ситуації всередині країни чи необхідність екстренної відправки. Дана заява свідчила про те, що британська армія протягом невизначено довгого періоду підтримувала бойову активність в Іраці та Афганістані. Зазначимо, що з приходом до влади Г.Брауна різко почали зростати ряди прихильників виведення британських військ з Іраку.

30 липня 2007 р. Г.Браун прибув у США з першим офіційним візитом у якості прем'єр-міністра. Незважаючи на традиційно тісні відносини двох країн, британський прем'єр окреслив нову лінію у відносинах з Вашингтоном. Перед зустріччю з Джорджем Бушем Г.Браун опинився у непростому становищі. З одного боку, йому потрібно було переконати Дж.Буша у своїй прихильності до давніх панатлантичних відносин. З іншого, переконати британських виборців у тому, що його відносини з США будуть відрізнятися від тих, які встановив колишній прем'єр Т.Блер.

У новому британському уряді лунали заклики до більш тісної співпраці з європейськими країнами. Проте безпосередньо перед візитом у США Г.Браун заявив, що є прихильником *“особливих відносин”* між двома країнами і *“великим прихильником американського духу”*. За словами британського прем'єра, спільні ідеали двохвікової історії *“пов'язали долі обох країн”*. *“У британських національних інтересах підтримувати міцні відносини з США, - підкреслив він. - І ми повинні визнати, що світ в боргу перед Сполученими Штатами, котрі взяли лідерство у боротьбі з міжнародним тероризмом”* [14].

2 серпня 2007 р. США та Велика Британія розробили проект резолюції, який передбачав посилення ролі ООН в Іраці. Присутність ООН в Іраку була обмежена після вибухів у Багдаді у серпні 2003 р., котрі зруйнували штаб ООН. Проект резолюції став результатом нещодавньої зустрічі у Вашингтоні президента США Дж.Буша і прем'єр-міністра Великої Британії Г.Брауна. Згідно з планом голів двох держав, ООН мала отримати розширений мандат в Іраці для сприяння встановлення миру в країні [24].

Схвалення резолюції обіцяло розширити повноваження Ради Безпеки ООН у створенні нової іракської конституції і сприяти вирішенню питання про внутрішні кордони країни. Голосування з приводу пропонованої резолюції відбулося 10 серпня 2007 р., у результаті якого було прийнято продовжити мандат ООН на 12 місяців [23].

Проте вже напочатку серпня 2007 р. виникли непорозуміння в американсько-британській коаліції. На сторінках американської преси містилися звинувачення британців у надто швидкому скороченні військового контингенту в Басрі. Представники британської команди в Басрі, серед яких був і майор Майк Ширер, зазначили, що заяви американців є недоречними і не погоджуються з тим, що чисельність британських частин різко зменшилась. Г.Браун на зустрічі у липні 2007 р. з Дж.Бушем у Кемп-Девіді зазначив, що британські війська запланували передати відповідальність над Басрою місцевим керівникам протягом кількох місяців, але при цьому підкреслив, що остаточне рішення залишиться в руках британських командуючих. Представник британського посольства у Вашингтоні у відповідь на такі звинувачення зауважив, що позиція Washington Post не відображає офіційну позицію Америки [26].

Такі події вперше яскраво показали наявність неузгодженості між політикою Вестмінстера та Вашингтона щодо іракської проблеми, оскільки за правління попереднього уряду не виникало схожих непорозумінь, а Т.Блер цілковито підтримував свого союзника Дж.Буша.

20 серпня 2007 р. уряд Г.Брауна зіткнувся з тією ж проблемою, як і його попередник Т.Блер. Британські консерватори звинуватили уряд у приховуванні справжніх цифр втрат в Афганістані та Іраці [17]. Тіньовий міністр оборони Ліам Фокс запевнив, що втрати значно вищі, ніж наводить уряд. Представник міністерства оборони відхилив звинувачення, заявивши, що не варто до статистики втрат відносити *“дрібні травми і легкі недомагання”* військовослужбовців [30].

В той же час у новинах не стихали звернення вищих офіцерів до прем'єр-міністра Г.Брауна з тим, що британські війська в Іраці зробили все від них можливе і що їх невідкладно потрібно вивести, а контроль над районом передати іракцям. Американські командири виступили з серйозним занепокоєнням, назвавши відступ британців поспішним [30]. При цьому Стівен Біддл, військовий радник президента США Дж.Буша заявив, що надто швидке виведення військ буде *“принизливим”*: саме такого фіналу для британців, за його словами, добивались іракські бойовики, користуючись підтримкою Ірану [17].

З цього приводу Daily Telegraph влучно підкреслила, що у американських командирів є серйозні занепокоєння, що поспішний британський відступ віддасть південь Іраку у владу шіїтів, які будуть контролювати величезний нафтовий потенціал цього району. Окрім того, зберегти плацдарм на півдні прагнули і ЦРУ: з Басри воно могло б здійснювати нагляд за повстанцями і за Іраном [29].

20 серпня 2007 р. Independent опублікувала ексклюзивне інтерв'ю з відомим радикальним шіїтським проповідником Муктада аль-Садром, котрий заявив: *“Британці відступають. Вони знають, що скоро підуть з Іраку. Вони зрозуміли, що не повинні були брати участь в цій війні, яку не могли виграти”*. За словами Independent, *“висловлювання Муктада Садра співпадають з думкою британських командирів: вони вважають свою місію в Іраку завершеною”* [28].

Як бачимо, відразу ж в перші місяці прем'єрства Г.Брауна основна увага уряду була сконцентрована на проблемі виведення британських військ з Іраку, а також на американсько-британських протиріччях з цього приводу.

Наприкінці серпня 2007 р. прем'єр-міністр Іраку Нурі аль-Малікі заявив, що лідери шіїтів, сунітів та курдів підписали угоду про примирення. Заява Малікі (шіїта) прозвучала на прес-конференції, в якій разом з ним брали участь президент Іраку Джалаль Талабані (курд), віце-президент Тарік аль-Хашемі (суніт), віце-президент Абдель Абдул-Махді (шіїт) і Масуд Барзані, глава курдського регіону [27]. Білий дим вітав таке рішення, назвавши його *“важливим кроком”* на шляху до національного об'єднання іракців [10]. Тим не менш, дана прес-конференція продемонструвала скоріш усього наявність перших кроків на шляху до перемир'я між іракськими силами, а не суттєву політичну домовленість.

Незважаючи на стабілізацію ситуації в Іраці, 28 серпня 2007 р. Г.Браун відмовився встановлювати графік виведення британських військових з Іраку, заявивши, що перед британцями стоїть *“серйозна робота”*. У листі лідеру ліберал-демократів Мензісу Кемпбелу Г.Браун написав, що у військових є конкретні обов'язки в Іраці, виконання яких подібний графік може завадити. М.Кемпбелл наполягав, що втрати в Іраці та Афганістані неприпустимо високі. Він заявив, що підхід Г.Брауна до політики в Іраці у точності повторює політику його попередника Т.Блера.

У свою чергу, прем'єр-міністр підкреслив, що британці будуть продовжувати співпрацювати з іракською владою та службами безпеки до тих пір, доки ті не зможуть взяти на себе всю відповідальність за забезпечення миру. Британський прем'єр заявив, що підхід Лондона до його місії в Іраці базується на зобов'язаннях перед іракським урядом і ООН. Контингент британських військових в Іраці на 2007 р. скоротився до 5500 чол., а на початку операції їх число становило близько 18 тисяч чол.

Проте американська влада переконувала, що британські сили в Іраці надто малі. Наприкінці липня 2007 р. високопоставлений військовий радник генерал Джек Кін висловив своє розчарування тим, що британські військові приділяють більше уваги підготовці іракських військових, ніж контролю над ситуацією в Басрі, яка погіршується. У відповідь на таку заяву міністр закордонних справ Великої Британії Девід Мілібанд підкреслив в інтерв'ю Бі-бі-сі, що план дій військових у Басрі не буде змінюватися на догоду США [3]. Така різка заява вкотре поглибила протиріччя в американсько-британській коаліції стосовно політики в Іраці, проте, як показав час, вона була не останньою.

Незабаром після ряду критичних зауважень з боку Америки на адресу британського ставлення до перебування військ в Іраці, 1 вересня 2007 р. в інтерв'ю британській газеті Daily Telegraph генерал Майкл Джексон, колишній головнокомандуючий британської армії під час вторгнення в Ірак, назвав американську стратегію щодо Іраку *“недалекоглядною”*. На думку М.Джексона, экс-міністр оборони США Дональд Рамсфелд *“є одним з тих, на кому лежить найбільша відповідальність за нинішню ситуацію”*. Генерал назвав абсурдним рішення США не займатись побудовою основ державності в Іраці. За словами М.Джексона, помилкою була також передача Пентагону контролю за формуванням адміністрації країни. *“Нам потрібно було поставити на чолі коаліції іракські спецслужби”*, - заявив генерал. Також М.Джексон не погодився з нещодавніми заявами офіційних представників США про те, що британські війська в Іраці не справляються зі своїми завданнями. Екс-головнокомандуючий розкритикував не тільки стратегію США в Іраці: боротьбу Америки з тероризмом у світовому масштабі генерал назвав *“неадекватною”*, яка використовує частіше силу, ніж дипломатію.

На нашу думку, коментарі М.Джексона ще більше посилили напруженість у відносинах обох країн. Зауважимо, що позицію М.Джексона підтримав колишній

міністр закордонних справ Великої Британії, консерватор Малкольм Рифкінд. *“Однією з фундаментальних причин для критики є не те, що Рамсфелд був некомпетентним - це неправда - але те, що його начальник, Джордж Буш, прийняв рішення передати відповідальність за побудову державності в Іраку Рамсфелду і Пентагону”*, - відзначив М.Рифкінд в інтерв'ю Бі-бі-сі. Підтримав дану позицію лідер ліберально-демократичної партії М.Кемпбелл. *“Всім зрозуміло відсутність справжнього планування в післявоєнному Іраці”*, - додав М.Кемпбелл.

У держдепартаменті США відмовилися коментувати висловлювання М.Джексона, а представник оборони США заявив, що *“можливість мати різні точки зору - ознака всіх відкритих демократичних суспільств”* [7].

Вже 3 вересня 2007 р. британська армія майже повністю завершила процес виведення військ з останньої залишеної бази міста Басри на півдні Іраку. Операція розпочалася вечером 2 вересня і перша інформація про те, що відбувалося, надійшла від начальника іракських сил безпеки генерала Мохана Тахіра, який 2 вересня провів свою першу прес-конференцію. М.Тахір заявив, що палац знаходиться під контролем іракських сил.

На території колишнього палацу С.Хусейна було розміщено близько 550 чол., які після подій 2-3 вересня перейшли на базу в районі аеропорту Басри, де знаходилося біля 5 тис. військовослужбовців. Міністерство оборони Сполученого Королівства заявило, що контроль над містом офіційно перейде до іракських сил безпеки до кінця осені.

Прес-секретар Даунінг-стріт, 10 підтвердив, що прем'єр Г.Браун проінформований про те, що відбувається, але операції знаходяться у віданні військових. Після виходу з Басри, британці продовжували працювати в режимі нагляду, продовжуючи навчати іракців.

Протягом 2007 р. британські військові передали під контроль іракців три провінції у своїй зоні відповідальності на півдні Іраку. Міністерство оборони у своїй заяві підкреслило, що про вихід з Басри було давно офіційно оголошено. *“Іракські сили безпеки (ІСБ) хочуть взяти на себе повну відповідальність за свою безпеку, і передача [палацу] є кроком у напрямку до цієї мети. Ініціатива цього рішення надходила від іракців”*, - говориться в заяві. Там же сказано, що відповідальність за місто Басра буде передано іракській стороні до кінця листопада. До цього часу завершиться чергова запланована ротація військ в Іраці і чисельність контингенту зменшиться до 5 тис. чол. [6].

24 вересня 2007 р. Г.Браун виступив на щорічній конференції лейбористської партії в місті Борнмут на півдні Англії. Прем'єр-міністр пообіцяв, що в майбутньому право санкціонувати участь військових сил у військових конфліктах буде закріплено за парламентом. Вперше таке голосування провів попередник Брауна Т.Блер з питання про вторгнення в Ірак. *“Я вас не підведу”*, - запевнив Браун партійних соратників, додавши, що вважає себе *“ідейним політиком”*.

Згідно з опублікованим опитуванням Ipsos-Mori в газеті Independent, лейбористи випереджали консерваторів на вісім пунктів - рейтинг їх популярності складав 42%, а місяць тому розрив складав 5% [2]. На нашу думку, політика уряду Г.Брауна щодо виведення британських військових була одним з найзначніших факторів, які вплинули на стрімке підвищення рейтингів лейбористів.

На цій же конференції в Борнмуті глава міністерства закордонних справ Великої Британії Д.Мілібанд заявив, що за нового прем'єр-міністра Г.Брауна у зовнішньополітичному курсі нових лейбористів відкривається *“друга хвиля”*. Д.Мілібанд пообіцяв, що зробить висновки з успіхів та невдач, які відзначили правління Т.Блера.

Питання про Ірак, яке після вторгнення 2003 р. розкололо лейбористів на два табори, на конференції практично не порушували. Але Д.Мілібанд визнав, що *“які б не були наші успіхи і провали - а було і те, і інше - ми повинні зосередитись на майбутньому”*. За його словами, необхідно прикласти всі зусилля, щоб створити *“ефективні іракські сили безпеки”*, і працювати з усіма сусідами Іраку, щоб примирити сунітів та шиїтів. *Не можна допустити, щоб конфлікт між ними розколов країну і поширився на весь Близький Схід”* [13].

8 жовтня 2007 р. Г.Браун провів прес-конференцію у своїй резиденції на Даунінг-стріт, 10, а також виступив у нижній палаті парламенту, де повідомив про подальші плани уряду в Іраці. Прем'єр пообіцяв скоротити чисельність британського контингенту в Іраці до 2,5 тис. чол. Нещодавно, побувавши в Іраці Г.Браун пояснив, що британські війська поетапно будуть скорочуватися: до Різдва (25 грудня) з 5,5 тис. до 4,5 тис., до початку весни - до 4 тис., а потім - до 2,5 тис. Г.Браун ще раз нагадав, що контроль над провінцією буде переданий іракцям до кінця року [4].

У той час, коли британський прем'єр оголошував про наміри уряду щодо поступового виведення військ з Іраку, у США спалахнули масові виступи проти політики Дж.Буша. 28 жовтня 2007 р. тисячі чол. в США вийшли на демонстрації проти війни в Іраці. Найбільш масові акції пройшли у Нью-Йорку, Чикаго і Сан-Франциско. Вони були приурочені до п'ятої річниці голосування в американському сенаті, котрий санкціонував інтервенцію в Ірак. Учасники протестів, у тому числі родичі загиблих в Іраці, закликали припинити фінансування військових дій. Організатори акції запевняли, що півтрильйона доларів, витрачених на війну в Іраці, можна було використати на освіту, житло для малозабезпечених. За приблизними підрахунками у марші в Чикаго взяли участь близько 10 тис. чол., а в Сан-Франциско ця цифра була ще більшою [11]. Вищенаведені протести свідчать про те, що не тільки у Великій Британії була актуальною проблема виведення військ з Іраку, громадськість США також жорстко критикувала втручання до Іраку.

16 грудня 2007 р. Велика Британія офіційно передала іракцям повноваження по забезпеченню безпеки у Басрі. Офіційний меморандум був підписаний представниками Великої Британії та Іраку в аеропорту Басри. До цього контроль над іракською провінцією належав збройним силам Великої Британії.

Прем'єр-міністр Г.Браун, який побував у Басрі на початку жовтня 2007 р., пояснив передачу влади тим, що в Іраці при владі знаходиться демократичний уряд і, що в останні місяці рівень насильства в країні скоротився на 90%. Г.Браун також оголосив, що до весни 2008 р. британський військовий контингент в Іраці, котрий нараховував на кінець 2007 р. 4 тис. 800 чол., скоротиться до 2 тис. 500 солдатів. З цього часу британські сили почали відігравати переважно допоміжну роль: ділилися військовим досвідом з іракцями, а також брали участь у бойових діях тільки на прохання іракської влади.

Представник армії Великої Британії майор Майк Ширер назвав передачу влади іракській адміністрації *“дуже позитивним кроком у правильному напрямку”*. М.Ширер в інтерв'ю радіо Бі-бі-сі заявив: *“Ми з радістю зустріли пропозицію передати 16 грудня іракській стороні контроль над провінцією. Це служить визнанням того, що ситуація з безпекою дозволяє здійснити цей крок”*. Самі ж іракці вважали, що після передачі повноважень, ситуація в регіоні покращиться. Про це свідчили результати опитувань, проведених кореспондентами Бі-бі-сі в Басрі. З 1000 опитаних, більше 85% заявили, що негативно оцінюють вплив британських військ [12].

Отже, з приходом до влади уряду Г.Брауна відбулися зміни у зовнішній політиці Великої Британії. Незважаючи на те, що Г.Браун був послідовником Т.Блера, він

окреслив власний зовнішньополітичний курс. Першочерговим завданням нового уряду стало вирішення іракського питання, оскільки протягом тривалого часу, ще за правління уряду Т.Блера, не тільки політичні сили, але й британська громадськість виступали за негайне виведення військ з Іраку. Помилку, якої припустився Т.Блер, підтримавши американського президента Дж.Буша і розпочавши незаконну інтервенцію до Іраку у 2003 р. під приводом наявності там зброї масового знищення, довелося виправляти новому прем'єр-міністру Г.Брауну.

Варто зауважити, що деякої гостроти набули *“особливі відносини”* Великої Британії та США, які торкались іракського питання, а саме проблеми виведення військ з Іраку. Офіційна влада США не схвалювала виведення британських військ, називаючи його поспішним та необдуманим. Проте, незважаючи на таку позицію США, Велика Британія розпочала у 2007 р. поступове виведення військ з Іраку, а також передала контроль у регіоні іракцям. Така незалежна політика стала свідченням наявності власної позиції у британського уряду, на відміну від уряду Т.Блера, який беззаперечно та цілковито підтримував політику Дж.Буша.

1. Брагин М. США. Под знаком Ирака / М.Брагин // Международная жизнь. - 2007. - №1/2. - С.18-31.
2. Браун обещает не подвести лейбористов. - 24 сентября 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_7010000/7010918.stm.
3. Браун отказался установить дату ухода из Ирака. - 28 августа 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_6966000/6966604.stm.
4. Британия выведет из Ирака 3 тысячи военных. - 08 октября 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_7034000/7034473.stm.
5. Британия дистанцируется от Белого дома? - 13 июля 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_6897000/6897303.stm.
6. Британские войска “почти ушли из Басры”. - 3 сентября 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_6975000/6975776.stm.
7. Британский генерал критикует политику США в Ираке. - 1 сентября 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_6973000/6973912.stm.
8. Британский генерал: резервов почти не осталось. - 21 июня 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_6909000/6909764.stm.
9. Буш: уход из Ирака сейчас равнозначен катастрофе - 12 июля 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_6295000/6295150.stm.
10. В Ираке достигнуто соглашение о примирении. - 26 августа 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_6965000/6965016.stm.
11. В США прошли марши против войны в Ираке. - 28 октября 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_7066000/7066005.stm.
12. Великобритания передала контроль над Басрой Ираку. - 16 декабря 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_7146000/7146540.stm.
13. Глава МИД Британии обещает “извлечь уроки”. - 25 сентября 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_7013000/7013006.stm.
14. Гордон Браун стал премьер-министром Британии. - 27 июня 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_6245000/6245768.stm.
15. Гордон Браун: мир в долгу перед США. - 30 июля 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_6921000/6921686.stm.
16. Громыко А.А. Модернизация парламентской системы Великобритании / А.А. Громыко. - М.: Издательство “Весь Мир”, 2007. - 358 с.
17. Коалиция войск может развалиться? - 20 августа 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_6950000/6950687.stm.

18. Конгрессмены голосуют за вывод войск США из Ирака. - 13 июля 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_6896000/6896820.stm.
19. Крушинський В.Ю. Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах / В.Ю.Крушинський. - К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2003. - 214 с.
20. Маначинский А.Я. Ирак: тайные пружины войны / А.Я. Маначинский. - К.: Изд. Дом "Румб", 2005. - С. 416.
21. Мирський Т. Новый поворот в судьбе Ирака / Т. Мирський // МЭМО. - 2003. - № 9. - С. 78-83.
22. Пик С.М. США - Велика Британія: "особливі відносини" / С.М.Пик. - К.: Знання, 2006. - 283 с.
23. Резолюция 1770 (2007), принятая Советом Безопасности на его 5729-м заседании года. - 10 августа 2007. - Организация Объединенных Наций. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2007/res1770.htm>.
24. США и Британія за усиление присутствия ООН в Ираке. - 2 августа 2007. - Русская служба Би-би-си. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_6927000/6927539.stm.
25. Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство / Н.Л.Яковенко. - К.: ІМВ, 2003. - 223 с.
26. Damien McElroy. US "believes Britain has lost in Basra". - The Telegraph. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1559772/US-believes-Britain-has-lost-in-Basra.html>.
27. Guido Steinberg. Iraq on the Path to a Shiite Dictatorship. - August 21, 2007. - Spiegel. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/medienbeitraege/steinberg_spiegel_online_210807_ks.pdf.
28. Nizar Latif, Phil Sands. - Muqtada al-Sadr: The British are retreating from Basra. - 20 August 2007. - The Independent. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/muqtada-alsadr-the-british-are-retreating-from-basra-462296.html>.
29. Robert Fox. The blame game begins. - 20 August 2007. - The Guardian. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2007/aug/20/theblamegamebegins>.
30. Thomas Harding British exit from Iraq will be "ugly": US adviser. - 20 August 2007. - The Telegraph. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1560823/British-exit-from-Iraq-will-be-ugly-US-adviser.html>.
31. Thomas Harding. "Cover-up" over casualties in Afghanistan. - 20 Aug. 2007. - Daily Telegraph. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1560730/Cover-up-over-casualties-in-Afghanistan.html>.

Хмуляк М.В. Британо-американские разногласия относительно политики в Ираке с приходом к власти правительства Г.Брауна

В статье проанализирована политика правительства Г.Брауна относительно вывода британских войск из Ирака, а также освещены основные разногласия между США и Великой Британией по поводу разрешения иракского вопроса.

Khmulyak M.V. The British-American conflict in Iraq caused by G.Brown government's policy

In the article there is analyzed G. Brown government's policy concerning withdrawing the troops from Iraq and is also outlined the basic contradiction between the U.S. and Great Britain on resolving the Iraq issue.

Отримано 9.05.2011

ЦЕРКОВНА ІСТОРІЯ

АРЦЫБАШЕВА Т.Н.

МОНАСТЫРИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ

Вниманию заинтересованного читателя предлагаются материалы, собранные автором при исследовании монастырской культуры Курского края, - историко-географического и социокультурного пространства, менявшего свои очертания в различные эпохи государственно-административных преобразований. В публикацию включены сведения только о тех православных обителях, что располагались на когда-то "курской" территории, вошедшей в пределы современной Украины.

Глинская Рождество-Богородицкая мужская пустынь

Глинская Рождество-Богородицкая мужская пустынь была основана в XVI в. на месте явления чудотворного образа Рождества Пресвятой Богородицы. Располагалась на высоком берегу реки Обесты при впадении ее в реку Клевень в 170 километрах от города Курска, в 38 - от Путивля, 45 - от Рыльска, 13 - от Глухова. До Октябрьской революции эти земли относилась к Путивльскому уезду Курской губернии. Ныне это село Сосновка Глуховского района Сумской области Украины.

Относительно названия пустыни - Глинская, мнения расходятся - традиция хранит два предположения: одни исследователи считают, что Глинской она названа потому, что гончары когда-то добывали здесь глину для своего ремесла; другие предполагают происхождение этого названия от фамилии владельцев ближайшей местности князей Глинских, благотворивших пустыни (исторические документы владение подтверждают). Из их рода происходила Елена Глинская, мать Ивана Грозного.

В конце XVI в. житель Крупецкой волости Фома Милонов построил на месте часовни, знаменовавшей место явления иконы, храм Рождества Богородицы, а с 1648 г. урочищем "Глинской Пресвятой Богородицы" и храмом владел Молченский Путивльский монастырь. В 1703 г. эти земли были пожалованы Петром I гетману Мазепе, но после его измены Крупецкая волость была передана князю А.Меньшикову, ставшему ктитorem пустыни и подарившему монастырю две тысячи десятин земли. При нем была построена церковь Вознесения Господня. В 1728 г. пустынь лишилась своего высокого покровителя: Крупецкая волость перешла в дворцовое ведомство, Глинская пустынь указом Синода от 1731 г. снова была передана Путивльскому монастырю. Только в 1764 г. монастырь, оставленный екатерининским указом о секуляризации на собственном содержании, вернул себе самостоятельность.

К этому времени в монастыре было три храма: Рождества Богородицы, Святителя Николая, Вознесения Господня. Предполагается, что был и четвертый храм - в честь Введения Пресвятой Богородицы, о чем свидетельствует местный престольный праздник - Введенская. Но все храмы были деревянными, крытыми тесом и соломою и до конца XVIII в. были разрушены или сгорели.

Возрождение и расцвет Глинской пустыни неразрывно связаны с деятельностью назначенного в 1817 г. игуменом монастыря отца Филарета, при котором монастырь стал известен на всю Россию.

При нем были построены две деревянные часовни с кельями, каменный трапезный корпус с мезонином, четыре братских корпуса, два каменных гостиных дома, девятнадцать деревянных жилых домов, квасовни, мельница, крупорушка, сукновальня, кирпичный завод, амбары, навесы. Филарет же на основе

монастырского устава “богомудрых” Афонских отцов составил особый Устав обители, распространившийся на лучшие отечественные монастыри.

С принятием общежительного устава стало утверждаться старчество - оригинальная общественно значимая форма монастырской жизни, во многом связанная с усилением социального иноческого служения. Возрождение старчества, предвосхитившего все духовно-религиозные и мистико-психологические движения в России Нового времени, связывают со старцем Василием [6], принявшим монашеский постриг на Афоне и подвизавшимся к концу жизни в Глинской пустыни.

Современный церковный историк и писатель архимандрит Иоанн Маслов писал об отце Василии: *“Как духовно опытный старец, он отличался целомудрием, смирением, терпением в скорбях. Был настоятелем Белобережской пустыни; оказал помощь многим монастырям в духовном их устройении. Такой порядок стремился он насадить и в Глинской пустыни. По его молитве, а также и братии, Матерь Божия даровала Глинской пустыни настоятеля Филарета”*.

“С радостью встретил старец Василий отца Филарета и всячески содействовал ему в деле духовного руководства и введения строгого Афонского устава” [4, с.133], неукоснительно соблюдавшегося насельниками Глинской пустыни, сохранивших заветы русского старчества даже в трудные времена гонения Церкви.

К концу XIX в. Глинская Рождество-Богородицкая пустынь достигла своего расцвета. Количество монашествующих превысило 350 человек. За новой каменной монастырской оградой возвышались 3 отдельных и 1 домовая церковь:

- каменная соборная пятиглавая во имя Рождества Богородицы (построена в 1770-1781 гг., перестроена в 1852-1864 гг.), трехпрестольная, с колокольной, резным позолоченным иконостасом и киотами, расписанная фресками; на колокольне - 12 колоколов, самый большой из них весил 750 пудов;

- каменная трехпрестольная церковь во имя Успения Пресвятой Богородицы (построена в 1843-1849 гг., расширена и расписана в 1889 г.);

- надвратная каменная церковь во имя Иверской иконы Божией Матери;

- деревянная больничная во имя Воздвижения Честного и Животворящего Креста Господнего;

Вне стен монастыря были построены:

- на месте явления чудотворной иконы каменная однопрестольная с колокольной церковь во имя Иоакима и Анны (1848 г.);

- на месте скита старца схимоархимандрита Иллиодора в трех верстах от обители в монастырском лесу деревянная однопрестольная церковь во имя Спаса Нерукотворного (1892 г.) и каменная колокольня при ней (1906 г.);

- деревянная домовая церковь архистратига Михаила в доме сеймских монастырских мельниц в городе Путивле;

- Иоанна Предтечи Спасо-Исидоровского скита;

- Вознесения Господня, устроенная в деревянном доме при хуторе Негровском.

Все церкви имели церковную утварь и богослужебные книги. В монастырской библиотеке насчитывалось 1350 книг аскетического и духовно-нравственного содержания.

Выделение монастырям во второй половине XIX в. обширного фонда земельных угодий потянуло за собой и массовый приток насельников, что скоро отозвалось значительным ростом монастырских культурно-хозяйственных комплексов, появлением новых и расширением существующих скитов. Особенно увеличилось число послушников, выполнявших хозяйственные работы вместо освобожденного крестьянства [18] и наемных трудников. Православные обители довольно быстро

превратились в густо населенные учреждения, занимающиеся самой разнообразной, не связанной с духовным подвижничеством деятельностью (хозяйственной, образовательной, благотворительной, воспитательной).

Глинская пустынь существовала на собственные средства и пожертвования благотворителей. К концу XIX в. пустынь владела несколькими мельницами, сукновальной, маслобойней, дегтярным и кирпичным заводом, крупорушкой, тремя фруктовыми садами, пасекой. При монастыре действовали мастерские: сапожная, портняжная, столярная, слесарная, иконописная. В 1888-1890 гг. открылись Дом трудолюбия и садоводческая школа для обучения крестьянских мальчиков разным ремеслам, где разрешалось выбирать занятие по душе: столярное, токарное, слесарное, портняжное, сапожное ремесла. Обучали детей монахи.

Через 10 лет в Доме трудолюбия было 125 учеников, в начале XX в. - 187. К имевшимся специальностям добавились переплетное, каретное, корзиночное, шорное, слесарное, позолотное, резное дело, выделка из дерева ложек и палок, выработка ковров, шитье риз, а также садоводство, пчеловодство, огородничество, рыболовство. По окончании обучения каждому выдавалось свидетельство о том, какому ремеслу он научен и каких успехов достиг. Большинство совершеннолетних учеников оставались в числе братии.

В этот же период в Глинской пустыни несколько лет работала иконописная школа-мастерская, выпускавшая ежегодно до 20-27 человек. Школой руководил настоятель батюшка Серафим. По воспоминаниям современников, ее учащиеся - крестьянские мальчики - одолевали "азы" рисунка и живописи как в любом светском художественном учреждении: *"Были там гипсы - головы знаменитых классиков древней Эллады, учились они технике живописи, видели, конечно, работы мастеров Возрождения. Иконы тогда писались в духе времени - просто грамотное живописное изображение евангельского события или лица"* [8, с.82]. О темперной живописи, древнерусской иконе в те времена не могло быть и речи - ее открытие произошло лишь в конце XIX в.

Во второй половине XIX в. в монастыре появилась и своя типография, издававшая по епископскому благословению листки и книги религиозно-нравственного содержания [25, с.154]. Современники писали: *"Настоятель Глинской пустыни о. Исаия выделяется из многих игуменов монастырей. Для него дороги все приходящие помолиться в пустынь (а их в год пребывает у него до 50 тыс.). Он заботится о всех православных христианах, ради которых и занялся издательской деятельностью"* [17, с.LXXXI].

Издания этого монастыря пользовались большой популярностью, и в первую очередь - серия *"Глинские Богородицкие книжки"*, включавшая творения святых отцов и проповеднические труды учителей православной церкви. Они стали неотъемлемой частью книжных фондов школьных библиотек того времени. Информация о выходе в свет *"Глинских Богородицких книжек"* регулярно публиковалась на страницах журнала *"Курские епархиальные ведомости"* [9, с.514].

Одновременно Глинская пустынь выпускала и исторические материалы. В 1891 г. вышло подробное (181 стр.) описание монастыря *"Глинская Рождество-Богородицкая общежительная пустынь"*. В 1899 г. появилась книга о Спасо-Иллиодоровском ските монастыря. В 1901 г. в Одессе был выпущен пользовавшийся большой популярностью и переизданный с некоторыми дополнениями в 1904 и 1912 гг. очерк современного состояния Глинской пустыни.

Большое значение для жизни монастыря имел крестный ход, совершавшийся

из Глинской пустыни в город Глухов с чудотворной иконой Рождества Богородицы, установленный в память избавления жителей города от холерной эпидемии 1848 г. Совершался он ежегодно 19 июля, а 2 августа икона возвращалась обратно. Монастырская гостиница принимала в год до 32 тысяч богомольцев из окрестных сел и дальних мест. Странники и богомольцы бесплатно пользовались приемным покоем и обеспечивались трехдневной монастырской трапезой, лекарствами и, по возможности, одеждой и обувью.

В 1915 г. в монастыре был устроен небольшой санаторий для раненых и детей погибших. Тогда же обитель направила на фронт нескольких иеромонахов; переводились средства для строительства и оборудования госпиталей и лазаретов. В Красный Крест из Глинской пустыни приходили деньги, книги для раненых и военнопленных, оказывалась помощь и семьям призванных на фронт.

В 1922 г. обитель была закрыта, монахов выслали. Церковные здания, постройки и большую часть стены, окружавшей монастырь, разобрали на кирпич для строившейся поблизости дороги. К середине XX в. от всех построек монастыря остались лишь восточная стена с двухэтажной угловой башней да братский архиерейский корпус, переданный Дому инвалидов.

В 1942 г. монастырь был открыт вновь. В него вернулись насельники. Настоятелем пустыни был назначен архимандрит Нектарий, при котором обитель была когда-то закрыта. Центром духовной и хозяйственной жизни монахов стал сохранившийся деревянный корпус больничной церкви. Здание оштукатурили и побелили, на крыше (без купола) установили простой деревянный крест.

Престарелые монахи не могли обеспечить себя самым необходимым, после войны бедствовали вместе с окрестными жителями. Ходили в лаптях, красили домотканые холсты и шили из них себе одежду. Тем не менее, постепенно обитель материально крепла, еды стало хватать на всех богомольцев, приток которых возрастал. Старцы монастыря своей духовной силой и прозорливостью привлекали паломников со всей России.

В 1961 г. монастырь вновь был закрыт. В нем разместился Сосновский психоневрологический интернат на двести человек. Сохранившиеся четыре корпуса и Воздвиженский храм переделали в палаты для больных.

Ныне монастырь восстанавливается. Поднялись два храма. Обретены мощи последнего настоятеля монастыря Серафима Амелина. В пустыни 5 священников, 3 дьякона, 3 монаха (Сведения 1999 г.).

Молченская Софрониева мужская пустынь

Располагалась на возвышенном месте, рядом с большим болотом Молче в 22 километрах от города Путивля. Полагают, что основание обители было положено отшельниками, поселившимися в искусственных пещерах на Чудной горе в конце XIII в. Помимо легенд о древности монастыря свидетельствуют монастырские «летописцы», упоминаемые в позднейших «Описаниях...» В частности, о. Палладий историю Молченской Рождество-Богородицкой пустыни начал с предания, связавшего возникновение монастыря с «отшельниками, ископавшими в конце XII века на Чудной горе пещеры <...> Они принесли с собою образ Пресвятой Богородицы, пред коим и совершали пустыnnики молитвы свои и славословия... На месте сем скончались и погребены в той же пещере, в коей жили...» [21, с.17].

Предания, записанные «в разных годах XVI-XVII века... в виде монастырских

летописей” [21, с.6], утверждают, что монастырь уже стоял во времена правления литовского князя Александра Ольгерда (1345-1377 гг.), а в грамоте царя Алексея Михайловича от 11 марта 1653 г. о пустыни говорится, что стоит она “исконновечна”.

В документах монастырь впервые упоминается под 1557 г. В 1591 г. в обители жили игумен Пафнутий и 15 монахов; монастырю принадлежало два села - Линевское и Климовское.

Обитель разоряли несколько раз. В 1592 г. она была сожжена крымскими татарами, затем восстановлена. В смутные времена самозванцев 1605-1613 гг. польская шляхта, разрушая и сжигая православные храмы, не миновала и Молченской пустыни, подвергнув ее разграблению. По этой причине в начале XVII в. братия перешла в новопостроенный монастырь в городе Путивле, где у него был “осадный двор”, купленный в 1591 г. как “место для сидения” на случай погромов, и где был устроен храм во имя Святых Флора и Лавра.

При молодом царе Михаиле Федоровиче на месте разоренной пустыни была поставлена сначала деревянная, а в 1630 г. каменная церковь во имя Рождества Богородицы, в которой литургия совершалась только на Рождество и Покров Богородицы.

В 1653 г. Молченская пустынь была восстановлена как приписная Молченского Путивльского монастыря. По повелению царя Алексея Михайловича в нее определили “иеромонаха с причтом церковным и братии 6 человек, дабы служба была вседневная” [21, с.12]. Софрониевой обитель стала называться со времени настоятельства в ней Софрония (1656-1692 гг.; в миру Степан Батоврин из Путивля, “знатный купеческий человек”). По его просьбе, пустынь в 1656 г. получила самостоятельность, и его стараниями к 70-м годам XVII в. стала достаточно богатой и уважаемой. При Софронии были посажены сады и виноградники, разбит огород, устроена пасека. О монастыре узнали при царском дворе; в грамоте царя Алексея Михайловича от 13 февраля 1671 г. о Софрониевой пустыни и ее настоятеле говорится: “Отпускали бы его в свободное время и давали ему подводу до Москвы на провоз разного овоща и садового дерева на царский обиход” [21, с.34].

В 1671 г. в обители жил Симеон Агафонович Медведев, известный в истории русской церкви и русской культуры под монашеским именем Сильвестра Медведева. В послании 1672 г. Сильвестр Медведев (тогда еще Симеон) писал о пустыни: “...Место красотою, уединением и изобилием над иными сицевия места богато, аще бы един изъять был страх военный, то со труды бы ко благодатишню покоя кому обретати таковое место...” [22, с.105].

В 1690-1691 гг. монастырские владения составляли 1406 десятин земли под пахотой и садами и 138 крестьянских дворов. Значительную их часть составляли царские дары, о чем свидетельствует надпись на портрете Петра I, экспонирующегося ныне в историческом отделе Курского краеведческого музея: “Благоверный Государь царь и Великий князь Петр Алексеевич с братом своим Великим государем Иоанном Алексеевичем, повелел в 23-й день мая 1690 г. пустынного Молченского Монастыря строителю старицу Софронию с братией дать на пожалование Монастырю от Великих Государей и царей Алексея Михайловича и Федора Алексеевича земли и угодья особую грамоту писанную на пергаменте и с крепленную царской печатью на золотом шноре”.

Портрет этот, как и расположенная рядом больших размеров Азовская икона Богоматери [2] происходят из Путивльской Софрониевой пустыни [15, с.404], являя собой уникальные памятники регионального живописного искусства. В современном отечественном искусствоведении известны и другие иконы “Азовской Богоматери” [20, с.169], часть из которых хранится в Историческом музее российской столицы.

Но «молченскую» отличает своеобразный авторский стиль, соединяющий белорусскую и украинскую изобразительные традиции и хорошо угадывающийся (рука одного мастера) в сохранившихся росписях надвратной церкви Киево-Печерского монастыря. Интересно, что Палладий указывает, что в монастырской библиотеке «под колокольной» насчитывается «2000 томов книг» [21, с.77], тогда как в описании монастыря начала XX в. говорится уже о 4 тыс.

В XVII в. в Софрониевой пустыни была богатая, по тем временам, библиотека рукописных и старопечатных книг на русском, польском и немецком языках, малая часть которой хранится ныне в Рыльском, Курском краеведческих музеях и Курском областном архиве. После смерти Петра I была сделана государственная перепись монастырского имущества, характеристику которой дает в своем указе царица Елизавета: «...В оных книгах между прочим значится риз, книг и прочей церковной того монастыря утвари не малое число...» [21, с.61-62]. Книги хранились в библиотеке, устроенной под колокольной с часами в верхнем ярусе, «работы здешнего монаха, с курантами, кои бьют четверти и минуты» [19, с.13].

Библиотека Софрониевой пустыни как образцовая характеризуется разными авторами: это отмечает и русский архивист А.С.Лебедев, и составитель «Истории Путивльских монастырей» о. Палладий, и анонимный автор «Брошюры в 40 страниц», записавший в конце XIX в.: «Библиотека вообще богата книгами и рукописями и содержится в большом порядке. Между рукописями есть очень древние, восходящие до XV и XIV века, так, например, рукопись правил Матфея Властаря, Патерик скитский и другие... полное собрание сочинений Домецкого и других юго-западных ученых... сочинителей. Замечательно также, что между рукописными и печатными книгами есть несколько польских, - например, редкое издание летописей Барония в польском переводе» [19, с.13]. Ко второй половине XVII в. специалисты музея относят рукописный сборник Исихея Иерусалимского, Симеона нового Богослова, Нила Сорского, Григория Синаита и др. авторов, а также многоглавные, с красочными рисунками, лечебники.

Однако современному исследователю из книг Софрониевой пустыни наиболее интересны относящиеся к XVII в. летописные памятники местной письменности. Это «Синодики Софрониевой пустыни», включающие предания с XIV в. и упоминающие «особ около половины XV столетия, современников святителя Ионы, митрополита Московского и всея Руси Чудотворца» [13, с.230]. До нашего времени дошли синодики, переписанные в 1809 г. и украшенные 12 акварелями и 20 гравюрами.

Своего расцвета обитель достигла при архимандрите Феодосии Маслове. До Путивля он был настоятелем Тисманского Влахийского монастыря, но был вынужден в турецкую войну бежать от преследований янычар за помощь князю Г.Потемкину. В 1779 г. Екатерина II дала Феодосию в управление с «особыми льготами и преимуществами» [21, с.16] Софрониеву пустынь, где тот стал архимандритом. Обитель Феодосия неоднократно посещал архимандрит Паисий Величковский, знакомый с ним по молдавским монастырям. Тогда же, вероятно, появились и большинство рукописных книг монастырской библиотеки.

В середине XIX в. монастырь был окончательно отстроен. В 1845 г. его подробно описал архимандрит Макарий (один из первых трудов о курских монастырях):

«Здания:

1. Соборная церковь Рождества Пресвятой Богородицы, летняя, каменная, пятиглавая об одном престоле на месте обретения иконы. Иконостас старинной

греческой живописи с серебряными царскими вратами (три пуда, один фунт и пять золотников серебра) московской работы.

2. Двухэтажный с четырьмя престолами собор: внизу - теплая Благовещенская церковь Пресвятой Богородицы, построенная в 1710 году, с приделом Святого Иоанна Митрополита;верху - церковь Успения Пресвятой Богородицы 1718 года, с приделом Преображения Господня.

3. С церковью связана пятиярусная колокольня. В верхнем ярусе часы, отбивающие "четверти и минуты".

Под колокольней, напротив Успенской церкви "палата с библиотекой" и ризницей.

4. Церковь Покрова Пресвятой Богородицы на Святых воротах, построенная в 1757 году. Арка Святых врат расписана евангельскими сценами мытарств и притч, а внешняя сторона украшена изображениями Святых угодников.

5. Церковь Вознесения Господня, построенная в 1801 году и освященная в 1808 году. К ней примыкает каменный флигель "о 26 кельях".

Хозяйственные постройки: трапезная с хлебопекарней, кухней и погребом, 2-х этажный амбар, мучной магазин, под ними ледник, в верхнем этаже палата с одеждой и обувью; деревянный больничный флигель с 19 кельями; 2-х этажный братский корпус со столярной мастерской в 3-ем полуэтаже; в саду два флигеля - в одном живописная мастерская; посреди монастырского двора - фонтан в виде чаши с крестом, над которыми легкий шатер с куполом.

Ограда каменная в 2 сажени высотой.

За пределами монастырской территории: пещеры с церковью во имя Антония и Феодосия Печерских (восстановлены в 1776 г.); Гостиный двор; две печи для выжига извести, квасоварня, воскобойня, баня; скотный двор с круподерней, солодовней, сараи для сена и навесы для рогатого скота; урочище Городище вверх по горе с садом, виноградником и бахчей (в 1891 г. на его месте построен Иоанно-Предтеченский скит в память избавления Николая I от смертельной опасности во время визита в Японию).

Владения: земли пахотной и сенокосной - 2686 сажень, три мельницы на реках Сейм и Теребуж под Теткиным, при них монастырский хутор Теткинский, приносящие обители главный доход" [21, с.29]. В Сумах каменный двухэтажный дом с лавкою. При селе Горки меловая гора с фруктовым садом. На холме у Молченского болота кирпичный завод, вырабатывающий до 200 тысяч кирпичей в год. Пять пасек. Три ветряные мельницы. В конце XIX в. в монастыре был устроен водопровод с паровой машиной.

История монастыря известна нынешнему читателю, по большей части, из тех описаний, что созданы в середине XIX века по преданиям, летописцам и материалам монастырских архивов. Разные по объему и художественным достоинствам тексты печатают типографии Курска, Москвы, Петербурга, Харькова, Одессы. Первой такой публикацией стала книга митрополита Макария "Описание Путивльской Молченской Рождество Богородицкой общежительной пустыни", изданная в 1846 г. в Санкт-Петербурге. Следующей - палладиевское "Историко-статистическое описание Молченской Рождество Богородицкой Печерской общежительной Софрониевой пустыни, находящейся в Курской епархии" (Палладий. М., 1895.).

В постреволюционные годы монастырь был закрыт.

В настоящее время Молченская пустынь восстанавливается.

Путивльский Молченский печерский мужской монастырь

Молченский Печерский мужской монастырь возник *“на посаде города Путивля”* из подворья Молченской Рождество-Богородицкой пустыни. В 1519 г. на месте будущего монастыря уже стоял храм и небольшое укрепление, где монахи Молченской пустыни укрывались во время татарских набегов. В 1579 г. тут же по примеру богатых московских монастырских подворий строится двухэтажная церковь (с теплым храмом Софии Премудрости и холодным - Пресвятой Богородицы) и оборонительные укрепления *“для приезду настоятелей и монастырских людей”*. В 1591 г. игумен Пафнутий приобретает для пустыни поблизости от подворья осадный двор и *“...строит... небольшою, вероятно деревянный храм во имя Святых мучеников Флора и Лавра”* [14, с.130].

Впоследствии эти постройки и стали основой городского Молченского монастыря. В 1602-1603 гг. братия разоренной татарами Молченской пустыни перешла в городской монастырь, перенеся с собой и явленную икону Пресвятой Молченской Богородицы. Это событие и было началом городского Путивльского монастыря, названного тогда же Большим Молченским.

Другое название монастыря той поры - монастырь *“Белой Богородицы”*, поскольку его каменная церковь была побелена известью. Предание утверждает, что построена она *“расстригой, который назывался царем Димитрием”* [14, с.102] (Самозванец).

Церковь Рождества Богородицы необычайной архитектуры, ассиметричной композиции объемов. Храм состоит из трех башен типа *“восьмерик на четверике”*, из них центральная - самая высокая - церковь Рождества Богородицы, восточная - алтарь, северная - теплый храм. Башни построены в разное время, неодинаковы по величине и высоте, пропорциям и деталям, однако создают единую выразительную композицию. В начале века исследователи обнаружили, что квадратный в плане массивный алтарь центрального храма перестроен из оборонительной башни городской стены. Судя по сохранившимся приметам, в 1604-1605 гг. башня служила *“ставкой”* Лжедмитрию. Вполне вероятно, что уже при нем или сразу после *“смутных событий”* она стала основой строящейся монастырской церкви.

В XVI в. алтарь был просто городской башней, служившей Лжедмитрию местом схорона, а позднее перестроенной в монастырский (Рождественский) храм. Любопытно описание предметов потайной восьмигранной комнаты [24], расположенной над алтарем храма Путивльского Молченского монастыря, составленное П.М.Раздольским в 1903 г.: *“В углу, обращенном к востоку, останавливает на себе внимание рельефное изображение сидящего на престоле Христа. Материалом для всего этого служит дерево; из него сделаны и престол, и изображение Христа во весь рост. Престол имеет вид кресла с высокой спинкой... весь он просто сколочен из досок. На простой, не закрашенной доске, помещенной в середине и служащей сидением, видим сидящего Христа. На голове Христа терновый венец, на ногах тонкие цветные чулки... ноги обуты еще в туфли из темного бархата, отороченные золотым позументом, одеждой служит какая-то синего цвета мантия, обшитая серебряным галуном, и опоясанная голубой тесемочкой. Несколько стоящих около металлических, почерневших от времени подсвечников, с гвоздями вместо отверстий для свеч, дополняют картину. Как вид матери, так и грубо сделанная статуэтка, производит неприятное впечатление. Предание говорит, что перед этой фигурой, несомненно, являющейся отпечатком влияния католицизма, молился Лжедмитрий... самозванец, в сущности говоря, не был ни ярым католиком, ни твердым православным, а исповедовал ту или другую религию в зависимости от обстоятельств”* [23, с.501].

Освятили храм в 1636 г. Павел Алеппский, побывавший в Путивле в 1654 г. и видевший эту церковь, писал, что она имела *“обширный сводчатый купол,*

окруженный большой галереей, откуда открывается прелестный вид на реку и поля. Подле той церкви есть еще и другая, малая, во имя Нерукотворного образа (Спасская), и близ нее красивая колокольня. Кругом (большого купола) были еще приподнятые высокие купола. Под этой церковью много подвалов, склепы и монастырская трапезная с церковью во имя Антония” [3, с.107].

Алеппский оставил довольно подробное описание путивльских храмов того времени: “Что касается вида их церквей, то все они выстроены из дерева или из камня, или из кирпича, бывают как бы висячия и отличаются излишней пестротой. К ним исходят по высокой лестнице, ведущей на возвышенную окружную галерею. Колокольни и башни бывают круглые и восьмиугольные, красивой архитектуры, с приподнятыми высокими куполами. Таков вид куполов их церквей: они приподняты, тонки, непохожи на куполы земли казаков, которые, подобно как в нашей стране, широки и круглы” [3, с.108].

Упоминает он в своих “путевых заметках” и очень интересную особенность художественного оформления киевских и путивльских монастырей, которая, по-видимому, характерна лишь для южных русских земель и не встречается ему на московской дороге дальше Путивля: “Над воротами каждого монастыря... бывает иконостас снаружи и снутри” [3, с.114]. Вне сомнения, он имеет в виду наружные росписи монастырских врат и храмов.

Эту традицию стенописи как одну из главных черт фресковой живописи в храмах юго-западной России отметил на XI археологическом съезде в 1899 г. исследователь древнерусской живописи И.П.Истомин, заметив, что излюбленной темой изображений является подробная иллюстрация чудес, происшедших от чтимой в данном храме иконы или святыни. “Компоновка этих сюжетов, если отбросить нередкое однообразие, может дать довольно богатый материал в смысле бытовом и умонастроения общества в период XVII-XVIII века” [11, с.67], - утверждал он.

Была в монастыре и приличная библиотека, в которой хранились “Учительное Евангелие 1616 года, Толковая Псалтырь Киевской печати 1697 года, Пролог Московской печати 1655 гола, Жезл правления Московской печати 1666 года, Маргарит Златоуста 1698 года, Обед духовный и вечера духовная 1681 года, Трубы словес Лазаря Барановича 1674 года, Слова Святого Григория Богослова 1656 года, Катехизис Петра Могилы 1712 года, Напрестольное Евангелие в серебряном окладе Московской печати 1657 года, Напрестольное Евангелие 1698 года, Острожская Библия 1622 года, Православный исповедальник Московской печати 1696 года” [16, с.52].

В середине XVII в. монастырю принадлежало пять мельниц и пол-уезда угодий и пахотной земли, на которой жили 2200 крестьян в пяти селах: Линеве, Берюхе, Новой Слободе, Вирках и подмонастырской Слободе. К монастырю были приписаны Путивльский Борисо-Глебовский монастырь и Глинская пустынь.

Христовы обители помимо молитвы, жили в то время тяжелым повседневным трудом: содержали скот, собирали мед, занимались рыбной ловлей. В частности, в Путивльской писцовой книге первой половины XVII в. упоминаются такие специальности (прозвища) насельников, как “бочар, колесник, пирожник, чеботарь, сапожник, плотник и т.д.” [24, с.81].

В 1666-1669 гг. к главному собору монастыря - церкви Рождества Богородицы - был пристроен теплый храм, а аркада-галерея у северного фасада, о которой писал Павел Алеппский, уничтожена. В 1700 г. построили новую колокольню вместо обветшавшей, разобранной в 1673 г. В 1778 г. главный храм монастыря был капитально отремонтирован и вторично освящен. В XIX в. разобрали часть

оборонительных стен и старых келий и вместо них соорудили два больших двухэтажных корпуса. В таком виде архитектурный ансамбль Молченского монастыря сохранился до нашего времени.

В описи 1822 г. Молченский монастырь упомянут как мужской третьеклассный с собором во имя Смоленской Богоматери, с приделом и каменными кельями. Вероятно, икона *“Смоленской Одигитрии”* была тогда храмовой иконой. В это время монастырь управлялся архимандритом.

Ко второй половине XIX в. монастырь обеднел, был наполовину разрушен и стал возрождаться лишь к концу века. В послереволюционное время в основном монастырском здании расположился музей.

Путивльский Борисоглебский мужской монастырь

Впервые упоминается в Путивльской писцовой книге 1626 г. как монастырь за посадом на западном конце Путивля, на *“великом подоле на Ручью, на оставку”*.

В 1762 г. Борисоглебский монастырь был упразднен, монастырский храм Бориса и Глеба, построенный в 1758 г., стал приходским. В 1834 г. он был разобран *“за ветхостью”*.

Путивльский Николаевский Можайский женский монастырь

Упоминается как городской монастырь Путивля в 1608 г. Упразднен до 1678 г.

Путивльская Петропавловская мужская пустынь

Известно, что существовала в XVII-XVIII вв. Других сведений нет.

Путивльский Спасо-Преображенский мужской монастырь

Существовал уже в XIII в., вероятно, как княжеский. В его церкви был похоронен князь Василий Георгиевич, сын черниговского князя Игоря Святославовича, и его семья.

Располагался на юге городской крепости. В 1627 г. на его месте уже стоял городской Спасо-Преображенский собор. В 1724 г. вместо обветшавшей церкви был построен новый храм, существовавший до 1770 г., когда его утварь, приход и причт перевели в собор Свято-Духова девичьего монастыря.

Путивльский Свято-Духов женский монастырь

Основан в конце XV - начале XVI вв. в городе Путивле. Спасо-Преображенский собор, находящийся недалеко от центра города Путивля, в древности был монастырским храмом.

В смутные времена монастырь пришел в упадок и возродился лишь при царе Михаиле Федоровиче. С 1617 г. в обители за счет казны начинается каменное строительство, продолжавшееся долгих 90 лет - до 1707 г. Была выстроена главная церковь во имя сошествия Святого Духа с приделом Введения во храм Пресвятой Богородицы и отдельно трехъярусная колокольня (1693-1697 гг.) с аркообразным входом и надвратной церковью во имя Рождества Христова (существуют и поныне).

По преданию, в Свято-Духовом монастыре в нижнем этаже колокольни некоторое время после свержения с престола в заточении томилась царевна Софья [5]. Сосланная сначала сюда, она вскоре была переведена в Новодевичий монастырь в Москву, *“дабы не иметь какого-либо влияния на отдаленные пограничные войска”*. До революции в Преображенском соборе хранились воздухи [1] 1695 и 1700 гг., крест 1701 г., пожертвованные царевной Софьей Алексеевной.

В 1770 г. монастырь упразднили, монахинь перевели в Орловскую губернию. Каменная церковь стала главным городским храмом - Спасо-Преображенским собором, поскольку существовавший на “*городке*” главный храм города (Спасо-Преображенский) был разобран “*за ветхость*”. Церковь на колокольне стала приходской во имя Воздвижения Честного и Животворящего креста.

Хотмыжский Покровский женский монастырь

Располагался близ города Хотмыжска [10, с.43] Грайворонского уезда Курской губернии. Существовал в XVII в. Монастырь упразднен в 1725 г.

Хотмыжский Знаменский мужской монастырь

Основан в первой половине XVII в. Впервые упоминается под 1642 г. В 1725 г. в монастырь была перенесена чудотворная икона Казанской Божией Матери из закрытого Карповского Покровского мужского монастыря.

В 1764 г. указом о секуляризации оставлен внештатным. Упразднен 14 ноября 1842 г.

Яблонова мужская пустынь

Находилась близ села Большого Яблонова Корочанского уезда Курской губернии на северо-востоке от села Корочи. Предположительно возникла в XIII в. Упоминается в 1746 г. Время закрытия неизвестно.

1. “Воздух” - название ткани, которой накрывается престол в алтаре храма.

2. Азовская икона Богоматери атрибутируется, предположительно, рубежом XVII-XVIII вв. Это живопись маслом на холсте, размером 126 на 90 см. Произведение опытного самобытного мастера, обладающего своим видением и стилем.

3. *Алеппский Павел*. Путешествие Антиохийского патриарха в Россию в половине XVII столетия, описанное его сыном, архимандритом Павлом Алеппским. - Вып.2, кн.4-5. - М., 1897-1898.

4. *Архимандрит Иоанн (Маслов)*. Глинская пустынь: История обители и ее духовно-просветительская деятельность в XVI-XX вв. - М., 1994.

5. В курском архиве хранится опись древних икон, утвари и богословских книг колокольного храма Путивльской Преображенской церкви, сделанная в 1924 г. Под №136 в этой описи значится “кресло царевны Софьи”.

6. В миру Владимир Тимофеевич Кишкин, родившийся в 1745 г. в Фатежском уезде Курской губернии. Земная жизнь его была связана с Паисием Величковским, архимандритом Филаретом и митрополитом Макарием.

7. В Указе 1722 г. Святейший Правительствующий Синод распорядился изымать из церквей скульптуры и направлять их в Синод и синодальные конторы Москвы, Киева и других мест в целях их уничтожения после специального осмотра, чем вынес приговор, решивший судьбу русской деревянной скульптуры, подвергшейся гонению, как в иконоборческие времена. В некоторых случаях ревнителям старины удавалось уберечь древние скульптуры, спрятав их подале в чуланах, рухлядах (сундуках) и на чердаках.

8. Глинская мозаика. Воспоминания паломников о Глинской пустыни. (1942-61) / Составитель *Г.А.Пыльнева*. - М.: Библиотека Паломника, 1997.

9. Глинские Богородицкие книжки // Курские епархиальные ведомости. - 1893. - №23.

10. *Давыдов Василий*. Храмы Белгородчины: Краткий справочник. - Белгород: Изд. дом “В.Шаповалов”, 1999. - С.43. Краевед Василий Давыдов в своей книге “Храмы Белгородчины: Краткий справочник” приводит интересные сведения из истории Хотмыжска: “Курские и Белгородские земли были подчинены некому правителю Золотой Орды Ахмату, которого в специальной литературе называют ханом, мурзой или баскаком. На татарских сакмах, т.е. на дорогах, по которым татары совершали свои набеги, Ахмат основал два поселка, Суржу и Хотмыжск, назвав поселение в честь своей любимой жены Фатимы - Фатьмышь. В.В. Прохоров название села выводит из древнеславянского имени Хотем (Хотин). В XVII в. Хотмыжск был одним из самых мощных городов-крепостей Белгородской засечной черты”. См.: *Давыдов Василий*. Храмы Белгородчины: Краткий справочник. - Белгород: Изд. дом “В.Шаповалов”, 1999.

11. *Истомин И.П.* Город Путивль // Труды 12 археологического съезда. - Т.3. - М., 1905.

12. История пустынного Молченского Софрониевого монастыря таит свидетельства существования иконописания в конце и XVIII (настоятелем обители этого времени был Серапион - киевский монах, иконописец), и XIX столетия (описания монастыря того периода упоминают иконописную мастерскую).

13. Курские епархиальные ведомости. - 1891. - №14.

14. *Левицкий Иаков*. Город Путивль // Труды 12 археологического съезда. - Т.3. - М., 1905.

15. Любопытна история возникновения такой иконографии. Как пишет курский краевед А.А.Танков, в 1668 году войско воеводы князя Г.Г.Ромодановского одержало первую победу над крымскими татарами под сенью знамени с изображением Курской Коренной иконы, а в 1671 году Белгородский полк в награду за доблесть получил новое знамя. Его описание приводит курский краевед А.А.Танков: "По середине, по тафте брусничного цвета, образ Пресвятой Богородицы, на престоле сидящей с предвечным Младенцем. Окрест написаны небесные силы по тафте василькового цвета и воевода их архистратиг Михаил. В откос написаны ангелы с мечи по белой тафте. Каймы - тафта алая, по них надписи золотом "Пречистой Богородицы тропари, кондаки и застойники. А животворящий крест Господен на сем Знамени - серебряный, позолоченный и ток (возглавие) серебряный и древко писанное в полку, оставлено прежнего полкового ветхого знамени". См.: *Танков А.А.* Историческая летопись Курского дворянства. - М, 1913.

16. *Макарий*. Описание Путивльской Молченской Рождество-Богородицкой общежительной пустыни. - СПб, 1846.

17. Народное начальное образование в Курской губернии. - Курск, 1897. - С.LXXXI (Список книг некоторых ученических библиотек).

18. Одновременно в составе монашествующих увеличилась доля крестьян, <...> Удельный вес духовенства, наоборот, уменьшился, <...> что связано с активным переходом представителей духовного сословия в "разночинцы" и падением престижа монашеского служения. См.: *Жиров С.С.* Автореферат канд. дисс. "История монастырей и монашества Курской епархии во второй половине XIX века".

19. Описание Путивльской Софрониевой пустыни. Брошюра в 40 стр., неизвестно когда и кем изданная.

20. Основой столь своеобразной иконографии послужила композиция Гедеона Одорского, широко распространенная на Украине и в южной Руси в XVIII столетии. См.: *Голубев С.П.* Гедеон Одорский // Труды Киевской Духовной Академии. - Киев, 1900.

21. *Палладий*. Историко-статистическое описание Молченской Рождество-Богородицкой Печерской мужской общежительной Софрониевой пустыни, находящейся в Курской епархии. - М., 1895.

22. Предание гласит, что первый каменный храм Путивльского Молченского монастыря, храм Рождества Богородицы, построил Лжедмитрий вокруг древней городской башни, которая стала храмовым алтарем.

23. *Прозоровский А.* Сильвестр Медведев: Опыт церковно-исторического исследования // ЧОИДР. - 1896. - Кн.2.

24. *Раздольский П.М.* О Путивльских древностях // Курские епархиальные ведомости. - 1903.

25. *Эрст Н.* Путивль и его посад в первой половине XVII века // Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете Святого Владимира. - Киев, 1914.

26. *Ювачев И.* Глинская пустынь // Русский паломник. - СПб, 1906. - №10.

Арцибашева Т.М. Монастирі північно-східної України

Увазі зацікавленого читача пропонуються матеріали, зібрані автором при дослідженні монастирської культури Курського краю - історико-географічного та соціокультурного простору, змінювавшего свої межі у різні епохи державно-адміністративних перетворень. До публікації включено довідку про ті православні обителі, що розташовані на колишніх "курських" територіях, а нині перебувають в межах сучасної України.

Artsibasheva T.N. Monasteries of north-eastern Ukraine

The author draws the readers' attention to the materials devoted to the study of the monastic culture of the Kursk region, an area with its geographic, historic and sociocultural peculiarities that changed its shape at different times of public administrative reforms. The article is focused upon those orthodox monasteries that were situated on the former "Kursk" territory and later became part of modern Ukraine.

ДІАНОВА Н.М.

РОЛЬ АРХІЄПІСКОПА ІНОКЕНТІЯ (БОРИСОВА) У ВІДРОДЖЕННІ ПРАВОСЛАВНИХ СВЯТИНЬ КРИМУ

У даній статті розглянуто церковно-археологічну діяльність архієпископа Інокентія (Борисова), націлену на дослідження та відбудову християнських святинь Криму. Проаналізовано його внесок у вивчення та збереження пам'яток старожитностей на кримських землях.

Архієпископ Інокентій (Борисов) (1800-1857) залишив яскравий слід в історії як видатний церковний, науковий та громадський діяч. Він був доктором богослов'я, професором, кавалером російських і зарубіжних церковних орденів і одним із найвидатніших проповідників ХІХ ст. Архієпископ зарекомендував себе палким прихильником історичної науки. До кола його наукових інтересів входили церковна історія та археологія. Інокентій організував пошуки християнських старожитностей Криму з метою їх реконструкції та відродження православ'я на цих землях. Церковно-історична діяльність архієрея є складовою частиною наукового доробку духовенства Південної України ХІХ ст.

Діяльність Інокентія розглядалася, здебільшого, в дореволюційній історіографії. Його біографії торкалися російські історики церкви: М.Барсов, Т.Буткевич, М.Востоков, А.Лебединцев, С.Петровський та інші [1]. Спираючись на багату епістолярну спадщину архієпископа, документи та спогади про нього сучасників, вони висвітлили основні віхи його багатого життєвого шляху. Основну увагу дослідники приділили науково-богословській та освітянській діяльності Інокентія і досить епізодично розглянули церковно-археологічну роботу з відновлення християнських пам'яток Криму. В 1901 р. була видана промова О.І.Маркевича, виголошена 15 грудня 1900 р. на засіданні Таврійської вченої комісії з приводу діяльності Інокентія в Криму [2]. Вона дає найбільш повну уяву про зазначений напрям роботи архієрея.

Серед сучасних дослідників наукової та духовної спадщини архієпископа варто відзначити І.Антонову, Ю.Бабінова, А.Непомнящого, В.Сухореброва та О.Федорчук, які розглядають різні аспекти його науково-релігійної діяльності [3]. Життєдіяльність Інокентія стала предметом дослідження й деяких церковнослужителів: митрополита Одеського і Ізмаїльського Агафангела, архімандрита Тіта (Бородіна), протоієрея О.Кравченка, архімандрита Серафима (Раковського) [4]. Проте проблема науково-духовної спадщини архієрея належним чином не вивчена, про що свідчить відсутність монографічного дослідження. Тож зазначена тема представляє науковий інтерес і є досить актуальною.

Мета публікації полягає у дослідженні внеску Інокентія (Борисова) у справі вивчення та відновлення християнських старожитностей Криму. Для цього розглядаються історико-археологічні дослідження, організовані архієпископом, робота з реконструкції давніх грецьких храмів і монастирів та відродження православ'я на кримських землях.

Одним із важливих напрямків наукової роботи Інокентія (Борисова) стало дослідження церковної історії та археології. Церковно-археологічна діяльність архієпископа найбільш активно проявилася в період з 1848 по 1857 рр., коли він очолював Херсонсько-Таврійську єпархію. Під час першого знайомства з єпархією архієпископа прикро вразив контраст між славним християнським минулим Криму і

сучасною занедбаністю храмів. Він звернувся до місцевого православного населення з пропозицією відбудувати стародавні православні святині спільними зусиллями [5, с.5-6]. Заручившись підтримкою православних жителів Криму та генерал-губернатора Новоросійського краю М.С.Воронцова, архієпископ надіслав до св. Синоду *“Записку про відбудову стародавніх святих місць по горах Кримським”*, де виклав проект реконструкції християнських пам’яток і засоби його здійснення [6]. Ця робота планувалася без будь-якої державної дотації, що мало сприяти зростанню авторитету православ’я, передусім в очах іновірців і, можливо, зближенню кримських мусульман із християнами. Збереження пам’яток старовини від остаточної руйнації архієпископ вважав почесною справою для кожної освіченої людини. Подорожуючим кримськими горами приємно було б замість руїн, які наводять лише смуток і розчарування, знайти обитель для відпочинку душі та тіла [7, с.35].

Отримавши дозвіл від св. Синоду, Інокентій організував археологічні роботи в Криму, націлені на пошуки і відновлення давніх християнських святинь і створення там самостійної митрополії, так званого *“Російського Афону”*.

Епістолярна спадщина Інокентія показує налагоджену ним організацію процесу відбудови християнських святинь Криму. Архієпископ призначав на службу до Сімферополя, Севастополя та Ялти випускників Київської духовної академії, які ставали його помічниками у цій нелегкій справі. Так, у 1848 р. настоятелем Севастопольської Петропавлівської церкви і благочинним Севастопольського церковного округу призначено протоієрея А.Лебединцева. Одночасно він став довіреною особою архієпископа Інокентія у питанні вивчення і реконструкції християнських пам’яток Херсонеса й Інкермана, будівництва нових храмів і монастирів. У своїх листах до архієпископа він повідомляв про археологічні розкопки старовинних християнських храмів у Херсонесі та про віднайдені там реліквії, які мають історико-археологічне значення. В свою чергу Інокентій просив його залучати всіх, кого можливо, до процесу відновлення святинь Херсонесу. Особливу надію він покладав на співпрацю з генерал-майором Захаром Андрійовичем Аркасом, який мав досвід археологічних розкопок. У даній ситуації важливого значення набували досвід і акуратність під час розкопок, що давало можливість відновити первісний вигляд церкви [8, с.57-58]. Про сумлінне ставлення протоієрея Лебединцева до відбудови священних руїн Херсонеса та Інкермана свідчить оголошення йому архієпископської подяки (1851 р.) [9, арк.7].

Завдяки клопотанням Інокентія були відновлені деякі монастирі, скити, храми та церкви в Криму. Згідно з розпорядженням св. Синоду першою мала бути відбудована стародавня грецька святиня - Бахчисарайський Успенський скит. У подальшому планувалося відродження церкви св. Анастасії біля Качі-Кальон, церкви на території Херсонеса, яка вважалася місцем хрещення кн. Володимира, джерела Савлу-Су, де збереглась пам’ять про святих Косму і Даміана, середньовічного Георгієвського монастиря між Севастополем і Балаклавою, церкви св. Матфея біля генуезької фортеці в Судаку [10, с.126]. У серпні 1850 р. Інокентій особисто оглянув святі місця Криму. Його шлях пролягав по гористій, порослій лісом місцевості, який Владика подолав пішки. Ледве помітними стежками дійшов він до джерела Косьми і Даміана, яке знаходилось у верхів’ї Альми, джерела св. Анастасії на р.Кача, оглянув руїни Інкермана та Херсонеса біля Севастополя.

15 серпня 1850 р. архієпископ взяв участь в урочистому відкритті Успенського скиту, куди прибуло духовенство з усього Криму [11, с.45, 47]. Скит повинен був об’єднати навколо себе кіновії і стати прообразом Афону на кримській землі. План

його розбудови архієпископ склав ще у 1848 р. Він посприяв, щоб для потреб скиту були відведені земельні угіддя, які пожертвували йому місто Бахчисарай та деякі приватні особи. З ініціативи Інокентія архімандритом відновленого монастиря став Полікарп (Радкевич), якого він відкликав із Києво-Печерської лаври. Полікарп отримав освіту у Київській духовній академії, служив у духовно-навчальному відомстві, потім тривалий час очолював Російську місію в Афінах, багато подорожував святими місцями Сходу. Він був відомий своїм благочестивим життям, яке стало запорукою його мудрого управління скитом [12, с.8]. Інокентій дуже цінував архімандрита і завжди висловлювався про нього з особливою теплотою. Життя скитників було дуже тяжким і архієпископ дякував Бога, що той послав йому Полікарпа, який, живучи у кам'яній холодній скелі, всіляко підтримував і наставляв інших іноків [13, с.685].

В Успенському скиті та в кіновіях проживали приблизно по 9 монахів і 20 послушників. Враховуючи те, що кількість православних на кримських землях була незначною, дозволялося проживання в кіновіях поряд з монахами й представниками чорного духовенства. Білому духовенству, яке мало свої сім'ї, було б важко жити в диких, необжитих місцях і відбудовувати церкви. Тим паче, що засоби для життя іноків добували власною працею та через пожертви віруючих. Але пожертви та підношення не могли забезпечити життя у кіновіях і після освячення більшість із них була взята на державне утримання [14, с.103].

Інокентій вимагав від своїх підлеглих детального звіту про стан справ на місцях. Про це свідчать численні листи монахів і священнослужителів, надіслані архієпископу з Криму. Монах Володимир писав із Севастополя (1851 р.) про хід робіт з відновлення християнських храмів. Він детально описував здійснену роботу з відновлення Кіновійської стіни, воріт для в'їзду до церковного двору та каплиці з дерев'яним визолоченим хрестом [15, арк.18-19].

Постійним респондентом, який впродовж 1852 р. доповідав архієрею про стан відбудови руїн Херсонеса, був ієромонах Василь. Його листи містили повну інформацію про події, які відбувались у Херсонесі, в тому числі про освячення невеликої церкви в ім'я князя Володимира. Воно відбулося 28 лютого 1853 р. у присутності архімандрита Полікарпа, протоієрея Арсенія Лебединцева, воєнного губернатора Севастополя віце-адмірала Юрьєва, генерала З.А.Аркаса та інших осіб. Ця подія викликала широкий резонанс у суспільстві. Ієромонах відзначив пожертви, зроблені на користь церкви. Одеський купець Посохов пожертвував образ Успіння Божої Матері в позолоченій ризі. Лейтенант Петро Онуфрійович Липський написав на полотні ікону св. князя Володимира в латах і кольчугі, опис яких він знайшов у місцевій бібліотеці. Інший лейтенант - Михайло Сергійович Шемський, оздобив цей образ мозаїкою. У благоустрої церкви взяли участь полковник Війська Донського Андрій Дмитрович Юдін із чинами свого полку, підполковник Війська Донського Микола Степанович Петровський, севастопольський купець Єфим Тимофійович Кашин, дійсний статський радник Денченко та багато інших [16, арк.129-130, 231, 470-471].

Завдяки клопотанням Інокентія в Херсонесі відкрито музей християнських старожитностей, віднайдених там під час розкопок.

У 1852 р. відновлено Інкерманську кіновію, де відкрито храм св. Климента. Проте в цілому робота з відродження кримських святинь була довгою і копіткою, розрахованою на десятиліття. Інокентій наполегливо клопотався про виділення Таврії в окрему єпархію, але натомість в 1853 р. йому виділена лише штатна одиниця вікарія, яким призначено настоятеля Бахчисарайського Успенського скиту архімандрита Полікарпа. Він отримав сан єпископа і був переведений до Одеси.

У 1849-1853 рр. Інокентій неодноразово відвідував Крим, щоб мати власне враження про стан християнських святинь. У супроводі О.Г.Завадовського він оглянув стародавні церкви Феодосійського повіту. Архієпископ звелів, щоб при кожній церкві вівся літопис, який відображав би її історію з початку заснування до теперішнього часу. Він відвідав Бахчисарайський Успенський скит і залишився задоволений змінами, які відбулися там завдяки невтомній праці іноків, турботам архіпастирів і пожертвам православних. Прощаючись із О.Г.Завадовським, архієрей попросив його надіслати опис релігійного стану Феодосійського повіту [17, с.17-23]. Подібні матеріали він збирав із усієї території Криму, щоб мати повну уяву про становище православ'я, віднайдені та уже відбудовані церкви.

У Відділі рукописів Російської національної бібліотеки зберігається лист, надісланий Інокентію невідомою особою, який містить матеріали про релігійну ситуацію, що склалася у Перекопському повіті. Автор зазначив, що дану роботу він виконав на замовлення архієпископа, коли той перебував у Феодосійському повіті.

Перекопський повіт, за словами респондента, залишався диким і пустинним, а проживали там, в основному, татари. Поблизу Перекопа християнське населення було лише в маєтку князя-намісника загальною чисельністю 80 осіб чоловічої статі. В татарських селищах колишні православні жителі в силу різних обставин відійшли від церкви. У повіті немає жодної церкви, жодного місця, освяченого перебуванням християн в період їх переслідування, як це має місце у Феодосійському повіті. Майже на кордоні з ним, у 80 верстах від Перекопу є села, де проживає значна кількість християн - до 800 осіб. Це маєтки поміщиків: Булгакова, Толстого, Мошкалової, Махновського, Петренка та державне поселення Владиславка. Ці населені пункти розташовані недалеко один від одного, на відстані 18-20 верст. Проте відстань до найближчої церкви чи до міста сягає від 60 до 100 верст. Тому в Перекопському повіті є нагальна необхідність влаштування хоча б невеликого храму, але на це бракує коштів. Автор сподівався, що Інокентій допоможе вирішити це питання, залучивши поселян та поміщиків до жертв на користь храму. Він виявив готовність прийняти від архієпископа доручення на облаштування майбутньої церкви [18, арк.24-32].

26 листопада 1853 р. священник Данііл Діаковський повідомляв Інокентію про тривожну ситуацію, яка склалася у парафії Вірмено-Базарської церкви, де у караїмів і вірменів слугами були православні християни. Вони їх добре годують, одягають, роблять їм невеличкі подарунки, але не дозволяють спілкуватися з іншими православними, здійснювати православні обряди, тримати ікони і відвідувати церкву. Поступово ці слуги починають відходити від православ'я. Священник хотів поспілкуватися з ними з метою навернення до православної церкви, але це не мало особливого успіху. Караїмські слуги володіли вже краще татарською мовою ніж російською і мало його розуміли [19, арк.486-487].

Становище православної церкви в Криму викликало стурбованість архієпископа. Він присвятив цьому питанню один із листів до великого князя Костянтина Миколайовича, з яким підтримував добрі стосунки і постійно листувався. Інокентій писав, що переможені російськими військами татари користуються значно більшими правами, ніж російські поселенці: вони звільнені від рекрутської повинності і кріпацтва, не платять податків. Православна церква є панівною лише формально, фактично ж іновірці мають більше прав, що принижує православ'я і шкодить його авторитету.

Інокентій намагався всіляко зацікавити князя проблемою відродження православного життя на Кримських землях. Він писав йому про Успенський скит,

повідомляв про своє клопотання на передачу святих руїн Херсонеса та Інкермана із морського відомства в єпархіальне, щоб улаштувати там кіновії для іноків відповідно в ім'я кн. Володимира та святих Климента і Мартина. Архієпископ планував відбудувати церкву, де вірогідно приймав хрещення кн. Володимир [20, с.190-191, 370]. Судячи з відповіді, Костянтин Миколайович зацікавився надісланими йому матеріалами і висловив бажання взяти участь у відновленні кримських обителів і навіть відвідати їх, щоб помолитися на святих місцях. Попросив Інокентія надати йому більш детальну інформацію про стосунки між православними і мусульманами та повідомити про необхідні законодавчі зміни й адміністративні розпорядження для вирішення цього питання [21, арк.168-170].

У 1854 р. Інокентій прибув до Севастополя, де відбулася закладка храму св. Володимира і виголосив промову, яка вразила всіх присутніх. Він звернув увагу на невідповідність російських військ до зустрічі з неприятелем у Криму. В подальшому він уважно слідкував за ходом воєнних дій на кримських землях, маючи власного кореспондента у Севастополі в особі протоієрея А.Лебединцева.

Восени, коли війська противника зосередилися на Кримському півострові, Інокентій без супроводу прибув до Сімферополя, де здійснив молебні, а потім - до Севастополя, де головним об'єктом його уваги були переважно госпіталі, духовенство і сестри милосердя, які там працювали.

До Севастополя Інокентій привіз чудотворну ікону Касперівської Божої Матері, але далі північної сторони міста вона не дійшла, оскільки командуючий сухопутними і військовими силами в Криму князь Меншиков заявив, що обійдеться і без допомоги Цариці Небесної. Архієпископ був переконаний, що причиною поразки в Кримській війні стали не лише слабкість і невідповідність російської армії, але й бездуховність вищих чиновників. У проповідях періоду Кримської війни Владика відзначав доблесть, силу і мужність захисників Вітчизни і звертався до християн із словами підтримки і втіхи. В його *“Словах і промовах”*, виголошених під час богослужінь, звучав істинний патріотизм і віра, які наповнювали душі слухачів особливим світлом і вселяли в них упевненість [22, с.34-35].

Навіть під час війни Інокентій продовжував займатися науковою діяльністю. Він збирав матеріали для історичного опису священних старожитностей Криму, працював над програмою *“Церковного архіву”*, де планував помістити всі найбільш важливі письмові джерела з історії церкви і видати за власні кошти. Мріяв про окреме видання тих публікацій з *“Трудов Археологической Комиссии”*, що мали відношення до церковної історії.

Про науковий інтерес архієпископа до історії православ'я на кримських землях свідчать його праці, присвячені дослідженню Готфійської єпархії в Криму та появі там перших християнських просвітителів [23]. Матеріали і джерела для вивчення цієї проблеми він розшукував у різних монастирях і бібліотеках, у тому числі Петербурга, Ватикану та Відня. Архієпископ клопотався про пошуки матеріалів стосовно кримської ієрархії в патріаршому Константинопольському архіві. При новозведених і раніше діючих церквах архієпископ відкривав бібліотеки, для яких із Петербурга замовляв богословську та історичну літературу на російській і європейських мовах [24, с.79].

В період Кримської війни постраждало багато храмів у Севастополі, Євпаторії, Ак-Мечеті та інших місцях. Одні з них були зруйновані, інші - пограбовані. Постраждали й нові монастирі - Херсонський та Інкерманський. В Херсонесі був абсолютно зруйнований храм св. Володимира, освячений незадовго до початку війни. Необхідно було проаналізувати нанесені збитки і продовжити роботи з відновлення

церковних споруд. У грудні 1856 р. Владика писав М.Востокову про бажання реалізувати свої попередні археологічні плани, до яких долучились ще й нові [25, с.701-702]. Тому Інокентій 17 квітня 1857 р. розпочав свою чергову подорож до Криму, яка виявилась останньою. Він здійснив молебні в Ак-Мечеті, Євпаторії та Сімферополі, віддав розпорядження про впорядкування солдатських могил і розбудову каплиць на місці поховання захисників півострова. Востаннє Інокентій відвідав дорогий йому Бахчисарайський Успенський скит і Балаклавський Георгієвський монастир. Проте в цій поїздці він занедужав і змушений був повернутися до Одеси. Незважаючи на хворобу і значне погіршення здоров'я, архієпископ продовжував працювати до останніх днів свого життя. 26 травня 1857 р., в день Св. Трійці, перестало битися серце великого проповідника [26, с.82-108].

Таким чином, безпосередньою заслугою Інокентія було те, що він першим підняв питання про відбудову християнських святинь Криму. На відміну від свого попередника - архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова), він не лише вивчав пам'ятки церковної історії на кримських землях, але й організував археологічні розкопки стародавніх церковних споруд і їх відновлення. Завдяки клопотанням архієпископа розпочалася робота з реалізації його проекту створення "*Російського Афону*". Про це свідчить відбудова Бахчисарайського Успенського скиту, Херсонської та Інкерманської кіновій, церкви св. Володимира у Севастополі, реконструкція стародавньої церкви св. Іоана Предтечі у генуезькій фортеці та інших споруд. Церковно-археологічна діяльність Інокентія сприяла збереженню історичних пам'яток і відродженню християнства в Таврії. Кримська війна і брак часу не дозволили архієпископу реалізувати всі свої плани. Проте його послідовники продовжили розпочате. Утворення Таврійської єпархії (1859 р.), про яку мріяв архієрей, дало можливість здійснити подальшу розбудову церков і монастирів, що в свою чергу сприяло розвитку православ'я.

1. Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического: в 2 вып. / Н.Барсов. - Вып. I. - СПб.: Елеонский, 1884. - 150 с.; Буткевич Т. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский / Т.Буткевич. - СПб.: Тузов, 1887. - 419 с.; Востоков Н. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк / Н.Востоков // Русская старина. - 1878. - Т.21. - №2. - С.191-20; №4. - С.547-572; Т.23. - №11. - С.367-398; 1879. - Т.24. - №1-4. - С.651-708; Лебединцев А.Г. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / А.Г.Лебединцев // Приб. к ХЕВ. - 1862. - Ч.5. - С.30-62; Петровский С., свящ. Семь Херсонских архиепископов / С.Петровский, священник. - Одесса: тип. Е.И.Фесенко, 1894. - 184 с.

2. Маркевич А.И. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического: речь, произнесенная на заседании Таврической ученой комиссии 15 декабря 1900 г. / А.И.Маркевич. - Симферополь: тип. Тавр. губ. управления, 1901. - 28 с.

3. Антонова И.А., Бабинов Ю.А. Слово об Иннокентии - архиепископе Херсонском и Таврическом / И.А.Антонова, Ю.А.Бабинов // Крымский архив. - Симферополь, 1994. - №1. - С.101-104; Бабинов Ю.А. Святитель Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический / Ю.А.Бабинов // Духовное наследие Крыма: материалы международной церковно-исторической конференции памяти преподобного Иоанна, епископа Готфского (пос. Партений, 2006). - Симферополь, 2007. - С.111-132; Непомнящий А.А. Служители культа в развитии исторического краеведения Крыма. Историко-библиографический аспект / А.А.Непомнящий // Крымский архив. - 1999. - №5. - С.77-91; Непомнящий А.А. Роль духовных осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) / А.А.Непомнящий // Український історичний журнал. - 2003. - №4. - С.123-134; Федорчук О.О. Науково-релігійна діяльність Інокентія, архієпископа Херсонського і Таврійського / О.О.Федорчук // Наукові праці / Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П.Могили: науково-методичний журнал. - 2003. - Т.27. - Вип. 14. - С.21-24.

4. Агафангел (митр.). Святитель Иннокентий Херсонский и общество / Агафангел (митрополит Одесский и Измаильский) // Андреевский вестник. - 2005. - №11. - С.19-27; Житие святителя Иннокентия Херсонского / под ред. архимандрита Тита (Бородин). - Одесса: Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1997. - 55 с.; Кравченко А. Три дня архиепископа Херсонского и Таврического Иннокентия

- / А.Кравченко // Вечерняя Одесса. - 1992. - 20 ноября; *Серафим (Раковский), архим.* Патриотическая деятельность святителя Херсонского и Таврического Иннокентия (Борисова) в годы Крымской войны 1854-1856 гг. / Серафим (Раковский), архим // Андреевский вестник. - 2005. - №11. - С.28-36.
5. *Маркевич А.И.* Указ. соч.
6. *Иннокентий.* Записка о восстановлении древних святых мест по горам Крымским // Прибавления к ХЕВ. - 1861. - Ч.3. - С.177-190; *Иннокентий.* Записка о восстановлении древних святых мест по горам Крымским // Крымский архив. - Симферополь, 1994. - №1. - С.104-108.
7. *Сухоребров В.* Крымские архиереи XIX в. и их роль в развитии исторической науки / В.Сухоребров // Крымский контекст. - Симферополь: КАГН, 2001. - №8. - С.32-41.
8. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Прибавление к ХЕВ. - 1862. - №1. - С.30-63.
9. Державний архів Одеської області, ф.37, оп.25, спр.553.
10. *Бабинов Ю.А.* Указ. соч.
11. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Прибавление к ХЕВ. - 1862. - №1. - С.30-63.
12. *Маркевич А.И.* Указ. соч.
13. *Востоков Н.* Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический // Русская старина. - 1879. - Т.XXIV. - №1-4. - С.651-708.
14. *Антонова И.А., Бабинов Ю.А.* Указ. соч.
15. Відділ рукописів Російської Національної Бібліотеки (далі - ВР РНБ), ф.313, спр.37.
16. ВР РНБ, ф.313, спр.37.
17. *Палимпсестов И.* Опровержение клеветы - ответ на статью об Иннокентии Херсонском в "Русской Старине". - СПб., 1889. - 27 с.
18. ВР РНБ, ф.313, спр.41.
19. ВР РНБ, ф.313, спр.37.
20. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. Письма, 1852 г. // Русская старина. - 1870. - Т.XXV. - С.189-204, 367-370.
21. ВР РНБ, ф.313, спр.37.
22. *Серафим (Раковский), архим.* Указ. соч.
23. *Иннокентий.* Записка о епархии Готской // Прибавление к ХЕВ. - 1862. - Ч.6. - С.168-187; *Иннокентий.* Насажение христианской веры в древнем Херсонесе // Прибавление к ХЕВ. - 1860. - Ч.1. - С.5-9; *Иннокентий.* Св. Иоанн, епископ Готфийский // Прибавление к ХЕВ. - 1862. - Ч.6. - С.163-167.
24. *Непомнящий А.А.* Служители культа в развитии исторического краеведения Крыма...
25. *Востоков Н.* Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический // Русская старина. - 1879. - Т.XXIV. - №1-4. - С.651-708.
26. О последней поездке в Крым и последних днях жизни, синодального члена, преосвященного Иннокентия, бывшего архиепископа Херсонского и Таврического // Прибавления к ХЕВ. - 1862. - №2. - С.81-108.

Дианова Н.Н. Роль архиепископа Иннокентия (Борисова) в возрождении православных святынь Крыма

В данной статье рассмотрена церковно-археологическую деятельность архиепископа Иннокентия (Борисова), нацеленную на исследования и возрождения христианских святынь Крыма. Проанализирован его вклад в изучение и сохранение памятников древности на крымских землях.

Dianova N.N. Role of archbishop Inokentiy (Borisov) in revival Orthodox relics of Crimea

In given article it is considered the church-archaeological activity of archbishop Innokentiy (Borisov) aimed at researches and revival of Christian relics of Crimea. Its contribution to studying and preservation of monuments of an antiquity on the Crimean earths is analyzed.

ПИЛИП І.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄПІСКОПІВ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ УГКЦ З ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ В 1907-1945 рр.

У статті висвітлюються заходи греко-католицьких єпископів з організації та діяльності духовної семінарії у Станіславській єпархії в 1907-1945 рр.

Важливу роль у структурі розвитку УГКЦ та зміцненні її авторитету серед віруючих відіграли духовні семінарії, в яких готувалися священничі кадри. Із трьох семінарій Галицької церковної провінції УГКЦ Станіславська була відкрита найпізніше - в січні 1907 р. За час її існування було підготовлено понад 400 священників, окремі з яких показали приклади самопожертви за віру і Церкву в період її заборони та тотального нищення радянським режимом. Відповідно актуальність дослідження зумовлена як необхідністю встановлення історичної правди, так і пошануванням пам'яті тих діячів УГКЦ, які вклали чимало праці для її функціонування.

Метою дослідження є виклад та аналіз матеріалів про заснування та діяльність Станіславської греко-католицької духовної семінарії. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період діяльності духовної семінарії.

Передбачено здійснення наступних дослідницьких завдань: висвітлити діяльність Станіславської єпархії у створенні умов для відкриття та матеріального забезпечення діяльності духовної семінарії, розкрити політику єпископа Г.Хомишина у справі підготовки та виховання майбутніх священників.

Деякі аспекти цієї проблеми розглядалися окремими дослідниками в контексті висвітлення історії Греко-католицької церкви, серед яких можна виокремити праці І.Андрухів [1], І.Делятинського [2], І.Луцького [3], В.Марчука [4], В.Полека [6] та інших. Водночас недостатньо висвітленими залишаються питання, пов'язані з організаційними заходами єпископів Станіславської єпархії щодо будівництва семінарії, забезпечення її викладацькими кадрами, організацією навчального процесу, а також ролі семінарії у структурі єпархії з виховання єпархіального духовенства, що і є метою та завданнями нашої статті.

Вперше ідея про відкриття духовної семінарії у Станіславській єпархії виникла за єпископства Юліана Сас-Куїловського в 1893 р. До цього часу за його рекомендацією до десяти кандидатів щороку направлялися на навчання в духовні семінарії Львова, Перемишля, Відня та Риму. Відповідальність за моральну поведінку семінаристів під час їх перебування на канікулах за місцем проживання єпископ покладав на священників, вихідцем з парафії яких був семінарист [5]. По-перше, у силу певних об'єктивних та суб'єктивних обставин не всі семінаристи після закінчення навчання поверталися в єпархію, по-друге, такої їх кількості було катастрофічно мало для зміцнення кадрового потенціалу молодшої єпархії, що була створена в 1885 р.

Приводом до створення семінарії став цісарський декрет від 13 березня 1893 р., згідно з яким була припинена діяльність Віденської греко-католицької семінарії й одночасно надано право створювати духовні семінарії в єпархіях. Однак у Станіславській єпархії з причини відсутності власних коштів для придбання землі та на будівництва приміщення семінарії цим правом не змогли скористатися. Тим більше, що і в державній скарбниці не знайшлося субсидій для її будівництва. ^аааа,

що зміг зробити єпископ Ю.Сас-Куїловський, це підготувати план-проект триповерхової будівлі з навчальними класами, гуртожитком та капличкою.

З призначенням у 1899 р. до Станіславської єпархії єпископа Андрія Шептицького справа з будівництвом семінарії значно активізувалася. Зокрема, в серпні 1899 р. владики власним коштом (10 тис. золотих римських) купив навпроти приміщення консисторії по вулиці Липовій, 4 (нині - Шевченка) земельну ділянку, яку подарував єпархіальній Капітулі для будівництва семінарії. Наступного року владиці вдалося заручитися підтримкою уряду щодо щорічного фінансування будівництва. А при переїзді до Львова в жовтні 1900 р. на митрополичу катедру, подарував для майбутньої семінарії власну бібліотеку, що налічувала понад 4 тис. примірників [6, с.128] та започаткував із власних заощаджень спеціальний фонд для її утримання і поповнення новою літературою, виділяючи щорічно 1200 крон. Крім того, подарував десятки картин, ікон та стародруків [7]. Будівництво семінарії розпочалося в червні 1902 р., коли єпархією до травня 1904 р. тимчасово управляв архипресвітер єпископської Капітули о. Василь Фацієвич. Це було зумовлено тим, що увесь цей час велися гострі дискусії щодо кандидатури на посаду владики Станіславської єпархії. Зокрема, польська знать Станіслава хотіла бачити на цьому посту москвофіла М.Пакіша, маючи намір нейтралізувати з його допомогою вплив УГКЦ на національне відродження краю. А митрополит Андрій обстоював кандидатуру ректора Львівської духовної семінарії отця-доктора Григорія Хомишина [6, с.131]. У цьому протистоянні переміг митрополит і 16 квітня 1904 р. цар Франц Йосиф II нарешті іменував своєю постановою о. д-ра Г.Хомишина єпископом Станіславської єпархії, про що 18 травня повідомив вірних Станіславської єпархії Пастирським посланням митрополит А.Шептицький [8].

Маючи достатній досвід з організаційно-господарських та навчально-виховних питань, владики Г.Хомишин за два з половиною роки завершив будівництво Станіславської семінарії імені святого священномученика Йосафата. А 14 січня 1907 р. після урочистостей з нагоди її відкриття до навчання приступило 19 семінаристів. Австрійський уряд виділив на обладнання приміщення 28 тис. корон та по 548 крон щорічно для утримання одного семінариса [9].

Чимало було зроблено Г.Хомишином і для забезпечення навчального процесу досвідченими викладачами. Зокрема, першим ректором семінарії було призначено отця ЧСВВ Єремію Ломницького, який очолював навчальний заклад до 1915 р., коли під час окупації Галичини російськими військами навчання у семінарії було припинено, а її ректора 5 лютого заарештовано й заслано до Сибіру, де він і помер у липні 1916 р. Приводом до арешту стало звинувачення у *“розповсюдженні ідей відділення України від Росії”*, які нібито він пропагував на сторінках часопису *“Місіонер”* [10, с.92]. Із Львівської семінарії було переведено кілька поважних богословів, як о. Йосафа Коциловського, який до 1911 р. був віце-ректором, а потім очолив Самбірсько-Перемишльську єпархію, о. Тита Галушинського, о. Амвросія Редкевича та інших, які мали ступені докторів богослов'я. Семінаристами першого року навчання стали першокурсники, які вступили до Львівської духовної семінарії. З кожним роком кількість учнів семінарії збільшувалася, у зв'язку з чим збільшувався і викладацький склад. Зокрема, у 1908 р. були запрошені отці-доктори Франц Щепкович, Василь Баран, Іван Лятишевський. Останній у 1930 р. став єпископом-помічником владики Григорія Хомишина [11, с.32-33].

Велику увагу єпископ Г.Хомишин приділяв вихованню у семінаристів *“міцності віри”* перед загрозою *“впливу візантійства зі Сходу”*, тобто від Російської православної

церкви. Як застережні заходи пропонував запровадити для священників цілібат, а також перейти на григоріанський календар. Вперше щодо питання цілібату він офіційно висловився у квітні 1910 р., заявивши, що з числа семінаристів Станіславської духовної семінарії на священників будуть висвячуватися лише ті, хто прийме цілібат [12]. Прийняття цілібату він вимагав і від семінаристів, які за направленням єпархії навчалися в інших духовних закладах, погрожуючи припиненням подальшого навчання для тих, хто цього не зробить [13].

Владика був переконаний, що безшлюбні священники є більш відданими справі чистоти віри і більш ревніше захищають інтереси церкви від будь-яких впливів політичних партій. Однак не враховував того, що в українському менталітеті цілібат, як правило, асоціювався з політикою окатоличення і колонізації. Відповідно питання цілібату спричинило гостру дискусію як серед духовенства, так і суспільства, чим миттєво скористалися його противники. Г.Хомишина називали *“запроданцем Польщі”*, *“релігійним фанатиком”*, *“космополітом”*, який прагне поставити релігію вище національних інтересів, та іншими неприємними епітетами [14].

Напругу зняло лише загострення міжнародної ситуації напередодні та початку Першої світової війни. Однак наслідки окупації Галичини російськими військами ще більше переконали владика Г.Хомишина у правильності запропонованих ним застережних заходів щодо впливу *“східного візантійства”*. За його словами, це Російська православна церква давно втратила вплив на вірних і стала залежною від царської влади, а тому її орієнтальний (східний) *“візантизм”* приніс чимало лиха українцям у релігійному і політичному житті, які стали *“сателітами темного молоха російського”* [15, с.14]. Відповідно східний російський обряд - це загроза повної русифікації українського народу [15, с.27]. Тому, незважаючи на критику, Г.Хомишин все ж таки запровадив у Станіславській єпархії з 25 березня 1916 р. григоріанський календар. За спогадами очевидця тих подій, *“вірні спротивилися цьому на 100% як по селах, так і по містах. На селі вірні в свята за григоріанським календарем працювали. Ніхто до церкви не йшов. Але кожний священник правив Службу Божу. Та в церкві було лише трьох людей - священник, дяк і паламар. Зате у свята за юліанським календарем церква була битком набита - як звичайно. То ж священники були приневолені - а в дійсності дуже радо це робили - дати повну відправу і то відповідно до інтенції, включно з проповіддю. Те саме і по містах”* [16].

Оскільки перехід на новий календар вірні не підтримували, то митрополит А.Шептицький, який 10 вересня 1917 р. повернувся до Львова із заслання, відмінив розпорядження владика Г.Хомишина. Хоча, як стверджують окремі дослідники, григоріанський календар продовжував діяти на теренах Станіславської єпархії аж до березня 1918 р. [17, с.56]. А остаточно питання про запровадження цього календаря та цілібату було знято лише на конференції греко-католицького єпископату, що відбулася 8 травня 1925 р. у Львові. У прийнятій ухвалі відзначалося, що це *“небезпечний експеримент”*, який може *“викликати небажаний неспокій в краю”*. З цим рішенням змушений був погодитися і єпископ Г.Хомишин [18].

Хоча з погляду сьогодення і подій, що відбулися на теренах єпархії в другій половині 40-х років навколо УГКЦ, на нашу думку, єпископ Г.Хомишин мав рацію в питаннях цілібату і реформи календаря. Як показала практика, найбільш стійкими до репресій радянської влади виявилися саме представники чернечих чинів. А концепція *“єдиної православної віри”* відіграла важливу роль у переведенні релігійних громад забороненої УГКЦ в православ'я.

Поряд з питаннями цілібату та реформи календаря владика Г.Хомишин приділяв увагу і семінарії, яка відновила свою діяльність восени 1917 р., призначивши тимчасовим ректором о. Михайла Вольницького [19]. На конференції єпископів, що відбулася в лютому 1918 р., розглядалося питання забезпечення парафій священиками, оскільки наслідки війни призвели до значного скорочення їх кількості. Зокрема, у Станіславській єпархії у 1914-1917 рр. померло 78 священиків, а велика кількість їх виїхала. Незважаючи на те, що впродовж 1918 р. було висвячено 34 священики [20], в єпархії ще не вистачало 105 священиків [21].

Окупація Галичини Польщею, що розпочалася з червня 1919 р., позначилася і жорсткою політикою щодо УГКЦ. Зокрема, ще в березні 1919 р. польський уряд скасував державну дотацію з релігійного фонду для духовних семінарій, а згодом приміщення були зайняті військами. У Станіславі було арештовано віце-ректора о. Авксентія Бойчука, професора богослов'я В.Барана та 6-х семінаристів [22].

У цій ситуації Г.Хомишин змушений був піти на такий крок, як дозволити студентам-богословам самостійно проходити курс дисциплін та складати іспити екстерном, коли будуть до них готові [23]. Упродовж 1920 р. таким чином було рукопокладено 19 семінаристів [20, с.267-268].

Оскільки польський уряд відмовлявся фінансувати утримання духовних семінарій, то на спільній нараді єпископів 3 листопада 1920 р. було ухвалено рішення про вирішення цієї проблеми у кожній єпархії самостійно єпископами [24, с.66]. Відповідно уже 15 листопада єпископ Г. Хомишин звертається до священиків та вірних з проханням скласти пожертви для утримання семінарії та навчання 80-х семінаристів [25]. Із такими закликами він звертався і впродовж 1921-1922 рр. [26]. А в січні 1923 р. владика навіть змушений був запровадити податок для священиків та єпархій (парохи 20 тис. польських марок, єпархії - від 5 тис. до 10 тис.), щоб *“не допустити до цілковитого замкнення семінарії”* [27]. Заходи Г.Хомишина дали можливість не лише продовжити навчальний процес, а й якісно укомплектувати професорсько-викладацький склад. Зокрема, після смерті о. М.Вольницького (8 квітня 1923 р.) новим ректором було призначено о. д-ра А.Бойчука, який до того виконував функції віце-ректора. Із 9-ти викладачів 5 мали наукові ступені докторів богослов'я [28, с.140].

Для забезпечення стабільності навчально-виховного процесу та одноманітності програм ухвалою установчого з'їзду українського Богословського Наукового Товариства від 29 вересня 1922 р. було розроблено єдині для всіх семінарій навчальні програми, а також продовження терміну навчання з 4-х до 5-ти років. Проте з ухвалою щодо терміну навчання не погодився єпископ Г.Хомишин, оскільки й так не вистачало коштів для утримання семінарії [29].

Незважаючи на критику, єпископ Г.Хомишин все ж таки вимагав від семінаристів приймати цілібат. А на початку 1925 р. зважився на запровадження цілібату в Перемишльській єпархії і єпископ Й.Коциловський. Противники цілібату організували 1 і 8 лютого віча протесту, які пройшли у Перемишлі, Львові та Станіславі. Зокрема, у Станіславі протестувало близько 600 чол. мирян та духовенства [30, с.28]. Учасники віча ухвалили резолюцію, в якій говорилося, що примусове запровадження цілібату суперечить історичній традиції і може зашкодити Греко-католицькій церкві, а також просили Ватикан втрутитися у справу і захистити церкву від дій Г.Хомишина [31].

5 лютого з протестом проти цілібату виступили і семінаристи перших та других курсів Перемишльської, а 11 лютого - Станіславської духовних семінарій. Станіславські семінаристи висунули ультиматум - якщо не припиниться насильне запровадження

целібату, то вони залишать навчальний заклад [32, с.2]. Оскільки керівництво семінарії проігнорувало їхні вимоги, то до кінця навчального року на першому курсі залишилося лише 15 студентів із 43-х [33, с.60].

Однак, незважаючи на протести семінаристів, частини духовенства і вірних, а також на критику окремих авторитетних громадсько-політичних діячів, владику Г.Хомишин залишався непохитним. Аналізуючи те, до чого призвело безбожництво на теренах УРСР, він у своєму Пастирському листі *“Про грозячі небезпеки”* (березень 1925 р.) наголошував, що там *“більшевизм допроваджує нарід до стану звичайної худоби, ...убивають в душах людських всяке почуття, чесноти і релігії, ...доми Божі обграбували і многі з них обернули на театри, танці, забави розпустні...”* [34, с.12].

Засвідчує тверду позицію Г.Хомишина в питанні целібату і той факт, що кількість безшлюбних священників у Станіславській єпархії в 1914-1927 рр. зросла з 61 до 108. Збільшилася їх кількість у Львівській єпархії - із 38 до 48 та в Перемишльській - із 13 до 42 [35, с.157].

Переслідуючи мету уберегти УГКЦ від переслідувань, а також вірних від православних впливів, Г.Хомишин активно пропагував необхідність укладення з польським урядом угоди (конкордату) про співпрацю, яка б визначала статус Церкви та її права й обов'язки в польській державі. Цю ідею підтримала й апостольська столиця [36, с.17]. Проект угоди, у написанні якої він брав активну участь, було розглянуто і схвалено на розширеній нараді при митрополиті 19 березня 1924 р. [37, с.20], яка офіційно вступила в дію з 10 лютого 1925 р. В одному з його артикулів, зокрема говорилося, що *“Католицька Церква без різниці обрядів буде користуватися в Польській Республіці повною свободою. Держава запевняє церкві свободне виконання її власти і юрисдикції, а також свободну адміністрацію й управу її справами та майном згідно з Божими правами і канонічним правом”*. А 8 вересня 1925 р. греко-католицьке духовенство склало присягу, беручи на себе зобов'язання бути лояльними до польської держави [38, с.33-34].

Слід зазначити, що, завдяки вмілій політиці *“лояльності”*, владиці Г.Хомишину значно вдалося зміцнити позиції єпархії, в тому числі й за рахунок збільшення кількості чоловічих та жіночих монастирів і філіалів, створення релігійних товариств. Зокрема, якщо на початку його єпископства (1904 р.) в єпархії діяв лише один монастир ЧСВВ у Бучачі, то станом на 1935 р. їх уже було шість, а також два жіночі монастирі сестер-василіянок [39, с.94]. А якщо аналізувати діяльність на теренах єпархії представників всіх чернечих згромаджень, то їх кількість за період 1904-1935 рр. зросла з 5 (один чоловічий і чотири жіночих) до 41 (7 чоловічих і 34 жіночих) [20, с.291]. А кількість священників зросла з 473 у 1925 р. [40] до 531 у 1938 р. [20, с.295], із яких понад 90% були випускниками Станіславської духовної семінарії.

У період першої радянської (1939-1941 рр.) та німецької (1941-1944 рр.) окупацій Станіславська духовна семінарія функціонувала нестабільно, що було зумовлено як політикою радянської влади, так і воєнними обставинами. А під час другого приходу радянської влади, уже після смерті митрополита Андрія Шептицького розпочався процес підготовки до ліквідації УГКЦ, початок якому поклав арешт всіх галицьких владик 11 квітня 1945 р. У зв'язку з подальшими подіями не могла, звичайно, функціонувати і Станіславська семінарія. 24 жовтня 1945 р. був заарештований отець-доктор Авксентій Бойчук (1888-1971) і засуджений на 10 років таборів, а також і частина семінаристів та викладачів. Приміщення семінарії зайняли військові, яким користуються донині.

Таким чином, аналіз діяльності єпископів Станіславської єпархії УГКЦ зі створення та розвитку духовної семінарії засвідчує, що було докладено чимало зусиль з боку владик для забезпечення виконання нею призначеної їй місії з виховання священницьких кадрів. У цьому значна заслуга її ректорів та професорсько-викладацького складу, більшість з яких зазнала репресій і загинула на засланні, залишившись вірними своїй Церкві. За період існування семінарії було виховано понад 400 священників, що дало змогу не лише забезпечити парафії високоосвіченими кадрами, а й більшість з них стала проводирями культурно-просвітницького життя в парафіях, поповнила ряди чернечих чинів, плідно працювала у релігійних товариствах, виховуючи молодь у християнському та національному світогляді та традиціях.

Враховуючи те, що дана стаття не може вичерпно розкрити всі аспекти діяльності з підготовки священників у Станіславській духовній семінарії, майбутнім дослідникам варто більше уваги звернути на навчально-виховні особливості цієї навчальної установи.

1. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Наукова монографія. - Івано-Франківськ, 2010. - 500 с.
2. Делятинський Р. Історія Станіславської єпархії (1885-1900). - Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. - 96 с.
3. Луцький І.М. Створення Станіславської (Івано-Франківської) єпархії Української Греко-Католицької Церкви. - 2-е видання. - Івано-Франківськ: Івано-Франківський інститут права, економіки та будівництва, 2004. - 280 с.
4. Марчук В.В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. - Івано-Франківськ: Плай, 2004. - 464 с.
5. Вістник Станіславської Єпархії. - Станіславів, 1897. - Ч.VIII. - С.12.
6. Полек В. Нарис історії Івано-Франківської єпархії // Шематизм Івано-Франківської єпархії Української Греко-Католицької Церкви станом на 10 листопада 1995 року Божого. - Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківської греко-католицької єпархії, 1995. - С.99-156.
7. Грабовецький В. "Пам'ять его во благословеніє": Андрей Шептицький і Станіславщина // Галичина. - 1994. - 27 жовтня.
8. Посланіє пастирське Андрея Шептицького, митрополита Галицького, Архієпископа Львівського, єпископа Кам'янець-Подільського до вірних Станіславської єпархії про постановлення о. д-ра Григорія Хомишина єпископом. - Жовква, 1904. - 20 с.
9. Вістник Станіславської Єпархії. - 1907. - Ч.1. - С.2.
10. Рибак Л. о. Д-р Єремія Ломницький, ЧСВВ та його роль у житті семінарії // Нарис історії Івано-Франківської (Станіславської) Духовної Семінарії імені Святого Священномученика Йосафата (1907-2007 рр.). - Івано-Франківськ: Вид-во Духовної Семінарії. 2007. - С.87-103.
11. Полек В. Майданами та вулицями Івано-Франківська. Історико-культурний путівник. - Львів: Каменяр, 1994. - 148 с.
12. Галичанин. - Львів, 1910. - 23 лютого.
13. Діло. - Львів, 1911. - 24 серпня.
14. Див.: Діло. - 1911. - 11 січня; 1912. - 2 серпня.
15. Посланіє пастирське Григорія Хомишина, єпископа Станіславського до Духовенства і світської інтелігенції о Подвигах за добрі і святі справи. - Станіславів, 1916. - 32 с.
16. Стефурак В. Зміна календаря у Станіславській єпархії // Світло. - 1995. - Ч.1. - С.6.
17. Павлишин О. З історії впровадження григоріанського календаря в церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина // Україна модерна. - Київ-Львів: Критика - Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002. - Ч.7. - С.7-68.
18. Львівська національна бібліотека, відділ рукописів (далі - ЛНБ, ВР), ф.9, спр.1069, арк.38.
19. Вісник Станіславської Єпархії. - 1918. - Ч.1-3. - С.24.
20. Шематизм Всего клира греко-католицької Єпархії Станіславської на рік Божий 1925. - Станіславів, 1925. - XXXII+325 с.
21. Вісник Станіславської Єпархії. - 1918. - Ч.XI-XII. - С.103-104.
22. Вістник Станіславської Єпархії. - 1920. - Ч.I-III. - С.5.
23. Вістник Станіславської Єпархії. - 1919. - Ч.IX-X. - С.29-30.

24. Конференції Архієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902-1937) / ред. *Кравчук А.* - Львів: Свічачо, 1997. - 108 с.
25. Вістник Станиславівської Єпархії. - 1920. - Ч.Х-ХІІ. - С.49.
26. Вістник Станиславівської Єпархії. - 1922. - Ч.Х-ХІІ. - С.53.
27. Вістник Станиславівської Єпархії. - 1923. - Ч.І-ІІІ. - С.1-2.
28. *о. І.Лятишевський.* З історії Духовної Семінарії в Станіславові // Альманах українських богословів. - Жовкля, 1923. - С.128-156.
29. Богословія. - Львів, 1923. - Кн.1. - С.91-93.
30. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі - ЦДІАУЛ), ф.358 "Шептицький Андрей-Олександр (1865-1944), митрополит греко-католицької церкви, граф", оп.1, спр.89 "Скарги проти проведення celibату", 51 арк.
31. Діло. - 1925. - 12 лютого.
32. ЦДІАУЛ, ф.408 "Греко-католицький митрополичий ординарі ат", оп.1, спр.22 "Інформація про введення celibату Г.Хомишином та Й.Коциловським", 38 арк.
33. *Москалюк М.* Проблеми celibату в християнсько-суспільному житті Галичини 20-30 рр. ХХ ст. // Галичина. - 1997. - №1. - С.58-62.
34. Пастирський лист Григорія Хомишина до клира і вірних Станіславської єпархії про грозачі небезпеки. - Станіславів, 1925. - С.12.
35. *Sliwa T.* Kosciol grekokatolicki w latach 1918-1939 / Kosciol w II Rzeczypospolitej. - Lublin, 1980. - S.152-184.
36. ЦДІАУЛ, ф. 358, оп.3, спр.57, "Листування з папською нунціатурою у Варшаві і єпископом Г.Хомишином в справі заключення Конкордату між Польщею і Ватиканом", 27 арк.
37. *Перевезій В.* Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20-30 рр. ХХ ст. - К., 1998. - 46 с.
38. *Гайковський М.* УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького // Київська церква. - 2001. - №2-3. - С.33-48.
39. *Ісайв П.* Історія міста Станіславова // Альманах Станіславської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини. - Том 1. - Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1975. - 98 с.
40. *о. Пелехатий І.* Архіпастир, патріот, мученик // Нова зоря. - 2002. - Ч.13. - С.4.

Пылыпив И.В. Деятельность епископов Станиславской епархии УГКЦ по организации и развитию духовной семинарии в 1907-1945 гг.

В статье освещаются меры греко-католических епископов по организации и деятельности духовной семинарии в Станиславской епархии в 1907-1945 гг.

Pylypiv I.V. Activities of Bishops of the Stanislav Eparchy of UGCC to organize and develop a seminary in 1907-1945

The article covers events and activities of the Greek-Catholic Bishops aimed at creation and development of a seminary in the Stanislav Eparchy in 1907-1945.

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

С.П.

СПОГАДИ ГЕНЕРАЛА

Побачило світ видання, яке вийшло в Криму, але має безпосереднє відношення до історії Сумщини *“Воспоминания генерала Сергея Яковлевича Гребенщикова”* (Симферополь: Н.Оріанда, 2009. - 344 с., илл.). У ньому вперше надруковані щоденники генерала царської армії С.Я.Гребенщикова (1873-1933). Сергій Якович Гребенщиков - командир лейб-гвардії Драгунського полку, кавалерист. Освіту здобув у Полоцькому кадетському корпусі, потім навчався у Миколаївській академії Генерального штабу. Брав участь у славнозвісному Брусиловському прориві. Офіцер штабу Добровольчеської армії генерала Денікіна. З 1920 р. - в еміграції.

Після біографічної довідки про нього і близьких родичів, яку написала правнучка генерала Ю.Арбатська вміщено його щоденник: *“О состоянии Риги-Шавельского района в первые 6 месяцев великой войны в военном и гражданском отношении”*. Проте для нас, сумчан, величезне значення має друга частина книги, яка складається з 17 розділів: *“Записки сумского старосты на Украине в 1918 году”* “192 дня”. В них скрупульозно занотовано всі найважливіші події, учасником яких був їх автор під час перебування у Сумах.

У 1917 р. для тих російських офіцерів, хто не визнав Українську Центральну Раду, слід було або прямувати до Петрограда, або йти з армії. С.Гребенщиков обрав другий шлях і приїхав до Сум, де вже знаходилася його родина. З травня до вересня 1917 р. Гребенщикои мешкали у Басах на хуторі у родичів, згодом - у Сумах за адресою: вул.Лебединська, 25. З квітня 1918 р. С.Гребенщиков обіймав посаду повітового старости. Цьому спонукало прохання місцевих поміщиків. Про цей період життя йдеться у мемуарах військового. Завдяки щоденнику ми тепер знаємо, що управління старости знаходилось на верхньому поверсі *“прекрасного здания окружного суда”* (тепер - 2-й корпус Української академії банківської справи).

Мемуарист описує заворушення поблизу с.Хотинь, де був розгромлений маєток та спалений палац. Увагу читача очевидно привернуть характеристики та враження від зустрічей з предводителем сумського дворянства І.Траскіним, міським головою Крамаренком, головою земської управи Мещаніновим, головою окружного суду Д.Голенищевим-Кутузовим, прокурором суду, помічником предводителя дворянства О.Ігнат'євим, поміщиком Куколь-Яснопольським, харківським старостою генералом Залеським, головою *“Просвіти”*, редактором сумської газети *“Луч”* Гладишевим, Іваном Хариитоненком. Привертають увагу спогади про страйк ткачів Сумської суконної фабрики, економічний аналіз її причин. Окремий розділ присвячений місцевій пресі, сумським газетам *“Сумской вестник”* та *“Луч”*.

Цікавою виглядає реакція С.Гребенщикова на діяльність *“Просвіти”* у Сумах, на культурних заходах якої він часто бував. Відмічаючи коректну поведінку просвітян до нього як до старости, колишній царський генерал не приховував своєї точки зору, згідно з якою *“/.../ Украина “самостийным” государством быть не может. Если она не будет принадлежать России, то неминуемо попадет в руки немцев, чего я, как русский человек, допустить не могу”*. Так само негативно ставився до української мови, яка, на його думку, не матиме перспективи розвитку.

С.Гребенщиков був свідком приходу до Сум петлюрівців, що й послугувало закінченню його кар'єри в Сумах. Доволі інформативним є розділ, в якому описується перебування генерала у Лебедині. Записки сумського старости закінчуються початком

1919 р. Спогади С.Гребенщикова - не тільки фіксація подій, але й оцінка того, що відбувалося на Сумщині, пошуки причин невдач білого руху. Доповнюють книгу вірші та неопублікована лірика військового, його статті у періодиці тих часів. Книгу роблять ще змістовнішою численні фотографії міст, де служив С.Гребенщиков (у тому числі й Сум), а також родинні світлини.

КОРНІЄНКО О.М.

Повстанський рух 20-х - 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині: Т.1. / автор-упорядник: Іванущенко Г.М. - Суми: ФОП Наталуха А.С., 2011. - 340 с.: іл.

Повстанська боротьба з більшовиками, подібна до описаної в романі В.Шкляра *“Залишенець”* або у славнозвісному творі Ю.Горліс-Горського, відбувалася не тільки на Черкащині, але й на Сумщині. Про це пише у своїй новій книзі колишній директор Державного архіву Сумської області (2005-2010), історик, член правління Сумської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Геннадій Миколайович Іванущенко. Презентація видання відбулася 29 березня 2011 року у Сумах в прес-центрі SumyNews.

Беззаперечно, нова книга Г.Іванущенка являє собою свіжий погляд на майже не досліджений період історії Сумщини, відображену в архівних документах. Збірник складається з історичного нариса, блоку документів, підбірки світлин і фотодокументів, переліку документів, уміщених у виданні, географічного та іменного покажчиків. Також подаються біографічні довідки про повстанських провідників та відповідні коментарі до документів. Видання схвалено науково-методичною радою Державного архіву Сумської області. Рецензентами виступили доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України В.Г.Боряк і кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка О.В.Вовк.

Автор знайомить науковців з унікальними архівними документами тієї доби: газетою повстанців Глухівщини *“Вольная деревня”*, про військові операції Української повстанської селянської армії Н.І.Махна (1919-1921), проведення повстанського селянсько-робітничого з'їзду в с.Ярославець Глухівського повіту у 1919 р., діяльність отаманів О.Дмитренка, Л.Христового, О.Ковалю, П.Ващенка та інших. Окремо представлені документи, що висвітлюють соціальні виступи, пов'язані з розкуркуленням (1928-1929), хлібозаготівлею та Голодомором (1932-1933).

Робота над книгою *“Повстанський рух 20-30-х рр. ХХ ст. на Сумщині”* тривала кілька років. У ній досліджується боротьба українських селян, об'єднаних у партизанські загони, проти більшовиків на території області. За словами Геннадія Іванущенка, дуже часто ця боротьба була відповіддю на масові вилучення комуністами пшениці, продуктів харчування, худоби, одягу у селян. Радянська влада відповідала на невдоволення народу масовими репресіями, захопленням заручників і створенням концтаборів, які існували у Глухові та Ромнах. Причому в них утримувалися підлітки віком 14-15 років. Всього за самими скромними підрахунками у період 20-30-х років на Сумщині діяло більше 100 повстанських загонів загальною чисельністю до 50 тис. осіб. Найбільші з них очолювали Левко Христовий і Маруся Кривущенко. У виданні зібрані унікальні документи і фотографії тих років. На презентації Геннадій Іванущенко підкреслив, що ця книга є першим

1919 р. Спогади С.Гребенщикова - не тільки фіксація подій, але й оцінка того, що відбувалося на Сумщині, пошуки причин невдач білого руху. Доповнюють книгу вірші та неопублікована лірика військового, його статті у періодиці тих часів. Книгу роблять ще змістовнішою численні фотографії міст, де служив С.Гребенщиков (у тому числі й Сум), а також родинні світлини.

КОРНІЄНКО О.М.

Повстанський рух 20-х - 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині: Т.1. / автор-упорядник: Іванущенко Г.М. - Суми: ФОП Наталуха А.С., 2011. - 340 с.: іл.

Повстанська боротьба з більшовиками, подібна до описаної в романі В.Шкляра *“Залишенець”* або у славнозвісному творі Ю.Горліс-Горського, відбувалася не тільки на Черкащині, але й на Сумщині. Про це пише у своїй новій книзі колишній директор Державного архіву Сумської області (2005-2010), історик, член правління Сумської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Геннадій Миколайович Іванущенко. Презентація видання відбулася 29 березня 2011 року у Сумах в прес-центрі SumyNews.

Беззаперечно, нова книга Г.Іванущенка являє собою свіжий погляд на майже не досліджений період історії Сумщини, відображену в архівних документах. Збірник складається з історичного нариса, блоку документів, підбірки світлин і фотодокументів, переліку документів, уміщених у виданні, географічного та іменного покажчиків. Також подаються біографічні довідки про повстанських провідників та відповідні коментарі до документів. Видання схвалено науково-методичною радою Державного архіву Сумської області. Рецензентами виступили доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України В.Г.Боряк і кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка О.В.Вовк.

Автор знайомить науковців з унікальними архівними документами тієї доби: газетою повстанців Глухівщини *“Вольная деревня”*, про військові операції Української повстанської селянської армії Н.І.Махна (1919-1921), проведення повстанського селянсько-робітничого з'їзду в с.Ярославець Глухівського повіту у 1919 р., діяльність отаманів О.Дмитренка, Л.Христового, О.Ковалю, П.Ващенка та інших. Окремо представлені документи, що висвітлюють соціальні виступи, пов'язані з розкуркуленням (1928-1929), хлібозаготівлею та Голодомором (1932-1933).

Робота над книгою *“Повстанський рух 20-30-х рр. ХХ ст. на Сумщині”* тривала кілька років. У ній досліджується боротьба українських селян, об'єднаних у партизанські загони, проти більшовиків на території області. За словами Геннадія Іванущенка, дуже часто ця боротьба була відповіддю на масові вилучення комуністами пшениці, продуктів харчування, худоби, одягу у селян. Радянська влада відповідала на невдоволення народу масовими репресіями, захопленням заручників і створенням концтаборів, які існували у Глухові та Ромнах. Причому в них утримувалися підлітки віком 14-15 років. Всього за самими скромними підрахунками у період 20-30-х років на Сумщині діяло більше 100 повстанських загонів загальною чисельністю до 50 тис. осіб. Найбільші з них очолювали Левко Христовий і Маруся Кривущенко. У виданні зібрані унікальні документи і фотографії тих років. На презентації Геннадій Іванущенко підкреслив, що ця книга є першим

томом тритомного видання, яке буде поширюватися через національно-патріотичні громадські організації.

До підготовки документів залучалися співробітники Державного архіву Сумської області, а видати книгу вдалося завдяки допомозі знаного на Сумщині мецената Ростислава Мартинюка - редактора сайту ugraina.org. Видавець Андрій Наталуха безкоштовно змакетував книгу.

Зрештою, з упевненістю можна сказати, що презентоване видання започатковує дослідження маловідомої, але вкрай важливої сторінки історії Сумщини, як складової загальноукраїнської історії.

Відеосюжет можна переглянути на веб-сайті:

<http://www.sumynews.tv/tidings/item/2243-gennadyj-yvanushhenko-prezentoval-knygu-o-sumskyx-povstanczax.html>.

ВЛАСЕНКО В.М.

Якімова Антоніна. Українці в Болгарії: філософія історичного буття. - Софія, 2011. - 100 с.

В умовах поступової інтеграції України до європейських політичних структур, налагодження економічної співпраці з країнами континенту посилюється інтерес науковців, широкого загалу до історії тих країн, з якими Україна має давні і сталі взаємовідносини. І це природно, зважаючи на те, що у багатьох країнах Європи вже тривалий час існує українська діаспора. Саме тому науково-популярна книга Антоніни Якімової про історію української діаспори у Болгарії, українсько-болгарські політичні, економічні, культурні та наукові зв'язки є актуальною.

Видання здійснене за фінансової підтримки Почесного консула України у м. Русе Пламена Бобокова.

Відкриває книгу *“Слово до читача”* (с.3), в якому авторка коротко обґрунтовує вибір теми своєї розвідки, формулює мету та завдання роботи.

У передмові *“До 20-ї річниці встановлення дипломатичних відносин між Україною та Болгарією”* (с.4-6) Надзвичайний і Повноважний Посол України в Болгарії Віктор Кальник наголосив на важливості політичного діалогу між двома країнами, відзначив конструктивну і послідовну підтримку Болгарією євроінтеграційного курсу України, охарактеризував рівень розвитку українсько-болгарських взаємовідносин, співпрацю у рамках міжнародних і регіональних організацій (ООН, ОБСЄ, РЄ, ПАРЕ, ЦЄІ, ОЧЄС), ступінь взаємодії двох країн у вирішенні політичних, економічних, культурних та освітніх проблем української діаспори у Болгарії та болгарської діаспори в Україні.

Книга складається з 5 розділів, в яких за проблемно-хронологічним принципом викладено її основний матеріал. У кожному розділі є підрозділ, присвячений питанням культури того чи іншого історичного періоду. Наприкінці кожного розділу подано список використаної літератури (посилання). У розділі *“Передісторія. Культура X-XVIII ст.”* (с.7-17) авторка охарактеризувала початковий етап українсько-болгарських відносин - за часів Київської Русі, Першого та Другого Болгарських царств, звернувши увагу на родинні зв'язки руських князів з болгарськими монархами, таку форму культурної взаємодії, як переклади рукописної літератури (життя святих, *“Закон за съдене на хората”*, Євангеліє з Галича 1568 р.) та стародруків (*“Апостол”* 1574 р., Острозька

томом тритомного видання, яке буде поширюватися через національно-патріотичні громадські організації.

До підготовки документів залучалися співробітники Державного архіву Сумської області, а видати книгу вдалося завдяки допомозі знаного на Сумщині мецената Ростислава Мартинюка - редактора сайту ugraina.org. Видавець Андрій Наталуха безкоштовно змакетував книгу.

Зрештою, з упевненістю можна сказати, що презентоване видання започатковує дослідження маловідомої, але вкрай важливої сторінки історії Сумщини, як складової загальноукраїнської історії.

Відеосюжет можна переглянути на веб-сайті:

<http://www.sumynews.tv/tidings/item/2243-gennadyj-yvanushhenko-prezentoval-knygu-o-sumskyx-povstanczax.html>.

ВЛАСЕНКО В.М.

Якімова Антоніна. Українці в Болгарії: філософія історичного буття. - Софія, 2011. - 100 с.

В умовах поступової інтеграції України до європейських політичних структур, налагодження економічної співпраці з країнами континенту посилюється інтерес науковців, широкого загалу до історії тих країн, з якими Україна має давні і сталі взаємовідносини. І це природно, зважаючи на те, що у багатьох країнах Європи вже тривалий час існує українська діаспора. Саме тому науково-популярна книга Антоніни Якімової про історію української діаспори у Болгарії, українсько-болгарські політичні, економічні, культурні та наукові зв'язки є актуальною.

Видання здійснене за фінансової підтримки Почесного консула України у м. Русе Пламена Бобокова.

Відкриває книгу *“Слово до читача”* (с.3), в якому авторка коротко обґрунтовує вибір теми своєї розвідки, формулює мету та завдання роботи.

У передмові *“До 20-ї річниці встановлення дипломатичних відносин між Україною та Болгарією”* (с.4-6) Надзвичайний і Повноважний Посол України в Болгарії Віктор Кальник наголосив на важливості політичного діалогу між двома країнами, відзначив конструктивну і послідовну підтримку Болгарією євроінтеграційного курсу України, охарактеризував рівень розвитку українсько-болгарських взаємовідносин, співпрацю у рамках міжнародних і регіональних організацій (ООН, ОБСЄ, РЄ, ПАРЕ, ЦЕІ, ОЧЕС), ступінь взаємодії двох країн у вирішенні політичних, економічних, культурних та освітніх проблем української діаспори у Болгарії та болгарської діаспори в Україні.

Книга складається з 5 розділів, в яких за проблемно-хронологічним принципом викладено її основний матеріал. У кожному розділі є підрозділ, присвячений питанням культури того чи іншого історичного періоду. Наприкінці кожного розділу подано список використаної літератури (посилання). У розділі *“Передісторія. Культура X-XVIII ст.”* (с.7-17) авторка охарактеризувала початковий етап українсько-болгарських відносин - за часів Київської Русі, Першого та Другого Болгарських царств, звернувши увагу на родинні зв'язки руських князів з болгарськими монархами, таку форму культурної взаємодії, як переклади рукописної літератури (життя святих, *“Закон за съдене на хората”*, Євангеліє з Галича 1568 р.) та стародруків (*“Апостол”* 1574 р., Острозька

Біблія 1581 р., “Антологіон” 1619 р., “Літургіаріон” Петра Могили 1629 р., “Требник” Петра Могили 1646 р., “Житіє Іоана Рильського” 1671 р., “Часослов” 1751 р. та ін.), а також зведення споруд культової архітектури.

У другому розділі “Поселення українців у Болгарії. Персоналії. Культура ХІХ ст.” (с.17-42) йдеться про поселення русичів на болгарських землях, зокрема у с.Гложене у ХІІІ ст., Києвски Извор, службу та життя у Болгарії руських князів Якова Святославича та Ростислава Михайловича, запорозьких козаків у Добруджі (заснування Задунайської Січі). А.Якімова відзначила роль українців на культурно-освітній ниві у Болгарії, зокрема, педагога М.Юркевича, музиканта О.Шульговського, філолога У.Левенсона, журналіста Я.Романчука (Драгана), відомого політичного діяча, історика, професора Софійського університету М.Драгоманова та його особисту бібліотеку. Невеличкі сюжети авторка присвятила мандрівникам і вченим І.Вишенському, В.Григоровичу-Барському, Ю.Венеліну та ін. В окремому підрозділі розповідається про участь русичів та українців у війнах на території Болгарії, починаючи від походів давньоруських дружин на Візантію через Болгарію, захоплення козаками міст Варна і Бургас, штурму Сілістри, оборони Шипки під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. та закінчуючи бойовими діями Третього Українського фронту у роки Другої світової війни. Згадуються і герої цих подій - І.Котляревський (1806), М.Садовський (М.Тобілевич) та М.Драгомиров (1877-1878). У підрозділі про культуру ХІХ ст. показана роль українських майстрів архітектури, літератури, музики, образотворчого та театрального мистецтва у розвитку болгарської культури.

У третьому розділі “Українська еміграція в Болгарії. Культура ХХ ст.” (с.43-57) охарактеризовано чотири хвилі української еміграції, нинішнє становище української діаспори у світі взагалі та в окремих країнах зокрема. Досить стисло окреслено першу хвилю еміграції до Болгарії, репатріацію болгар з України. Чимало уваги авторка приділила постаті політемігранта М.Драгоманова, його діяльності у Болгарії та творчій спадщині мислителя. Окремий сюжет присвячено громадській і культурній діяльності доньки М.Драгоманова - Лідії Шишмановій. У підрозділі про культуру ХХ ст. йдеться переважно про українське театральне мистецтво у Болгарії, детально охарактеризовано український репертуар емігрантських та болгарських театральних труп.

Найбільший за обсягом поданої інформації - четвертий розділ книги “Формування української діаспори в Болгарії. Культура ХХ ст.” (с.58-89), що охоплює міжвоєнний період. Саме тоді у Болгарії проживало декілька тисяч українців, які потрапили до цієї країни переважно під час евакуації армій Денікіна і Врангеля, українських повстанців та цивільних біженців. Декілька сотень наших співвітчизників належали до української політичної еміграції. Окремі сюжети присвячено Посольству України у Болгарії, його голові О.Шульгину та співробітнику Д.Шелудьку, взаємовідносинам російської й української еміграції. Охарактеризована діяльність Української студентської спілки, філії Українського національного козацького товариства, Української громади в Болгарії, Українського культурного об'єднання, спортивно-гімнастичних товариств “Січ”, “Сокіл”, українських громад у багатьох містах Болгарії, Українсько-болгарського товариства, показана співпраця українських громадських організацій з болгарськими організаціями “Славянская беседа” та “Юнак”, визначена роль провідників української еміграції у цій країні - В.Филоновича та М.Паращука, болгар - прихильників українського національного руху - І.Шишманова, С.Младенова, М.Арнаудова та ін. Авторка звернула увагу на діяльність уродженців України, колишніх професорів Київського, Новоросійського та Харківського університетів у Софійському університеті.

Серед них - П.Біціллі, П.Богаєвський, М.Дилевський, О.Маньковський, М.Попруженко, М.Поснов, І.Шапшал, О.Янишевський та інші. Розповідається про українську пресу та творчість українських митців у Болгарії.

Останній розділ *“До проблеми збереження національної ідентичності українців в Болгарії. Культура ХХ ст.”* (с.90-100) присвячено третій і четвертій хвилям української еміграції (з середини ХХ ст. і до початку ХХІ ст.), її окремим представникам (Сергій Юзефович), розвитку українознавства та шевченкознавства у Болгарії, ставленню влади до національних меншин, діяльності болгарських (Асоціація українців) й українських громадських інституцій, висвітленню української тематики у пресі та на телебаченні. У підрозділі *“Культура ХХ ст.”* йдеться про знайомство болгарської громадськості з українським кіномистецтвом,

Відзначаючи переваги книги, необхідно вказати на деякі недоліки та висловити побажання. По-перше, авторка іноді порушує хронологічний принцип викладу матеріалу. Так, у другому розділі, де йдеться про ХІХ ст., згадуються славіст, історик, етнограф І.Свенціцький (1876-1956) та мистецтвознавець Д.Степовик (1938 р.н.) або при висвітленні міжвоєнного періоду подається інформація про В.Тараненко (1942 р.н.). По-друге, не слід було, на наш погляд, у кожному розділі виділяти підрозділ про культуру, а винести це питання в окремий розділ. По-третє, варто було б подати іменний та географічний покажчик, що значною мірою підвищило б інформативність книги. Проте вказані вади не є принциповими і не впливають на позитивну оцінку роботи.

Загалом рецензована книга заслуговує на увагу читацької аудиторії, вона виконана на належному рівні і стане у пригоді не тільки науковцям у галузі історії української діаспори у Болгарії, але і викладачам, студентам та всім, хто цікавиться україністикою, історією України та міжнародних відносин.

* * *

Вийшов друком *“Дриновський збірник”* (М-во освіти та науки України, Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна, Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова, Харківське міське т-во болг. культури ім. Марина Дринова; редкол.: С.Ю.Страшнюк (гол. ред.) та ін. - Харків, 2009. - Т.ІІІ. - 487 с.).

До збірника включено статті, в яких розкрито історію російсько-турецької війни 1877-1878 рр. та визволення Болгарії, Третього Болгарського царства, болгарської діаспори, проблеми візантиністики. Окремий розділ присвячено публікації джерел та джерелознавству з різних аспектів болгаристики та балканістики.

Для славістів, істориків, культурологів, викладачів вищих навчальних закладів та інших зацікавлених читачів.

* * *

Побачила світ книга Дмитра Дорошенка *“Слов'янський світ у його минулому й сучасному”* (Упоряд., вст. ст. та прим.: Л.Белей. - К.: Темпора, 2010. - 784 с.).

“Сучасний світ у його минулому й сучасному” Дмитра Дорошенка - це фундаментальний огляд історії та культури всіх слов'янських народів від найдавніших часів до початку ХХ ст. Перше видання цієї праці вийшло 1923 р. у Берліні. Автор описує етнографічні межі, статистику населення, історію та письменство кожного слов'янського народу.

Книга розрахована на славістів, істориків, культурологів та всіх, кого цікавить запропонована тематика.

* * *

Вийшло друком наукове видання *“Пам’ятки: археографічний щорічник”* (Держкомархів, УНДІАСД; редкол.: С.Г.Кулешов (гол. ред.) та ін. - К., 2010. - Т.11. - 328 с.).

До щорічника включено публікації, в яких на базі архівних документів розкрито історію України, її державних установ, відносини між державою та церквою, історію архівної справи та документознавства, української політичної еміграції. Спеціальний розділ присвячено епістолярній спадщині, взаєминам видатних українських діячів та генеалогічному дослідженню польського роду.

Для істориків, архівістів, викладачів вищих навчальних закладів та інших зацікавлених читачів.

* * *

Побачила світ книга *“Бородаєвський Сергій Васильович: Короткий біобібліографічний покажчик”* (Уклад.: В.М.Власенко, О.В.Глушан. - Суми: ФОП І.М.Панасенко, 2010. - 88 с.).

Біобібліографічний покажчик підготовлено до 140-річчя від дня народження вченого-економіста, юриста, історика, теоретика і практика міжнародного та вітчизняного кооперативного руху Сергія Васильовича Бородаєвського (1870-1942).

До покажчика включено бібліографічні описи частини друкованих праць вченого, а також матеріалів про його життя, науково-педагогічну та громадську діяльність. У вступній статті висвітлено основні етапи життя та творчого шляху С.В.Бородаєвського.

Для науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, працівників бібліотек, широкого загалу.

* * *

Появилась в печаті книга доктора исторических наук Анатолия Грицкевича *“Борьба за Украину, 1917-1921”* (под науч. ред. А.Е.Тараса. - Минск: Современная школа, 2011. - 528 с.: ил.) в серии *“Неизвестная история”*.

Реальная история революции и гражданской войны в Украине неизвестна читателям России и других стран СНГ. Советские авторы замалчивали историю украинского национального движения, а деятелей национальных партий, боровшихся за независимость Украины (например, история Западноукраинской народной республики).

Вопреки подлинным фактам, советские историки утверждали, что украинский народ якобы стремился к объединению с Россией, поддерживал большевиков и советскую власть, боролся с собственными националистами.

Автор книги рассматривает вопросы истории Украины в XX веке с национальных позиций, избегая при этом крайностей в оценках.

Книга рассчитана на широкий круг читателей.

ХРОНІКА**АКАДЕМІЯ ПАМ'ЯТІ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА (25.02.2011)**

25 лютого 2010 р. не стало видатного українського історика Ярослава Романовича Дашкевича. Енциклопедичні знання, широка ерудиція, природня, а не удавана інтелігентність, знання іноземних мов (зокрема, і таких як кіпчакська та старосєврейська) робили його однією з найбільш знакових постатей вітчизняної гуманітаристики кількох останніх десятиріч. Коло наукових інтересів Ярослава Дашкевича не може не вражати: археографія, архівістика, джерелознавство, історична географія, картографія, вірменистика, полоністика, орієнталістика. Від багатьох своїх сучасників його відрізняли наявність принципової громадської позиції, патріотизму, наукового сумління.

Життєвий шлях вченого не був легким. Народився Ярослав Дашкевич 13 грудня 1926 р. у Львові. Батьки його походили зі священницьких родів, але, беручи участь у визвольних змаганнях, уславились на військовій ниві. Батько - Роман Дашкевич (1892-1975) - командир артилерії окремого корпусу УСС, генерал-хорунжий війська УНР, мати - Олена Степанів (1892-1963) - хорунжа УГА. Вищу освіту майбутній вчений здобув у Львівському університеті на філологічному факультеті за спеціальністю *“українська мова та література”*. Паралельно з навчанням юнак працював бібліотекарем. У 1946 р. побачила світ його перша друкована праця *“Словник псевдонімів, криптонімів, криптограм: (Спроба системи)”*, яку незабаром знищили. Одразу ж по закінченню університету у 1949 р. Ярослава Дашкевича заарештували за *“антисовєтчину”* і засудили до десяти років виправно-трудових таборів, з яких він вийшов у 1956 р. Протягом майже 35 років його звільняли з роботи під надуманими причинами, через що Ярослав Дашкевич ставав вимушено безробітним, потім знаходив нове місце, звідки знов мусив йти і т.д. Але несприятливі умови не зупинили молодого вченого. У 1963 р. він захистив в Інституті історії Академії наук Вірменської РСР кандидатську дисертацію *“Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі XV-XIX ст.”*. Його наукові здобутки почали отримувати визнання як за кордоном, так і в середині країни: членство у Міжнародній асоціації істориків паперу (1974 р.), Географічному товаристві СРСР (1986 р.), Російському палестинському товаристві (1986 р.), Радянській соціологічній асоціації (1989 р.). Але офіційно реабілітували вченого тільки у 1995 р.

Здобуття Україною незалежності нарешті поклало край поневірянням Ярослава Дашкевича. З 1992 р. він очолив Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. У 1994 р. Ярослав Дашкевич виголосив концептуальну доповідь *“Стан і напрями джерелознавчих та історичних досліджень історії України (друга половина XIX-XX ст.)”*, за яку отримав ступінь доктора історичних наук. На базі Львівського відділення він підготував цілу плеяду відомих сьогодні вчених: Мирона Капраля, Ярослава Федорука, Ігоря Сковчиляса, Андрія Гречила та ін. Прекрасна нагода слухати лекції видатного вченого випала львівським студентам, коли Ярослав Дашкевич почав викладати у Львівському національному університеті ім. Івана Франка.

Ярослав Дашкевич до останнього не полишав плідно працювати: відрядження, участь у численних конференціях, архівні пошуки, написання власних досліджень, членство у редакційних колегіях, керівництво науковими роботами, присутність на захистах докторських та кандидатських дисертацій тощо. Діяльність вченого була відзначена медалями Михайла Грушевського Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (1994 р.) та *“80 років НАН України”* (1998), орденами *“За заслуги”* III ступеню

(1997 р.), Св. Саака і Св. Месропа (Вірменія, 1998 р.), Ярослава Мудрого II ступеню (2006 р.), почесними званнями “Галицький лицар” (2000 р.), “Заслужений діяч науки і техніки України” (2001 р.) та ін.

25 лютого 2011 р. Інститутом української історіографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України було проведено Академію пам'яті Ярослава Дашкевича. На жаль, далеко не всі із запрошених знайшли час відвідати цей захід. Відкрилося засідання промовою Ігоря Гирича “Ярослав Дашкевич як історик-концептуаліст”. У своєму виступі відомий історик зазначив, що проблеми української минувшини розроблялися багатьма вченими, але знаковими серед них є прізвища Пантелеймона Куліша, Михайла Максимовича, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Ярослава Дашкевича, тому що у своїх працях вони, перш за все, давали матеріал для формування нації. Зокрема, Ігор Гирич виокремив основні думки Ярослава Дашкевича з приводу схеми української історії та її завдань:

- неперервність існування української державної традиції;
- спадщина Київської Русі належить до української історії;
- українських гетьманів слід вважати самостійниками, не дивлячись на те, що вони проводили різну політику;
- право українців на національно-визвольну війну;
- дивитись на визвольні змагання 1917-1921 рр. як на війну між Росією і Україною, в результаті якої територія нашої держави була окупована;
- українізацію 1920-х років розглядати як свідому політичну провокацію, метою якої було виявити якомога більше прихильників української державності і в подальшому їх знищити;
- неправомірність використання для України терміну “Велика Вітчизняна війна”, натомість доцільно “Друга світова”;
- відсутність національної держави зумовила майже всі основні проблеми у сфері політики, науки та культури;
- побудова міжетнічних взаємин на основі поваги неукраїнських етносів до України та її культури;
- українська історична наука мусить звільнитися від духовної залежності від Росії;
- національні пріоритети в історіографії, підручники з історії мають бути написані з національних позицій.

Наступний виступаючий, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, доктор історичних наук Ярослав Калакура, звернувся до історіософії Ярослава Дашкевича. Він зазначив, що вчений не любив терміну “історіософія”, але все-таки був історіософом. У промові Ярослава Степановича пролунало багато самокритичних зауважень, зокрема він наголосив на тому, що певний час був істориком радянської системи. За його словами, саме вплив Ярослава Дашкевича допоміг (як і багатьом іншим) визволитися з цих тенет і перейти на національні позиції. Ставлення до Михайла Грушевського стало при цьому своєрідним вододілом між істориками і поборниками радянського режиму. Ярослав Дашкевич також наголошував на важливій ролі українського націоналізму, без якого й не може бути української держави.

Заступник директора Інституту історії НАН України, доктор історичних наук Станіслав Кульчицький вказав на наявність багато спільного між постатями Ярослава Дашкевича та Івана Лисяка-Рудницького. Також він розповів, як складалася співпраця Ярослава Дашкевича з редакцією “Української історичної енциклопедії” (ЕІУ). Ярослав Романович погодився спочатку на написання ряду статей для енциклопедії, але редакційна політика викликала у нього побоювання, що ЕІУ “не дасть об’єктивного

висвітлення”, і він повернув аванс, відмовившись брати участь у виданні. Зрештою Станіславу Кульчицькому таки вдалося його умовити написати дві статті: *“Вірменські колонії в Україні”* та *“Кримські татари”*.

Доктор історичних наук Сергій Білокінь проаналізував науковий шлях Ярослава Дашкевича. Зокрема, він вказав на те, що звернення Ярослава Дашкевича до вірменистичних та орієнталістичних студій слід вважати вимушеним кроком, продиктованим потребою здобути позиції в офіційній науці. Справжнім розквітом його творчих сил стали роки незалежності України, коли Ярослав Дашкевич отримав змогу вільно писати на теми з історії України.

Учень Ярослава Дашкевича, доктор історичних наук Ігор Скочилиас у своєму виступі *“Ярослав Дашкевич і львівське наукове середовище”* окреслив цілий ряд установ, через які місцева інтелектуальна еліта відчувала вплив його вчителя: Наукове товариство ім. Шевченка, Львівський національний університет ім. Івана Франка (у якому Ярослав Дашкевич створив і очолив кафедру сходознавства), Музей історії релігії (у якому з ініціативи Ярослава Романовича почали проводити щорічні конференції *“Історія релігій в Україні”*), Інститут українознавства. Але найважливішою серед них було Львівське відділення Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Формуючи цю наукову інституцію, Ярослав Дашкевич зробив ставку на молоде покоління, з якого виростив цілу генерацію істориків.

Доктор історичних наук Віктор Крюков змалював роль Ярослава Дашкевича та Вольфа Бейліса у розробці концепції зводу арабських джерел IX-XI ст. до історії України.

Микола Жарких у своєму виступі *“Ярослав Дашкевич і українознавчий клуб “Спадщина”* відзначив, що Ярослав Дашкевич був прекрасним лектором, видатним популяризатором історії України. Найбільш яскравою стала його промова на вечорі, присвяченому Михайлу Грушевському 5 грудня 1988 р. Тоді була організована дискусія між Сергієм Білоконем та Ярославом Дашкевичем з одного боку та Віталієм Сарбеем та Ремом Симоненко - з іншого. Саме виступ Ярослава Романовича переконав аудиторію у безпідставності закидів на адресу Михайла Грушевського.

Палку промову виголосив професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, доктор історичних наук Василь Ульяновський. Він наголосив на тому, що інтелектуали живуть доти, доки користуються їхніми дослідженнями. Своїми працями, промовами, зрештою життям Ярослав Дашкевич вчив не боятися мати правду, подаючи приклад моральності науковця.

На засіданні виступила також директор видавництва *“Темпора”* Юлія Олійник, яка згадала про те, як глибоко вразила Ярослава Дашкевича справа з викраденням листів Михайла Грушевського із Львівського архіву.

Слід зазначити, що паралельно із київським заходом, пам’ять Ярослава Дашкевича вшанували й у Львові. У конференц-залі Наукового товариства ім. Шевченка виступили Франк Сисин (Канада), Геворк Бардакчян, Ірина Калинець, Андрій Содомора та інші.

Тоді ж на Академії пам’яті Ярослава Дашкевича частину свого виступу Ігор Гирич присвятив презентації видання *“Ярослав Дашкевич. “Учи неложними устами сказати правду”: історична есеїстика”*, спеціально підготовленого Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України до річниці з дня смерті історика. Протягом дуже стислого терміну (чотири місяці) була проведена величезна робота із зібрання публікацій, передмов, виступів на конференціях Ярослава Дашкевича. Загалом упорядники проглянули майже 250 статей. Серед них вони відібрали 59 найбільш повних публікацій за 1989-2008 рр. При цьому було вирішено тексти інтерв’ю не включати до видання. Розвідка *“Як Московія привласнила історію*

Київської Русі” побачила світ вперше. Відібрані матеріали умовно розподілили за трьома рубриками: “Ключові проблеми української історії”, “Наука та історична пам’ять” та “Ідеологія, національні відносини”. Прикро, що переважна більшість проблем українського державотворення та науки, на які вказував Ярослав Дашкевич, не тільки не втратила своєї актуальності, але навпаки набуває сильнішого звучання. Видання також містить бібліографічний та фото- додатки.

На захисті докторської дисертації Сергія Білоконя Ярослав Дашкевич запитав його, чи вважає він своє дослідження правдивим. Беручи до рук історичну есеїстику Ярослава Дашкевича, читач може бути упевненим, що тримає правдиву книгу.

СТАРИКОВ Г.М.

ХРОНІКА ЖИТТЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2 лютого 2011 р. з нагоди 150-річчя від дня народження відомого вченого у галузі лісівництва В.Д.Огієвського (1861-1921) у читальному залі Державного архіву Сумської області відкрилася фото- і документальна виставка. На ній демонструвалися документи про життєвий шлях вченого, його дослідницьку роботу, закордонні наукові відрядження, сімейні фотографії.

Відомо, що батьки В.Д.Огієвського, які жили у м.Кролевець, мали дружні стосунки з Т.Г.Шевченком. На території Сумщини знаходиться рукотворна ділянка лісу, закладена вченим. Згодом вона стала центром лісового заказника загальнодержавного значення “Великий бір”. Тут висаджено понад 200 географічних варіантів сосни звичайної. Деяким із них уже більше 100 років.

* * *

4 березня у читальному залі ДАСО була відкрита фотодокументальна виставка, присвячена 150-річчю від дня смерті Т.Г.Шевченка. Експозиція знайомить з документами про вшанування пам’яті поета на Сумщині у ХХ ст.: звернення громадськості щодо увічнення пам’яті Т.Г.Шевченка, оголошення в газетах, постанови місцевої влади з відзначення Шевченківських днів, приурочених до дня народження, роковин смерті поета та перепоховання його тіла в Україні.

* * *

10 березня 2011 р. у Державному архіві Сумської області відбулося розширене засідання колегії, присвячене підсумкам роботи архівних установ області у 2010 р. та планам на 2011 р.

У засіданні взяли участь голова Державної архівної служби України О.П.Гінзбург, директор ДАСО В.В.Артюх, начальник організаційного відділу Сумської облдержадміністрації О.П.Богатир, члени колегії, співробітники обласного архіву, начальники архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад, керівники трудових архівів.

У своєму виступі О.П.Гінзбург наголосила на необхідності усунення недоліків, виявлених у діяльності Державного архіву Сумської області, продовження комплектування державних архівних установ документами НАФ та завершення формування мережі трудових архівів в області, зауважила на необхідності збереження штатної чисельності архівістів при здійсненні адміністративної реформи.

ГОНЧАРОВА І.Є.

Київської Русі” побачила світ вперше. Відібрані матеріали умовно розподілили за трьома рубриками: “Ключові проблеми української історії”, “Наука та історична пам’ять” та “Ідеологія, національні відносини”. Прикро, що переважна більшість проблем українського державотворення та науки, на які вказував Ярослав Дашкевич, не тільки не втратила своєї актуальності, але навпаки набуває сильнішого звучання. Видання також містить бібліографічний та фото- додатки.

На захисті докторської дисертації Сергія Білоконя Ярослав Дашкевич запитав його, чи вважає він своє дослідження правдивим. Беручи до рук історичну есеїстику Ярослава Дашкевича, читач може бути упевненим, що тримає правдиву книгу.

СТАРИКОВ Г.М.

ХРОНІКА ЖИТТЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2 лютого 2011 р. з нагоди 150-річчя від дня народження відомого вченого у галузі лісівництва В.Д.Огієвського (1861-1921) у читальному залі Державного архіву Сумської області відкрилася фото- і документальна виставка. На ній демонструвалися документи про життєвий шлях вченого, його дослідницьку роботу, закордонні наукові відрядження, сімейні фотографії.

Відомо, що батьки В.Д.Огієвського, які жили у м.Кролевець, мали дружні стосунки з Т.Г.Шевченком. На території Сумщини знаходиться рукотворна ділянка лісу, закладена вченим. Згодом вона стала центром лісового заказника загальнодержавного значення “Великий бір”. Тут висаджено понад 200 географічних варіантів сосни звичайної. Деяким із них уже більше 100 років.

* * *

4 березня у читальному залі ДАСО була відкрита фотодокументальна виставка, присвячена 150-річчю від дня смерті Т.Г.Шевченка. Експозиція знайомить з документами про вшанування пам’яті поета на Сумщині у ХХ ст.: звернення громадськості щодо увічнення пам’яті Т.Г.Шевченка, оголошення в газетах, постанови місцевої влади з відзначення Шевченківських днів, приурочених до дня народження, роковин смерті поета та перепоховання його тіла в Україні.

* * *

10 березня 2011 р. у Державному архіві Сумської області відбулося розширене засідання колегії, присвячене підсумкам роботи архівних установ області у 2010 р. та планам на 2011 р.

У засіданні взяли участь голова Державної архівної служби України О.П.Гінзбург, директор ДАСО В.В.Артюх, начальник організаційного відділу Сумської облдержадміністрації О.П.Богатир, члени колегії, співробітники обласного архіву, начальники архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад, керівники трудових архівів.

У своєму виступі О.П.Гінзбург наголосила на необхідності усунення недоліків, виявлених у діяльності Державного архіву Сумської області, продовження комплектування державних архівних установ документами НАФ та завершення формування мережі трудових архівів в області, зауважила на необхідності збереження штатної чисельності архівістів при здійсненні адміністративної реформи.

ГОНЧАРОВА І.Є.